

Генадзь Сагановіч

Невядомая вайна

1654-1667

Менск
Навука і тэхніка
1995

Сагановіч Г.

Невядомая вайна 1654-1667. – Мн., Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.

У кнізе асвятляюцца драматычныя падзеі самай страшнай для Беларусі вайны, якая з палітычных прычынаў заставалася да апошняга часу практычна невядомай нам. Грунтуючыся на дакументах і даследваннях, аўтар піша пра сапраўдныя мэты інтэрвенцыі Маскоўскай дзяржавы і акупацыйную палітыку царызму ў Беларусі, апавядае пра бітвы і аблогі гарадоў, упершыню паказвае шырокі рух народнага супраціву чужынцам, спрабуе вызначыць месца вайны 1654—1667 гг. у беларускай гісторыі. Для шырокага кола чытачоў.

ISBN: 5-343-01637-5

ПРАДМОВА

...Вайна крываючая, несправядливая,
без прычыны і абвяшчэння.

Веснісіян Кахоўскі

Попел і чорнае вуголле, наверша стралы ў шкілеце і мноства магілаў - вось чым пазначаны для мяне пачатак непасрэднага вывучэння беларускага сярэднявечча. Перш быў Амсціслаў, археалагічная экспедыцыя А.Трусава. Пасля - даследванні ў Менску, раскопкі рэшткаў Дамініканскага касцёла пад кірауніцтвам З.Пазняка. Ізноў тое ж XVII ст.: расчышцка пахаванняў у лёхах былога храма, вялізных групавых магілаў, у якіх праўбітъя, рассечаныя чарапы, а сярод цаглянага друзу - гарматнае ядро. Затым яшчэ былі Койданаў, Гарадок, раскопкі ў іншых гарадах і мястэчках, і паўсяль зноў і зноў уражвалі папялішчы ды чалавечыя косці, косці, косці...

Сляды якой трагедыі так неадступна спадарожнічаюць даследванням беларускага феадальнага горада? Базавыя гістарычныя веды, атрыманыя ў ВНУ, афіцыйная даступная літаратура не тлумачылі гэтага. Наадварот, яны ўсё забытывалі. Бо, паводле прынятых уяўленняў, XVII ст. на Беларусі не вылучалася асаблівым трагізмам, а самая доўгая трываліцца гадовая вайна - гэта званая расейско-польская - была вызваленчай па характары. Нездарма, маўляў, жыхары беларускіх гарадоў і вёсак з радасцю сустракалі царскае войска, усяляк дапамагалі яму.

Але ў такім разе што гэта за жудасныя знішчэнні скроў у археалагічных раскопах? Чаму ў Амсціславе на сцяне Кармеляцкага касцёла з правага боку каля хораў - фрэскавая выява гэта званай «Трубяцкай разні»? І чаму, урэшце, звесткі пра тыя падзеі зацята ўтойваюцца?

Пошукам адказу на гэтыя пытанні колькі гадоў таму і пачалася мая даследчыцкая праца, вывучэнне матэрыялаў, непасрэдна ці ўскосна звязаных з вайной другой паловы XVII ст. Што да завяршэння працы, дык яго, здаецца, не будзе ніколі, настолькі важнае і надзённае, з аднаго боку, і ў той жа час складанае і працаёмкае, з другога, поўнае даследванне гэтай тэмы.

Так, надзвычай важнае. Бо калі б у мяне спыталіся, што ў беларускай гісторыі я лічу найслаўнейшым, а што - самым трагічным, дык на першое пытанне адразу, бадай, і не знайшоў бы адказу, а на другое сказаў бы без сумнёву: вайна 1654-1667 гг.

Так, вельмі складанае. Бо, здаецца, цяжка знайсці яшчэ нейкую гістарычную тэму, да такой жа ступені сфальсіфікованую навуковай і

папулярнай літаратурай ці проста ўтоеную ад народа. Цяпер ад гісторыка, паводле Ў.Пічэты, патрабуеца рэвізія па ўсім фронце. Але ў грамадстве пануюць даўно сцверджаныя стэрэатыпы, даўно складзеныя ўяўленні, у тым ліку і ад гісторыі дачыненняў паміж беларусамі ды расейцамі. І калі новая думка абвяргае раней прынятае, звыклае ўяўленне, яна сама амаль не ўспрымаецца.

Найчасцей можна пачуць папрокі, што ўсялякія размовы аб войнах маскоўскіх цароў на Беларусі пагражают «сапсаваць наша братэрства і добрасуседства», што яны - «выдумкі нацыяналістаў». Дык, можа, тады адмовіцца ад часткі сваёй гісторыі, ад гістарычнай навукі, ад гістарычнай памяці наогул? Але ў Эўропе веды пра даунія войны немцаў, напрыклад, з французамі, чэхаў з немцамі, шведаў з палякамі не шкодзяць іх добрым узаемадачыненням.

Як тут не ўзгадаць славутага Нобеля, які калісці слушна падкрэсліў, што з новых ведаў чалавечтва здабудзе больш карысці, чым шкоды. Сказанае цалкам тычыцца і гісторыі.

Пазнанне мінулага можа і павінна быць толькі незалежным ад палітычнай кан'юнктуры. Гэта першая і галоўная задача гістарычнай навукі. А знаходзіць у далёкіх падзеях надзённыя гістарычныя ўрокі - справа больш палітыкаў, чым гісторыкаў.

Цікавы парадокс: пры Савецкай уладзе да апошняга часу афіцыйная гісторыяграфія ніводнага разу не давала адмоўнай ацэнкі вайне 1654-1667 гг., не паказвала яе інтэрвенцыйную сутнасць - ні ў даследваннях, ні ў публікацыях матэрыялаў, тады як да 1917 г. пры выданні серыйных выпускаў актавых дакументаў, напрыклад, такай тэндэнцыйнасці не было. Выходзіць, Расейскую імперыю, спадкаемку Маскоўскай дзяржавы, якая і распачала ту ю ту вайну, задача паказваць яе толькі ў «патрэбным» святле займала менш, чым «краіну Саветаў».

У савецкай гістарычнай літаратуры падзеі 1654-1667 гг. вызначаюцца як «расейска-польская вайна», «вайна Расеі з Польшчай з-за Украіны», «вайна паміж Расеяй і Рэччу Паспалітай», «барацьба за Беларусь і Украіну» - з малым выніткам ва ўсіх працах яны асвяляюцца як вайна «за ўз'яднанне Украіны і Беларусі з Расеяй». Тлумачачы ваенныя падзеі, аўтары кіраваліся задачай апраўдання знешній палітыкі маскоўскага ўрада нават тады, калі факты адкрыта пярэчылі гэтаму. Даходзіла да кур'ёзаў. Прыкладам, у манографіі А.М.Мальца «Россия и Белоруссия в середине XVII века» - працы, якую можна лічыць адной з найболыш аб'ектыўных у сучаснай расейскай гісторыяграфіі па гэтай праблеме, сцвярджаеца, што вайна была «бескарыслівай дапамогай» братнім народам: «В годы суровых испытаний украинский и белорусский народы всегда обращали свои взоры к Москве, к великому русскому народу, бескорыстно и самоотверженно приходившему на помощь к своим собратьям» [54, с.132]. Пра формы і вынікі гэтай «дапамогі» для

беларускага народа, як правіла, нічога не гаворыцца. Нават самыя аўтарытэтныя гісторыкі ў асвятленні вайны другой паловы XVII ст. былі далёкія ад аб'ектыўнасці. Напрыклад, М.К.Любаўскі пісаў, што гэта вайна «была навязана Московскому государству в царствование Алексея Михайловича несмотря на то, что Алексей Михайлович этой войны вести не желал» [52а, с.181]. Што да масавага вываду палонных з Беларусі, дык у літаратуры можна знайсці тлумачэнне, быццам гэта перасяляліся ў расейскія губерні «многие тысячи людей, духовно тяготевших к своим русским братьям» [56, с.7], або прачытаць, што захоп нявольнікаў не займаў хоць колькі значнага месца ў царскай палітыцы ды што ў Маскоўскім царстве пасля вайны засталося ўсяго «несколько сот переселенцев из Польско-Литовского государства» [37, с.17].

Падзеі на тэрыторыі Беларусі 1654-1667 гг. у савецкай гістарычнай літаратуры звычайна зусім не асвяляліся. Усю вайну аўтары шматлікіх навуковых працаў зводзілі толькі да барацьбы на Украіне [38, 47, 55 ды інш.]. Гэта прытым, што галоўным тэатрам ваеных дзеянняў была ўсё ж Беларусь. Але на Беларусі ў адрозненіе ад Украіны царскі ўрад не меў такой палітычнай базы, як украінскі гетманат, таму вайна за гэтыя землі была бяспрэчна экспансійніцкай.

Сярод іншых харэктэрных для савецкага гісторыяграфіі тэндэнцыяў у асвятленні падзеяў 1654-1667 гг. можна вылучыць нястрымную герайзацыю дзеянняў маскоўскіх ваяводаў і іх ратнікаў. Нярэдка такая тэндэнцыя насцільку выяўляеца і ў крыніцах, якімі карыстаюцца гісторыкі. Царскія ваяводы амаль пра кожную бітву ці сутычку паведамлялі як пра пераможную, а пра свае страты маўчалі ці заніжалі іх. Напрыклад, пры облозе Смаленска ў 1654 г. яны толькі забітымі страцілі не адну тысячу, аднак паводле царскага канцыляры - толькі 300 чалавек. У 1660 г. пад Ляхавічамі дывізії Сапегі і Чарнецкага дазвання разгромілі армію ваяводы Хаванскага, тым не менш у Летапісе Самавідца можна прачытаць, што зусім наадварот, гэта «Хованский з войсками его царского величества войско литовское розбил» [10, с.167].

Гістарычная навука БССР не толькі не выяўляла хоць колькі-небудзь самастойнае пазіцыі ў тлумачэнні ваеных падзеяў на Беларусі ды іх ацэнках, але яшчэ далей развівалася афіцыйна прынятая тэзісы аб вызваленчым харэктары вайны, аб шырокім народным руху за ўз'яднанне з Расеяй, аб паўсюднай дапамозе беларускага насельніцтва царскім ратнікам ды аб тым, што адно пад уладай цара народныя масы бачылі «адзіна магчымы рэальны шлях свайго вызвалення ад нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту польскіх і літоўскіх феадалаў, а таксама каталіцкай царквы» [40, с.327]. У акадэмічных працах вайна 1654-1667 гг. нават не вылучалася ў асобную,

самадастатковую з'яву, а паказвалася як працяг казацка-сялянскага руху ў раздзеле пад назвай «Барацьба беларускага народа за ўз'яднанне з Расіяй» [33, 40, 45]. Нешматлікія працы, у якіх непасрэдна ці ўскосна разглядаліся падзеі той вайны, пісаліся паводле прынцыпаў, спушчаных партыйным кіраўніцтвам, адзін з якіх патрабаваў нават разбурэнні і спусташэнні на Беларусі спісваць на рахунак войска Рэчы Паспалітае [66, с.21].

Гэтая кніга - спроба аўтара на падставе пісьмовых крыніцаў (галоўным чынам апублікованых) і даследванняў паказаць рэальнае ablічча той вайны, засяродзіць увагу на самым малавядомым - хадзе падзеяў на Беларусі, лёсах карэннага жыхарства, а таксама на месцы вайны 1654-1667 гг. у беларускай гісторыі.

НАПЯРЭДАДНІ

И начя государь сие благое дело мыслити
и советовати с бояры ныняшнего первые
недели 1653 году...

З архіўных запісай

«Сие благое дело» - гэта вайна супраць Рэчы Паспалітае. Пытанне аб ёй было вырашана царом яшчэ ў першыя месяцы 1653 г. 14 сакавіка патрыярх Нікан ужо блаславіў Аляксея Міхайлавіча на гэтую справу, а той загадаў рыхтаваць на травень-чэрвень агульны агляд войска. Багдану Хмяльніцкаму афіцыйна паведамілі пра згоду цара ўзяць Украіну пад сваю «высокую руку» толькі 22 чэрвеня.

Хоць падрыхтоўка да вайны вялася ад пачатку царавання Аляксея Міхайлавіча, з сакавіка 1653 г. ёю заняліся асабліва актыўна. Ваяводы бліжэйшых да Беларусі гарадоў праз шпегаў ды агентаў-інфарматараў (а сярод іх, відаць, галоўны быў дзяк і царскі ганец Георгі Кунакоў) збіralі звесткі аб унутраным становішчы Вялікага Княства Літоўскага, а пасля дасылалі рапарты цару. Як пісаў ваявода Нашчокін з Апочкі, свае людзі яму «ведомо учинили из-за литовского рубежа, что полоцкие пригороды Себеж, Невель, Красной ныне служивыми людьми безлюдны и безопасны». У самім Полацку, працягваў ваявода, бурмістрам быў нехта Міхновіч, які «служит тебе, государю, и вести ко мне, холопу твоему, присылает задолго до сего году» [10, с.62-63]. На пачатку ваенных дзеянняў Міхновіч абыцаў схіліць жыхароў Полацка да капітуляцыі. Гэткія людзі былі і ў іншых гарадах Княства.

Але адкрыта пачынаць агрэсію не выпадала. Трэба было дыпламатычна замаскаваць яе, надаць выгляд справядлівае місіі.

Пад лета 1653 г. у Рэч Паспаліту накіравалася маскоўская пасольства на чале з князем Барысам Рапніным-Абаленскім. Афіцыйна - быццам бы шукаць паразумення з каралём адносна Украіны. Аднак паслы паводзілі сябе надта задзірліва. Патрабавалі, каб сенат прыняў умовы Хмяльніцкага, каб кароль памір'ўся з казацкім гетманам, а таксама каб былі пакараныя смерцю тыя падданыя Рэчы Паспалітае, што памыліліся ў напісанні царскага тытула (?!). Тым часам у Москве на Дзяўчым полі Аляксей Міхайлавіч праводзіў агляд войска. Бразгаючы зброяй, перад ім прыйшли «стольники, и стряпчие, и дворяне московские, и жилцы, на конех со всею службою», якім цар сказаў у прамове: «Видя всеурядное тщание, благодаря Бога, по-прежнему радуемся и ваше тщание к службе и службу вашу хвалим» [12, с.357].

А перамовы заходзілі ў тупік. Здавалася, маскоўскіх упаўнаважаных больш хвалявала тое, што мсціслаўскі падкаморы

Пётра Вяжэвіч праpusціў у звароце да цара тытул «повелителя всея России»¹. Адно гэта магло стаць падставаю для парушэння міру. Так выглядала. Пасля спрэчак аб Украіне царскае пасольства зноў запатрабавала немагчымага: «над виноватыми в умалении государева титула... справедливость учинить пред ними же» [64, т.10, с.565]. У прыклад прыводзіўся персідскі шах, які прыслалі ў Москву цару на пакаранне такіх вінаватых. Аб паразуменні не магло быць і гаворкі! Выканаўшы за час спрэчак і сваю патаемную мэту (сабраўшы звесткі пра становішча ў Рэчы Паспалітай), пасольства Барыса Рапніна пад канец верасня вярнулася ў Москву. 1 кастрычніка Земскі сабор слухаў справаздачу паслоў «о неправдах литовского короля». У дадатак баярам зачыталі трывожны ліст Хмяльніцкага пра тое, што кароль ужо рушыць з войскам на Ўкраіну, што казакі чакаюць дапамогі ад Москвы. Земскі сабор «приговорыл»: «За честь царей Михаила и Алексея стоять и против польского короля войну вести, а терпеть того больше нельзя. Гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское с городами их и землями чтоб государь изволил принять под свою высокую руку для православной христианской веры и святых Божиих церквей, да и потому доведется их принять...»

5 кастрычніка 1653 г. у Ноўгарад для збору войска і боезапасаў быў накіраваны баярын і ваявода Васіль Шарамецей, а ў Пскоў - Сямён Стрэшнэй. Так пачала стварацца паўночна-заходняя армія. Бранскі ваявода атрымаў загад «сыскивать в службу старых смоленских солдат» (што ўдзельнічалі ў Смаленскай вайне 1632-1634 гг.), якія мусілі скласці аснову палкоў паўднёва-заходняй арміі. Асабліва грунтоўна рыхтавалася цэнтральная групоўка войска - Смаленская, бо галоўны ўдар планавалася нанесці па Смаленску. Ужо ў красавіку 1654 г. пад Москвой пачалі збірацца тысячы ратных людзей. Тэрмінова ўмацоўваліся залогі ў заходніх гарадах Маскоўскае дзяржавы, рыхтаваліся рачныя чаўны і вазы, перавозіліся боезапасы, зброя, прадукты харчавання. Ствараліся «иноzemные полки», набіраліся датачныя людзі, вербаваліся стральцы. Пры наборы апошніх ад кандыдата патрабавалі «и с полскими и с литовскими, и с немецкими людми, и с рускими воры и иных городов с воинскими людми битись до смерти» [47, с.63].

У Эўропе вербаваліся «начальные люди» для маскоўскае арміі - афіцэры заходніх краінаў, а таксама простыя жаўнеры. Паслы мелі спецыяльны загад «призывать к себе полковников и капитанов добрых... и наймовать их». Цароваму цесцю Іллі Міласлаўскаму гэта даручалася яшчэ ў 1646 г. (!) Вялізнымі партыямі закуплялася зброя. Да 1647 г. з Захаду было прывезена каля 5 тысячай мушкетаў, 2721

¹ Сапраўды, царскому тытулу ў Маскоўскай дзяржаве надавалася надзвычай вялікая ўвага. Польскі мемуарыст Ян Пасак, здзіўлены колькасцю тытулаў і неабходнасцю ведаць іх на памяць, адзначаў, што ў Москве заўважаюць знявагу імя царскага хутчэй, чым імя Божага.

мушкетная руля, 2267 карабінаў, 1344 карабінных руляў, 2348 параштук пістоляў, 12578 шпагаў з похвамі ды шмат іншага [43, с.85]. У 1653 г. па карабінавыя і мушкетныя замкі ў Галандыю быў накіраваны капітан фон Керн-Говен. Яму даручалася наймаць там і майстроў-бройнікаў. Затым цар накіраваў туды ж паддзячага Галавіна дзеля закупкі 20 тысячаў мушкетаў і 30 тысячаў пудоў пораху ды волава¹. У Швецыі таксама было набыта 20 тысячаў мушкетаў. З Нямеччыны везлі «ружья, и шпаги, и латы».

Актывізавалася і маскоўская дыпламатыя. Цар рассылаў эўрапейскім манархам скаргі на польскую караля. Спецыяльна аднаўляліся дачыненні з аўстрыйскім імператарам Фердынандам III, якога Аляксей Міхайлавіч пераконваў: «И если Ян Казимир король станет у вас или у курфюрстов просить против нас помощи, то вы бы ратных людей и никакой помощи ему не давали...» [64, т.10, с.600]. У пасланні да герцага курляндскага маскоўскі ўладар пісаў, што ён зусім не вінаваты - яго спрэвакавалі на вайну, прасіў нічым не падтрымліваць Рэчы Паспалітай і абыцаў сваю прыязнасць да Курляндыі [28а, 427].

Да сярэдзіны траўня 1654 г. падрыхтоўка да агрэсіі была завершана. Гіганцкая армія зграмадзілася на зыходных пазіцыях і чакалі пачатку дзеянняў. У Вялікіх Луках стаяла групоўка ваяводы князя Шарамецева, якая налічвала каля 15 тысячаў чалавек. Асобнымі войскамі кіраваў цароў дзядзька баярын Стрэшнэў. Іх удар быў скіраваны на Невель, Полацак, Віцебск ды іншыя гарады Падзвіння. Паўднёва-заходняя армія пад камандай ваяводы князя Аляксея Трубяцкага налічвала таксама каля 15 тысячаў і знаходзілася ў Бранску. Трубяцкай мусіў рушыць на Рослаў-Амсціслаў-Барысаў. Выпраўляючы яго ў Бранск, цар у красавіку наладзіў вялікую ўрачыстасць у Крамлі, дзе патрыярх Нікан чытаў малітвы «на рать идущим», заклікаў іх «творить государево повеление безо всякого преткновения со страхом и трепетом». Сам манарх звярнуўся з прамовай да ваяводы Трубяцкага. Той быў крануты да слёз і пакланіўся трынці разоў. Войска крычала: «...готовы за веру православную, за вас, государей наших, и за всех православных христиан без всякой пощады головы свои положить!» Цар плакаў. Баяры, ваяводы і дзяякі адзін за другім падыходзілі да яго і па чыну «со страхом и радостью» цалавалі ягоную руку...

Цэнтральная армія, сабранай у сталіцы, адводзілася галоўная задача: авалодаць стратэгічнай фартэцціяй, фактычна брамай у Вялікае Княства Літоўскае, - Смаленскам. Гэтае злучэнне налічвала 41 тысячу ратнікаў і мела магутную артылерыю.

¹ Заходняя зброя вялікімі партыямі ўвозілася ў Маскоўскую дзяржаву і ў гады вайны. Прыкладам, у 1655 г. - 20 тысячаў мушкетаў, у 1660 г. - 2000 параштук пістоляў і 1000 карабінаў і г.д.

Кіраваць ім браўся сам цар. Для дапамогі маскоўскаму войску, на загад царскага ўрада, Багдан Хмяльніцкі выслаў на Беларусь 20 тысячаў казакоў Нежынскага, Чарнігаўскага і Старадубскага палкоў на чале са сваім шваграм, наказным гетманам Іванам Залатарэнкам. Казакам даручалася дзейніцаць уздоўж Дняпра і Сажа - ударыць у фланг непрыяцелю, захапіць Гомель, Чачэрск, Прапойск, Стары Быхаў. Усяго ў баявых фармаваннях, накіраваных на Беларусь, налічвалася 90-100 тысячаў чалавек¹. Аснову гэтай арміі складаі палкі «иноземного строю» - рэйтарскія, салдацкія, драгунскія, гусарскія, забяспечаныя найноўшай зброяй, узначаленыя заходнімі афіцэрамі. У арсенале Маскоўскае дзяржавы на той час было каля 4-5 тысячаў гарматаў [43, с.83]. Якая яшчэ краіна магла змабілізаваць тады гэтакую сілу? Колькасць царскага войска, якое вясною 1654 г. рушыла на Беларусь, моцна ўражвала ўладароў суседніх краінаў. Прыкладам, курляндскі герцаг Якуб Кетлер пісаў, што «падобнага (войска) ніхто ніколі не меў».

Вялікае Княства Літоўскае не валодала такім ваенна-эканамічным патэнцыялам, каб выставіць бліzkую па колькасці армію. 10-12 тысячаў - усё, чым дыспанавала яно пад час барацьбы з казакамі Хмяльніцкага. Вальны сойм у Берасці, скліканы Янам Казімірам 24 сакавіка 1653 г., ухваліў каштарыс на 15 тысячаў жаўнераў. Тады ж, даведаўшыся ад злоўленых маскоўскіх шпегаў, што цар найперш хоча ўдарыць па Смаленску [24, с.214], сойм паслаў рэвізораў для агляду смаленскіх умацаванняў з тым, каб забяспечыць гэтую фартэцыю зброяй, боезапасамі, правіянтам, падправіць муры і валы. Пачалася такая-сякая падрыхтоўка да абароны. Умацоўвалі таксама замкі ў Віцебску і Полацку, павялічвалі іх залогі. Усходнія паветы Княства былі вызваленыя ад абавязку высылаць паспалітае рушанне да галоўнага абоzu, каб маглі самі абараніць сваю тэрыторыю. Шляхецкі соймік Полацкага ваяводства ў жніўні 1653 г. вызначыў нормы мабілізацыі рушання: з трох службаў па старых разліках трэба было выстаўляць аднаго чалавека з мушкетам ці ручніцай і сякерай, а таксама з запасам пораху, волава і харчу на 4 дні [92, с.36].

Аднак гэтых заходаў было замала, каб радыкальна падправіць абараназдольнасць краіны. Ды нават і яны на справе амаль не выконваліся. Як у прыкладзе са Смаленскам. Пасля Берасцейскага сойму 1653 г. прыйшло 6 месяцаў, перш чым смаленскім ваяводам кароль прызначыў пісара літоўскага Піліпа Абуховіча - чалавека надзвычай ахвярнага, вядомага ва ўсёй Рэчы Паспалітай сваімі заслугамі перад Айчынай. Але падкаморы амсціслаўскі Пётра Вяжэвіч, які быў падвяядом смаленскім і рыхтаваў пасаду ваяводы сабе, стаў рабіць усё магчымае, каб Абуховіча ў Смаленску не было: распускаў

¹ Для дзеянияў на Украіне цар паслаў туды Андрэя Бутурліна толькі з 4-тысячным войскам ды 7 тысячаў Васіля Шарамецева.

плёткі пра яго ў сенаце, намаўляў і бунтаваў смаленскую шляхту, пісаў лісты з пагрозамі. Толькі 21 снежня 1653 г. Піліп Абуховіч выехаў у Смаленск, дзе яго сустрэў арлянскі стараста палкоўнік Вільгельм Корф, які на загад палявога гетмана Януша Радзівіла збраў там свой полк. Да з'яўлення Абуховіча ў горадзе так нічога і не паправілі. «Ані муры не падрыхтаваныя, ані пяхоце не заплачана, ані правіянту ў замку няма», - запісаў новы ваявода ў сваім дыяруши [25, с.45].

Колькі ні турбаваў Абуховіч уладаў, смаленскія ўмацаванні доўга яшчэ мелі сумны выгляд. З 34 вежаў толькі 10 былі ў нармальным стане. Патрабавалі рамонту муры і валы. Вось што адзначалася ў складзеным тады інвентары Смаленска: «Гэтая памежная цвердзя на працягу амаль 20 гадоў заставалася без усялякага догляду; абодва валы былі цалкам зрытыя; мур у многіх месцах да зямлі меў расколіны такія вялікія, што праз некаторыя мог свабодна праісці чалавек. Два кавалкі сцяны забітыя глынай, залеплены граззю і зверху павалены» [7, т.14, с.40]. Замак выглядаў так, быццам і праз вякі не чакаў непрыяцельскага штурму...

Між тым на Ўкраіне ўжо адбылася Пераяслаўская Рада. У прысутнасці вялікага маскоўскага пасольства 8 студзеня 1654 г. сход прадстаўнікоў Запарожскага войска і насельніцтва Ўкраіны прыняў афіцыйную пастанову пра далучэнне іхнага краю да Маскоўскага дзяржавы. Гетман Хмяльніцкі ў прамове падкрэсліў, што далучэнне да Масквы зробіць магчымай перамогу над палякамі. Цяпер вайна была непазбежная. А ў Вялікім Княстве яшчэ нават вялікага гетмана не прызначылі...

Пытанне аб гетманскай булаве ўрэшце вынеслі на Варшаўскі сойм, што засядаў з 11 лютага да 28 сакавіка 1654 г. Сімпатыі большасці былі на баку Януша Радзівіла, які з 1646 г. быў гетман палявы і паказаў сябе таленавітым правадыром войска. З тактычнага боку ён бліскуча правёў бітву з казакамі пад Лоевам у 1649 г., здолеў выйграць у іншых сечах і ў жніўні 1651 г. пераможна ўвайшоў у Кіеў. Зусім не беспадстаўна адзначаў тады ў адным са сваіх лістоў ленчыцкі ваявода Ян Ляшчынскі, што за Радзівіла «ў вядзенні вайны і дасягненні міру ніхто не можа быць здольнейшы», і дадаваў: «хацеў бы пасля Батога¹, каб гетманіў ён сам» [106, с.92]. Але найпапулярнейшы ва ўсёй краіне князь быў у каралеўскай няласцы. І не дзіва. Яшчэ задоўгала да вайны Януш Радзівіл паказаў сябе зачтывым сепаратыстам. Гэта ён калісці ў Вільні ў прысутнасці караля абрэзіў каронных сенатараў, выгукнуўшы: «Прыйдзе час, калі палякі да дзвярэй не патрапяць, - праз вокны іх выкідваць будзем!» А чаго вартае было буйніства князя! Прыкладам, бойка, учыненая ягонымі людзьмі ў 1652 г. у Варшаве,

¹ Пад Батогам 2-3 чэрвеня 1652 г. украінскія казакі дазвання разгромілі армію Кароны Польскай. Палеглі лепшыя польскія харугвы, загінуў сам палявы гетман Марцін Каліноўскі, мнóstва палкоўнікаў і ротмістраў. Польшча яшчэ не ведала такое паразы.

зрыў сойму праз «liberum veto». Вось таму кароль і вялікі князь Ян Казімір ні за што не хацеў аддаваць яму булавы вялікага гетмана. Калі Радзівіл прыехаў у Варшаву, сойм неўзабаве наагул спыніў працу, так і не прыняўшы патрэбнае ўхвалы. Палявы гетман абураўся, злаваў, пісаў, што сойм сарвалі «на зло Вялікаму Княству Літоўскаму...»

*

І ўсё ж Януш Радзівіл як мог сам рыхтаваўся да вайны. Хацеў апярэдзіць Москву і яшчэ 16 лютага выдаў універсал аб зборы войска (і найманага, і рушання), у якім гаварыў: «Паколькі да мяне даходзяць пэўныя звесткі аб набліжэнні магутных маскоўскіх войскаў да межаў дзяржаваў Рэчы Паспалітае, задумаўшы як найхутчэй збіць той непрыяцельскі імпэт, нагадваю... і з улады сваёй сурова загадваю, каб вашыя міласці харугваў і камандаў сваіх трymalіся і ад іх ні на крок ад'яджаць не мерыліся... бо я на сойме... дзень другі толькі затримаюся і... удзень і ўночы пабягну да Воршы» [З, т.34, с.8]. Казакам на Ўкраіну ён напісаў, каб тыя «ярма царскага, горшага ад няволі паганской, на сябе не бралі», а лепей далучыліся б да яго. Аднак Хмяльніцкі адаслаў гэты зварот у Москву. А шляхта не спяшалася да гетманскага абозу. Баялася пакідаць межы сваіх паветаў. На наваградскім сойміку так і было сказана, што шляхціцы «на каня сядаць і бараніць Айчыну» гатовы, ды «не паспалітым рушаннем, але толькі для абароны саміх сябе» [106, с.91].

Чарговы сойм Рэчы Паспалітай, які прыме ўхвалу аб 18-тысячным войску для Вялікага Княства Літоўскага і вырашыць нарэшце гетманскас пытанне, збярэцца ў Варшаве толькі 9 чэрвеня. Тады, калі маскоўскае войска будзе ўжо імкліва наступаць на Беларусь.

НАШЭСЦЕ

У нашега великого государя против
его недругов рать собирается
многая и несчетная...

Царскі пасол Чамаданаў

...Стрымаць такое вялікае войскаў
нашэсце няма ніякай магчымасці.
Вялікі гетман Радзівіл

Усе тры царскія арміі павінны былі ўдарыць адначасова. Галоўныя сілы пачалі рухацца з Масквы 15 траўня 1654 г. Тады ў бок мяжы Вялікага Княства Літоўскага выйшлі перадавы полк ваяводаў Мікіты Адоёўскага, Хведара Хварасціна і Дзімітра Львова ды ертавульні Васіля Шарамеццева і Цімафея Шчарбатава. На другі дзень туды ж накіраваліся вялікі полк Якава Чаркаскага і старажавы Міхайлы Іёмкіна-Растоўскага. Дарэчы, калі выязджалі гусары палкоўніка Рыльскага, здарылася неспадзянка: частка коннікаў пад брамай забылася своечасова апусціць даўжэныя дзіды і адразу ж паламала іх [81, с.217].

18 траўня ў паход выпраўляўся сам цар з рэштаю палкоў. У Маскве цэлы дзень білі ў званы. Манарх выйшаў у зброй, даўгой дэліі, гафтованай золатам, высокай спічастай шапцы з залатым яблыкам і крыжам на канцы. За ім рухаліся думныя баяры, вазы са скарбам, урэшце баяры Барыс Марозаў ды Ілля Mcціслайскі з усім царскім дваром. Абапал дарогі стаяла вышэйшае духавенства ды бласлаўляя ратнікаў, акрапляючы іх пасвечанай вадою.

На многія вёрсты Смаленскага шляху расцягнулася чарада палкоў і сотняў, вазоў з боезапасамі і правіянтам, чатырохконак з гарматамі. Самыя ж цяжкія абложныя гарматы былі выпраўленыя на Вязьму загадзя, яшчэ ранній вясной, бо дзеля цяжкае вагі іх цягнулі надзвычай павольна, пераадольваючы па якой мілі за дзень. Альбрэхт Радзівіл яшчэ 1 красавіка атрымаў ліст ад смаленскага ваяводы Абуховіча, у якім той паведамляў, што ягоныя людзі бачылі, як з Масквы да Вязьмы перацягваюцца «гарматы вялізарнае вагі».

Цар спяшаўся. 26 траўня ён быў ужо ў Мажайску, адкуль пісаў сям'і ў Маскву: «а спешю, государыни мои, для тово, что сказывают людей в Смоленске и около Смоленска нет никово, чтобы поскорее захватить» [17, с.1].

Добра ведаючы канфесійныя праблемы Вялікага Княства Літоўскага, маскоўскі ўрад рабіў стаўку на яго праваслаўных жыхароў. Царскія граматы, што папярэдне засыпаліся ў Реч Паспалітую, мусілі пераконваць людзей у лаяльнасці Масквы да іх, скіляць праваслаўных

на бок царскіх ратнікаў. Цар, у прыватнасці, пісаў: «В Польское королевство и Литовское княжество, матери нашей святой восточной церкви сынам... от многих времен от святые восточные церкви к вам, чадам ее, и от всех православных христиан Малые России моление было, да законным вспоможением, елико верным по верных достоит помогать, поможем. И вот теперь умилостились мы и Малую Россию, православных христиан, под единого словесных овец пастыря Христа Бога нашего державу решились принять. И вот теперь всем извещаем, что Богохранимое наше царское величество за Божию помощью, собравшись со многими ратными людьми на досадителей и разорителей святой восточной церкви греческого закона, на поляков, вооружаемся, дабы господь Бог над всеми нами, православными христианами, умилосердился и чрез нас, рабов своих, тем месть сотвори... И вы бы, православные христиане, освободились от злых... прежде нашего царского пришествия разделение с поляками сотворите, как верою, так и чином... и каждый против супостат Божиих да вооружается. Которые добровольно прежде нашего государского пришествия известны и верны нам учинятся, о тех мы в войске заказ учинили крепкий, да сохранены будут их дома и достояние от воинского разорения» [64, т.10, с.602]. Апроч захавання маёмысці тым, хто пярайдзе на бок Москвы, абязаліся ўзнагароды, прывілеі ды розная матэрыяльная падтрымка.

Нягледзячы на беспрэцэдэнтную перавагу ў сіле і надта зручны момант для нападу (царскі ўрад быў выдатна інфармаваны пра разлад у Вялікім Княстве Літоўскім і непадрыхтаванасць гэтае дзяржавы да вайны), сярод баяраў знайшліся і такія, хто быў супраць распачатых дзеянняў. Відаць, памяталася, што раней такія выправы мелі часцей благі канец. Сам князь Трубяцкай ужо на другі дзень па выездзе з Москвы пісаў цару, што ў ягоным войску - нязгода і няшчырасць [81, с.219].

Яшчэ 17 траўня 1654 г. на Беларусь вырушила і 20-тысячная казацкая конніца. Гетман Багдан Хмальніцкі паведамляў цару: «По указу твоего царского величества... с ратными людьми Ивана Никифоровича, полковника нежинского, посыпаем до боку твоего царского величества, которые люди чтоб... всех врагов под ноги твоему царскому величеству покоряли... тому ж полковнику нежинскому приказали есми, чтоб во всем, по велению твоего царского величества, исправлялся и никакие людем не чинил обиды, идучи с полком твоего царского величества запорожским» [6, т.14, с.165-166]. З таго моманту палкоўнік Іван Залатарэнка мусіў падпарадкоўвацца непасрэдна маскоўскаму вайсковаму кіраўніцтву.

Стражавы полк цэнтральнае арміі 1 чэрвеня ўжо падышоў да горада Белы, і ён капітуляваў. А 3 чэрвеня тое ж здарылася з

Дарагабужам. У сярэдзіне месяца ваяводы ўжо выходзілі з Дарагабужа, ад якога да Смаленска - блізу 70 кіламетраў.

Толькі тады, 18 чэрвяня, атрымаўшы нарэшце ад карала на Варшаўскім сойме булаву вялікага гетмана¹, Януш Радзівіл кінуўся дзеянічаць. Проста з сойму ён рушыў на тэрыторыю ваеных дзеянняў і стаў збіраць пад Воршай абоз. У канцы чэрвеня гетман фармальна меў 11 261 чалавека [106, с.93]. Але на справе баяздольных было менш. 20 ліпеня Радзівіл пісаў каралю з абозу, што жаўнерай у яго фактычна толькі 4 тысячи, астатнія - некалькі тысячаў паспалітага рушання і павятовых харугваў - мала на што здатныя. «Каб павятовыя хоць гукам і крыкам ахвоты паддавалі... - сумна іранізаваў ён. - Што тут рабіць? Чатыры тысячи на кавалкі рваць ды ісці на падмогу? Ці Літву бараніць... Толькі на Спадара Бога спадзянемся, той няхай сам нас ратуе».

Усё ж гетман знаходзіў магчымасць шкодзіць ворагу нават у тых умовах. Праўда, называў свае дзеянні «забаўляннем з непрыяцелем». «Патроху вядзем перастрэлку, прынамсі ў рэкагнасыроўках, - паведамляў ён у tym жа лісце ды апавяддаў, як паручнік Ліпніцкі з 4 перадавымі ротамі дазвання разбіў спачатку 600, затым яшчэ 300 маскоўскіх ратнікаў і набраў палонных, пасля чаго распачаў бой з вялікім войскам, у часе якога «нашы навалілі трупаў мноства, здабылі 5 сцягоў і, пабушаваўшы з непрыяцелем больш трох гадзін, нарэшце адступілі: непрыяцель не меў столькі духу, каб ладзіць пераслед, а толькі страляў з лукаў, баючыся хоць на крок адступіцца ад сваёй пяхоты і гарматай» [11, с.355]. Аднак і ў ягоным войску, працягваў гетман, цяпер «параненых ды пасечаных людзей і коняў вельмі шмат, і мала хто з іх не хістаецца». Ды што самае прыкрае - слабым яно было не толькі колькасна. Януш Радзівіл горка наракаў, што ў абозе належных запасаў пораху, лёну няма, што яму «здрадзілі» пушкарь, не прывёзшы са Слуцка гарматай, пораху, ядраў і кнатоў. Ён папярэджваў, што не па ягонай віне і без таго слабое войска не мае пры сабе самага неабходнага...

А пад Смаленскам ужо стаяла ўся царская армія. 25 чэрвеня на падыходах да горада каля ракі Калодна яе перадавы полк быў нечакана заатакаваны. Выявілася, што гэта палкоўнік Корф, вывеўшы са Смаленска 400 конных і 200 пешых жаўнерай, спрабаваў затрымаць напаўзанне лавіны. Ды, страціўшы колькі дзесяткаў сваіх смельчакоў, мусіў вярнуцца за муры. Наступнага дня полк ваяводы Адоёўскага ўжо ўмацаваўся абозам на беразе Дняпра пад самым Смаленскам, а 28 чэрвеня пад горадам была размешчаная і царская стаўка, перанесеная 5 ліпеня яшчэ бліжэй, на Дзявочую гару [54, с.40]. Места заціскалася ў абцугі алогі.

¹ Палявым гетманам быў тады ж прызначаны падскарбі вялікі літоўскі Вінцэнт Гасеўскі, які ў полі, аднак, з'явіўся значна пазней.

1 ліпеня Януш Радзівіл выправіў пад Смаленск обер-лейтэнанта Ганскага з 3-тысячным корпусам¹. Той перайшоў каля горада мост цераз Дняпро і пад Багданавай ваколіцай унаучы напаў на лагер аднаго з маскоўскіх палкоў. «Некалькі дзесяткаў сотняў паклаўшы, а сваіх і трох дзесяткаў не страціўшы», Ганскі захапіў вялікі палон², шмат баявых сцягоў і пасля яшчэ адной сутычкі з непрыяцелем удала вярнуўся ў абоз пад Воршу [22a, №.308].

Пачаўшы пра капітуляцыю Полацка, а праз два дні - і Рослава, вялікі гетман вырашыў ратаваць Амсціслав. Ён пакінуў у абозе магістра артылерыі Мікалая Юдзіцкага, а сам з часткаю войска рушыў на Горы [81, с.221]. Але там атрымаў вестку, што Амсціслав ужо захоплены, а вялікія сілы непрыяцеля накіраваліся проста да Ворши. Тады, павярнуўшыся, Радзівіл хутка пайшоў назад.

Ход вайны ад самага пачатку агрэсіі разгортваўся надта ўдала для заваёўнікаў. 11 чэрвеня цар атрымаў паведамленне пра здачу Невеля войску Шарамецева, 29 чэрвеня - пра капітуляцыю Полацка. Праўда, цэлья трох дні ваяводам давялося трывамаць у аблозе полацкі замак. Хоць большасць шляхты ўцякла з горада і ў замку засталося толькі 36 чалавек, стралілі яны гэтак трапна, што Шарамеццеў палічыў за лепшае прapanаваць абаронцам выгаднія ўмовы капітуляцыі. І 36 чалавек годна пакінулі замак. 30 чэрвеня вестка пра гэта з Вільні дайшла ўжо да Варшавы, а яшчэ па якім часе пра падрабязнасці абароны Полацка распавядаў на сойме яе ўдзельнік езуіт Габрыэль Аўсядоўскі [28a, с.429].

Армія Трубяцкога неўзабаве авалодала Рославам і падышла да Амсціслава. Гэты ваяводскі горад меў на той час яшчэ даволі значныя ўмацаванні і моцны замак, пад ахову якога збегліся людзі з далёкіх ваколіцаў, захапіўшы з сабой дакументы ды ўсё, што можна было, з рухомай маёмесці: «...все панове обывателе воеводства Мстиславского... до города Мстиславского з жонами, з детьми, з справами и со всеми маєтностями заехавши спровадили» [3, т.34, с.157]. Аблажыўшы горад, маскоўскія ваяводы даволі хутка захапілі і спалілі астрог. А вось замак здабыць адразу не змаглі. Абаронцы ўпарты адбіваліся і спадзяваліся на дапамогу - чакалі «отсечы». Ім абыцалі «великие дары и волности», агітавалі здацца, аднак мсціслаўцы, «сурова отповедаючи», адбівалі прыступ за прыступам. І ўсё ж надалей стрымліваць ціск вялізнае арміі ды цярпець бясконцы абстрэл магутнай артылерыі было немагчыма. Драўляныя ўмацаванні не ратавалі ад гарматаў. 22 ліпеня «великою потугою и усилством през штурм» амсціслаўскі замак быў захоплены. Па шматлікіх сведчаннях відавочцаў тых падзеяў, пераможцы «места агнём выпалі і людзей

¹ Герман Ганскі (сапраўднае прозвішча Ганскопф) меў кампанію нямецкіх рэйтараў, 13 харугваў лёгкай конніцы ды 4 кампаніі драгунаў.

² Альбрэхт Радзівіл адзначыў у дыярушы, што маскоўскае войска было проста п'янае.

пасеклі»; «народ усялякі шляхецкі, мяшчан і жыдоў, а таксама простых людзей у пень выsekлі, потым адтрубіўшы, сярод трупаў жывых знаходзілі і ў палон на Маскву забіралі, а скарбы ўсялякія забраўшы, замак і паркан увесь агнём спалі і дазвання спустошылі» [3, т.34, с.9]. У маскоўскіх даокументах адзначалася, што пры захопе Амсціслава агулам было «побито больші десяти тысяч человек», а ў некаторых актах сустракаюцца паведамленні і пра пятнаццаць тысячаў ахвяраў: «Трубецкой с товарищи город Мстиславль взял и высек и выжег, а побил в нем больше пяти на десяти тысяч...» [5а, с.128]. У гісторыі гэтая крывавая расправа над горадам атрымала назvu «трубяцкай разні» - па прозвішчы ваяводы, які кіраваў аблогай і штурмам. Рэшта ацалелых жыхароў была прыведзеная да прысягі на вернасць цару. Шмат «амсціславскіх недасекаў» папоўніла партыі палонных, якія адводзіліся на ўсход.

Атрымаўшы паведамленне, што «бояре и воеводы над Мстиславлем позамешкались, город взятием взяли и всех в Мстиславле высекли», цар накіраваў армію Трубяцкага далей на захад, да Дняпра, для супольных дзеянняў з Чаркаскім супраць вялікага гетмана Януша Радзівіла. Тады ж Аляксей Міхайлавіч выдаў грамату ў гонар таго, што ягоныя ваяводы «взяли имянные Литовские города Полотцк и Мстиславль», ды загадаў у царскім тытуле «Полотцк и Мстиславль... писати по сему... указу».

Ваявода Чаркаскі вёў з-пад Смаленска магутнае войска¹, складзенае з адборных частак вялікага, перадавога, старажавога ды іншых палкоў, з адной мэтай - зліквідаваць корпус Радзівіла. Навучаны гісторыяй з начным налётам Ганскага, Аляксей Міхайлавіч цяпер баяўся распачынаць штурм Смаленска, пакуль недзе ў лясах заставаўся баяздольны непрыяцель.

Гэта весткі пра рух Чаркаскага прымусілі вялікага гетмана паспешліва вяртацца з-пад Гораў да Воршы. Ужо 2 жніўня ён пісаў у Вільню, што, калі б хоць на дзень спазніўся, заспеў бы на месцы лагера толькі попел. Вораг стаяў ужо за нейкія 6 міляў! На злучэнне з Чаркаскім ішоў Трубяцкай. Па чутках, сюды з-пад Віцебска і Полацка спяшалася дапамога Шарамецева. «Сёння, заўтра і штохвілінна чакаем непрыяцеля», - паведамляў Радзівіл і ў адчай дадаваў, што гэта будзе расправа: «Як справіцца з няроўнай і такой вялізной сілай? - Бог лепей ведае, бо апроч гэтага кволага войска няма нікога ні з паноў, ні з мясцовае шляхты, якая раней лічылася тысячамі... Адзін толькі я, пазбаўлены ўсялякай дапамогі... ужо 6 тыдняў стрымліваю на сваіх плячах такога моцнага непрыяцеля з боку Полацка, Віцебска, Смаленска, Амсціслава, трывожачы яго і замінаючы ягоным планам, аднак біць і разбіваць яго не могу. Вытрымліваць далей такія слабыя

¹ Гетман Радзівіл, пэўна ж перабольшваючы, паведамляў, што яно налічвала 40 тысячаў і мела гарматы.

сілы не ў стане; таму трэба чакаць аднаго з двух: або - барані Божа! - войска гэтае кінеца ў небяспеку і, у выпадку нявытрымкі, да нас на падмогу павінна паспяшацца ўся Рэч Паспалітая, або ўсімі гэтymі землямі, што знаходзяцца амаль у сярэдзіне княства Літоўскага, завалодае непрыяцель» [11, с.356-359].

Калі Радзівіл перавёў абоз з-пад Воршы да Копыся, палявы гетман Гасеўскі застаўся пад Воршай і з жніўня ўначы нечакана заатакаваў лагер маскоўскіх ваяводаў, прычыніўшы ім вялікую шкоду [53, с.140]. Варшанскае павятовае войска, якое не пажадала далучацца да Радзівіла, было заатакавана маскоўскай арміяй і разбіта, хоць вялікі гетман і прысылаў варшанцам у дапамогу свае 4 харугвы. Неўзабаве Чаркаскі з галоўнымі сіламі ўвайшоў у пакінутую Воршу і адразу ж рушыў уздагон за Радзівілам да Копыся. Туды ўжо падыходзіў і Трубяцкай, які па дарозе захапіў мястэчка Расну ды скаардынаваў свае дзеянні з Чаркаскім. Ваяводы распачыналі сапраўднае паляванне на невялікі корпус Януша Радзівіла. 12 жніўня пад Шкловам той прыняў бой з войскам Чаркаскага. Пры вялізной дыспрапорцыі сілаў (у Чаркаскага было не менш за 20 тысячачаў) ён змог нанесці непрыяцелю надзвычай цяжкія страты - ад 3 да 7 тысячачаў! - і нават захапіў 610 палонных, а ягоных загінула ўсяго каля 700 чалавек [102, с.213]. Але гэта была апошняя перамога вялікага гетмана...

Ваявода Трубяцкай, авалодаўшы Копысем, толькі на якую гадзіну спазніўся на бітву пад Шкловам. Шклоў неўзабаве быў заняты войскам Чаркаскага, і абедзве арміі зноў пачалі пераслед Радзівіла, які злучыўся пад Галоўчынам з Гасеўскім ды, ухіляючыся ад Трубяцкога, перайшоў пад Бялынічамі Друць. Тады Трубяцкай пераправіўся цераз гэтую ж раку пад Цяцерынам і пачаў атакаць абоз Радзівіла. Вялікі гетман спрабаваў адысці ў бок Барысава, але 24 жніўня пад мястэчкам Шапялевічы быў вымушаны даць бой насядаючаму войску Трубяцкога. Тут пачалася самая цяжкая ў ягоным жыцці бітва, якая прынесла Радзівілу першую паразу. Загінула пад тысяччу чалавек [92, с.39] - гэта вялікія страты для 6-8-тысячнага корпуса¹. Сам гетман быў паранены. Двойчы яго ратавалі ад смерці - спачатку афіцэр Графенберг, затым - вугорская пяхота Юшкевіча. Разбітае войска рассеялася па лесе. А непрыяцель, забраўшы абоз, мог вяртацца: армія Вялікага Княства Літоўскага больш не існавала...

Паранены Радзівіл, праведзены праз балоты мясцовым селянінам [28а, 433], хутка з'явіўся ў Барысаве, адкуль загадаў рэшткам свайго корпуса гуртавацца ў Смілавічах, а сам 27 жніўня ўжо быў у Менску. «Біўся, прайграў - звычайная рэч; не ўцікаў, як пад Піляўцамі, не выкупляў сябе, як пад Зборавам, не выпрошаваў сябе, як пад Берасцечкам», - разважыў ён [106, с.94].

¹ 230 жаўнероў Радзівіла было захоплена ў палон. Трубяцкай адразу ж адправіў іх у Москву.

Неўзабаве ў Смілавічах сабралася блізу 4 тысячаў жаўнерай разбітага войска. 300 вугорскіх пяхотнікаў ротмістра Самуля Юшкевіча выйшлі да Бярэзіны. Частка пяхоты была ў Ігумене. Да Менску прыйшлі 3 тысячи палявога гетмана Вінцэнта Гасейскага. Тут жа было яшчэ 200 драгунаў канюшага Вялікага Княства, Янушавага стрыjeчнага брата Багуслава Радзівіла. Так што нейкія сілы засталіся. Патрэбна было папоўніць іх ды стварыць нармальнае баяздольнае войска.

Тым часам краіна страчвала горад за горадам. Яшчэ 24 ліпеня армія Васіля Шарамецева захапіла Дзісну і Другу. Ваявода паведамляў цару, што Другу здабылі з боем: «Взяли взятием и ратных и всяких людей, которые в городе сидели, побили и город и костелы и домаы все пожгли без остатку...» 9 жніўня гэтая ж армія заняла Глыбокае, 20 - Азярышча, атачыла Віцебск. Шляхта ўцякала ўжо з Нясвіжа ды Вільні, аплакваючы пагібель Айчыны.

Ваявода Сямён Стрэшнэў, высланы дзейнічаць асобна, 16 жніўня «город Усвят осадил накрепко, и с того числа августа по 23 число с литовскими людми бились днем и ночью беспрестанно», пакуль 23 жніўня ўсвяцкі падстараства не адкрыў гарадскую браму. Войска ж Трубяцкага пасля бітвы пад Шапялевічамі не пераходзіла Бярэзіны, а вярнулася і ў верасні заняло Горы, якія спачатку ўпартага адбіваліся, за што горацкая шляхта і мяшчане на загад цара «з женами и с детьми» былі выведзены ў Маскоўшчыну. Ад Гораў Трубяцкай рушыў пад Дуброўню.

А на паўднёвым усходзе Беларусі ўжо гаспадарыў наказны гетман Запарожскага войска Іван Залатарэнка. У сярэдзіне чэрвеня ён выйшаў з Ноўгарада-Северскага і праз Старадуб рушыў праста на Гомель, які ablажыў у канцы таго ж месяца. Адтуль казакі пустошылі землі ў шырокай акрузе. «Стоячи под тем Гомлем, - пісаў Залатарэнка цару 15 ліпеня, - посылали есмя загоны, которые по той там стороне Днепра замки и места поимали, и под мечь непослушные; а городаы, которые нам шкоды прежде чинили, попалити велели есмя, особны замок Речицкий, замок Злобін, замок Стрешин, замок Рогачев, замок Горвель позженю» [6, т.14, с.136-138]. Што ж да Гомеля, наказны гетман наракаў, што тут «в замку, велми оборонном, стрэблы и порохов и запасов немало». Яго абаранялі гарнізон і паспалітае рушанне рэчыцкага павета, якімі кіравалі князь Жыжэмскі і Баброўніцкі. Залатарэнка схіляў абаронцаў да капітуляцыі, засылаў у горад лісты, але гомельцы «гордо и сурово до нас отписали». Больш таго, яны абражалі маскоўскага цара, «яко злосливые пессимі губами своимі достоинство вашега царскаго величества нарушали» [10, с.71]. Цар клікаў Залатарэнку да сябе на дапамогу пад Смаленск, аднак той адказаў, што для карысці ж царскай мусіць застацца пад Гомелем ды «около тех осадных, голodom принужненых и снарядом надгубленых...

промышляти», інакш, «когда их тут оставим не добывши, всей Литве и войскам их сердца и смелости додадут».

4 жніўня Іван Залатарэнка выслаў пад Смаленск толькі тысячу казакаў на чале з сваім братам Васілём, а з астатнімі ўпарты здабываў Гомель. Аблога доўжылася больш як паўтара месяца. Казакі падпальвалі замак распаленымі ядрамі, выявілі і ўзарвалі патаемны ход да вады [68, с.72], пакуль нарэшце не паставілі абаронцаў у безвыходнае становішча. 13 жніўня Гомель адкрыў сваю браму. Гомельскі гарнізон цудам уратаваўся - уцёк у Стары Быхаў.

Казакі імкліва наступалі на поўнач, і 29 жніўня Іван Залатарэнка ўжо хваліўся цару новай здабычай - Чачэрскам: «Город Чечирск з замком... взяли есмя, противных мечю предали, а иных, на слезы их смотря, живых оставили» [6, т.14, с.148]. Колькі дзесяткаў жаўнераў з гарнізона, гэтаксама як гомельцы, уцякала да Старога Быхава, але іх усіх пасеклі перад самым Быхавам. У палон захапілі толькі князя Тышкевіча, праз якога «рыцерев добрых немало полегло», і адаслалі цару. У тыя ж дні быў захоплены Прапойск, а Новы Быхаў «с своею волостью вашему царскому величеству поклонился»: наказны гетман прывёў навабыхаўцаў да прысягі на вернасць цару.

Затое Стары Быхаў разам з валашчанамі стаў рашуча адбіацца ад казакаў. Залатарэнка абураўся ў лісце да Аляксея Міхайлавіча: «...заперлися и вашему царскому величеству поклонится не хотят». «Видя мы таковую их гордыню и непокорение дьявольское... осадили есмя их войсками...» - напісаў ён ды ўзяўся за грунтоўную аблогу горада [6, т.14, с.150].

Тады ж, пры канцы жніўня, быў вырашаны лёс Магілева. Найбуйнейшы гандлёва-рамесніцкі цэнтр тагачаснае Беларусі, стратэгічная фартэцыя, ён быў ключом да Дняпра і адкрываў шлях у сэрцавіну Вялікага Княства Літоўскага. Аднак да бітвы за яго не дайшло. Яшчэ 5 ліпеня 1654 г. магілеўскі шляхціч Канстанцін Паклонскі, якога і да вайны рэкамендавалі цару як лідэра праваслаўнай партыі на Беларусі як «свайго», пакінуў Магілеў ды з 14 аднадумцамі перайшоў на бок Масквы (аддаўся казакам). Залатарэнка адаслаў яго да Багдана Хмельніцкага, а ўжо той са сваімі рэкамендацыямі паслаў здрадніка да цара. 22 ліпеня Паклонскі быў у царскай стаўцы пад Смаленскам. Аляксей Міхайлавіч узнагародзіў яго: падараваў 40 собаляў і 50 рублёў грошай, узвёў у чын палкоўніка і дазволіў набіраць свой полк [60, с.155], а 30 ліпеня разам з ваяводам Міхайlam Ваейкавым накіраваў пад Магілеў, даручыўшы «могилевцев всяких людей наговаривать на государево царево имя... и обнадеживати их ево государевым жалованіем, чтобы они учинились

¹ Кім быў Паклонскі паводле веравызнання - да канца не выяснута. У адным з лістоў ён пісаў «наша праваслаўная вера», праваслаўных іерарху называў «духоўнымі нашымі», але ўжо праз год у соймавых дакументах фігураваў як Вацлаў Канстанцін, г.зн. як каталік.

под его царского величества высокою рукою». б жніўня, калі Паклонскі з Ваейкавым былі ў Радамі, туды прыехаў чавускі поп Васіль з трyma мяшчанамі ды папрасіў «приехать в Чаусов и привезти их к вере». Так здаліся Чавусы. Паклонскі правёў там першы набор у свой полк: папісаў жыхароў і набраў 800 чалавек. Праз колькі дзён у яго была ўжо тысяча «крестьян... с бердыши и рогатины и с пищалми, да конных крестьян со сто человек».

8 жніўня з Магілева раптам выйшла 300 конных шляхцічаў ды 10 пешых гайдукоў, якія скіраваліся на Чавусы. Iх адразу ж заатакавалі вялікія сілы - казакі Залатарэнкі, нованаўбранае войска Паклонскага, ратнікі Ваейкава - і амаль усіх пасеклі літаральна за 5 міляў ад горада. Таго ж дня цар загадаў Ваейкаву адшукаць пад Дуброўняй ваяводу Хведара Куракіна і перакінуць пад Магілеў, каб той разам з імі здабываў цвердзю. Праўда, маскоўскі ўрад больш спадзяваўся на капітуляцыю горада, да якой актыўна заклікаў жыхароў Паклонскі. Калі 14 жніўня Ваейкаў з Паклонскім падышлі да самага Магілева і размясціліся там абозам, мяшчане перадалі, што згадуць горад, як толькі з'явіцца большае маскоўскае войска, але папрасілі яшчэ тры дні на раздум. Даведаўшыся ж, што Куракіна ганцы так нідзе і не знайшли ды што вялікае войска пад Магілеў яшчэ не выслана, яны неўзабаве сказаі, што зусім не збираюцца паддавацца. Устрывожаны Ваейкаў адразу ж паведаміў цару: магілеўцы «хотят с нами бітца, и из Гор хотят ити на нас с пушками, и туры и щиты готовят» [10, с.78] ды папрасіў тэрмінова прыслаць дадатковое войска. Паказачаныя сяляне з палка Паклонскага (а на той час іх сабралася ўжо пад 6 тысячай), пачуўшы пра такі ход справы, «многие розбежались, а иные пошли в Могилев и про все в Могилеве те беглецы сказали» [6, т.14, с.242].

Ды толькі як маглі магілеўцы скарыстаць гэты момант? Вайна застала гарадскія ўмацаванні зусім занядбанымі. Замак быў знішчаны пажарам яшчэ ў 1633 г., пасля чаго яго так і не аднавілі. У горадзе няспынна вялася агітацыя за здачу. То намеснік магілеўскага епіскапа Ерамія¹ з папамі «могилевцев всяких людей уговаривал, чтоб они город Могилев... сдали», то Паклонскі праз сваіх людзей ды лістамі. А галоўнае - капітуляцыі вымагала само становішча, у якім апынуўся Магілеў: адсядзецца не выпадала, а дапамогі чакаць ужо не было адкуль. На вачах у магілеўцаў адбылася трагедыя Амсціслава, які паспрабаваў адбіцца. Вядома было ўжо і пра лёс Другі. Цар жа зрабіў правілам тактыкі: калі горад не прымаў працановы аб капітуляцыі ды барапаніўся, яго браілі штурмам і ўзорна каралі.

¹ Праз год Ерамія скардзіўся цару: «От могилевцев я, богомолец твой, за то принял многие беды».

25 жніўня Аляксей Міхайлавіч яшчэ напісаў Паклонскаму, што выслаў на Магілеў ваяводу Шарамецеву з войскам, але яно ўжо не спатрэбілася: 28 жніўня Магілеў капітуляваў.

Праз колькі дзён Паклонскі атрымаў новае царскае даручэнне: «...и мыслить бы тебе, как Кричев сговорить и под нашу царскую высокую руку привест» [6, т.14, с.242]. Пад горадам ужо даўно «промышляли» ратнікі ертавульнага палка, але авалодаць ім не маглі. Пад упльвам агітацыі «беларускага палкоўніка» (так цяпер падпісваўся шляхціч Паклонскі) крычаўцы, з якімі ён і раней патаемна падтрымліваў сувязь, у канцы верасня таксама здалі горад непрыяцелю. З царскае ласкі яго атрымаў у кіраванне Паклонскі. Яму ж цяпер падпрацкоўваўся Магілеўскі павет і сам Магілеў (да прызначэння маскоўскага ваяводы).

Цяпер апроч Старога Быхава і Дуброўні ў Падняпроўі заставаўся няскораным толькі Смаленск, даўно адрезаны і заціснуты жалезным колам аблогі. Занядбаныя ўмацаванні там кінуліся падпраўляць літаральна за месяц да падыходу маскоўскага войска, калі прыехаў інжынер Боналіг. Працавалі ўдзень і ўначы, нават сам ваявода Абуховіч і камендант Корф браліся за ўкладванне дзірвану. Але ці можна за месяц прывесці да ладу муры, вежы, валы, калі тыя не даглядаліся 20 гадоў...

Уся смаленская сцяна ў чэрвені 1654 г. была раздзеленая на 18 частак, кожную з якіх даручалася абараняць пэўнай камандзе. Патрабавалася блізу 1500 чалавек на абарону валоў, з іншымі - узяць пад ахову ўсе 34 вежы, а ў горадзе ўсіх баяздольных - нейкія тры з паловай тысячы [42, с.28]. Да таго ж сярод іх былі такія, што й страляць не ўмелі. Бальшыня абаронцаў складала не рэгулярнае войска, а паспалітае рушанне ды мяшчане. Перабежчык (дацкі найміт) паведаміў маскоўскім ваяводам на допыще, што апроч гайдукоў і нямецкае пяхоты «в Смоленску белорусцы і мещаня, а сколько их порознь, того не ведает, потому что... пописи людем в городе не было» [54, с.139].

Чаму мела так мала абаронцаў самая важная ўсходняя фартэцыя Княства ў крытычны момант? Бальшыня шляхты папросту ўцякла. Яшчэ ў чэрвені Януш Радзівіл дзівіўся з гэтага ды абурана пісаў у лісце з-пад Воршы, што паны забыліся на свой абавязак перад Айчынай ды бягучы на захад, хоць павінны заставацца ў Смоленску...

У першыя ж дні аблогі, калі царскія ваяводы ўзяліся абстрэльваць горад з гарматай, рыхтаваць агульны штурм, стала відаць, што фартэцыя анік не прыдатная для доўгае абароны. Ядрамі збівала зубцы на сценах, прабівала затворы, трушчыла брамы. Смаленцы будавалі для прыкрыцця зрубы, запаўняючы іх глінай ды каменнем, але і гэта не ратавала. Даводзілася няспынна аднаўляць умацаванні, узводзіць вал унутры замка ды ставіць на ім зрубы. Гэтым займалася

ўсё населеніцтва Смаленска. На такія патрэбы разбіralі нават хаты ды іншыя пабудовы [7, т.14, с.43].

У глыбіні краіны пра становішча адрэзанага ад усяго свету Смаленска амаль нічога канкрэтнага не ведалі. Прыкладам, у Вільні нехта пісаў 8 жніўня, больш як праз месяц пасля пачатку аблогі: «Пра Смаленск таксама глуха; кажуць, яго аблажыла Масква». Цвердзя была пакінутая на ўласны лёс. Невядомы аўтар у лісце з Вільні ад 12 верасня разважаў, што Смаленск, Дуброўня і Шклов яшчэ спадзяюцца на дапамогу, просяць «на міласць Божую пораху», але тут жа фатальна сканчаў: «Не ведаю, якім чынам можна яго ім давезці. Уявім нават, што прыйдзе да іх і 10-тысячнае войска, дык і тады нічога не зробяць з такой непрыяцельскай сілай...»

Хіба дзіўная сілы патрыятызм мацаваў дух смаленцаў, дазваляючы ім не толькі паспяхова адбівацца, але і прыносіць вялікую шкоду непрыяцелю. Пад густым і прыцэльным абстрэлам (маскоўскія войскі шчыльна сціснулі кола, падышлі да самых муроў і стралялі з усіх бакоў з раніцы да вечара) палкоўнік Корф змог выгнаць ворага з акопаў. Агнём з вежаў было знішчана колькі маскоўскіх батарэяў. Пяхота, робячы вылазкі са Смаленска, неаднаразова адбірала ў царскіх ратнікаў выгодныя пазіцыі.

Уначы на 26 жніўня ваяводы паслалі войска на агульны штурм, здолеўшы перад гэтым разбурыць гарматным агнём 2 вежы і вялікі кавалак сцяны, пазбіваць большасць зубцоў на вежах і сценах. Ратнікі кінуліся на муры з сотнямі падрыхтаваных драбінаў і шмат дзе ўзлазілі на ўмацаванні, але абаронцы з дапамогаю мяшчанаў збівалі іх. У адным месцы смаленцы, не маючы ўжо ні камянёў, ні вару, скінулі на ворага два вуллі з пчоламі, і тыя загналі царскіх ваякаў назад у акопы [42, с.34]. Толькі там, дзе зеўралі вялізныя праломы, вораг змог захапіць вежу, зацягнуць у яе гарматы ды пачаў авалодваць і самой сцяной. Каб паправіць становішча, туды імгненна прыбеглі Абуховіч і Корф. Абаронцаў ужо ахапляла паніка. Замак выратавала толькі тое, што вежа з маскоўскімі ратнікамі была знішчаная магутным выбухам пораху, бочкі з якім падкацілі пад ейны ніз. Пад крушнямі загінулі і ворагі, і гарматы, а рэшту ворагаў смаленцы выгналі нечаканым ударам з тыду: гэта бярдышнікі выйшлі з замка праз патаемны ход і давяршылі бітву. Гэтак скончыўся сямігадзінны прыступ, ад якога няхутка маглі акрыяць абодва бакі. Царская ваяводы страцілі пад сем тысячай забітымі, а параненых мелі ўдвяя больш. Абаронцы ж пасля штурму сярод жывых не налічылі і дзвюх тысячай сваіх. Апроч забітых вельмі многа было параненых. Раны не вылечваліся, бо атрымалі іх смаленцы быццам ад атручаных куляў [7, т.14, с.46].

Агляд сілаў паказаў, што чарговага прыступу Смаленск ужо не вытрымае. Людзей ледзь-ледзь хапала, каб паставіць на валы, сцены, вежы, на іншыя пазіцыі, а для рэзерву - зусім не заставалася. Муры ў

некалькіх месцах мелі вялікія праломы. Пораҳу было гадзіны на чатыры актыўнае стральбы. Да таго ж прыйшлі весткі пра разгром войска Радзівіла...

Ваявода Абуховіч ужо не верыў, што Смаленск зможа пратрывацца. 2 верасня ён паслаў да цара сваіх упаўнаважаных для перамоваў аб капітуляцыі. Пазней Абуховіч скажа, што рабіў гэта дзеля таго, каб выйграць час ды атрымаць хоць якую дапамогу... Ваявода прасіў у цара, каб яму дазволі і накіраваць людзей у Магілеў, Шклой, Віцебск ды іншыя беларускія гарады з мэтаю ўдакладнення чутак пра разгром Радзівіла. Выпрошваліся таксама выгадныя ўмовы капітуляцыі: права выйсці са Смаленска ўсім, хто не пажадае заставацца (і жаўнерам, і шляхце, і мяшчанам), грашовая кампенсацыя за страчаную нерухому маёмасць ды іншае. Але згубным было тое, што ў час перамоваў Абуховіч дазваляў маскоўскім упаўнаважаным баліваць у Смаленску. Тыя агітавалі абаронцаў да здачы, абяцалі ўзнагароду, цягнулі шляхту да сябе [81, с.234]. Сярод абаронцаў пачаліся гутаркі пра капітуляцыю. Нехта Палаўецкі напісаў цару яшчэ 10 верасня, што «некоторые смоляне имеют надежду... покоритися». Праўда, іх хвалявала тое, што, увайшоўшы ў горад, «всех мечем повелит скончати царь» [6, т.14, с.328].

Тым не менш Аляксей Міхайлавіч яшчэ рыхтаваўся да новых штурмаў. З Вязьмы пад Смаленск прывезлі 4 вялізныя галандскія пішчалі. А найгоршым для смолянаў было тое, што разам з іншымі трафеямі ў разгромленым абозе Радзівіла непрыяцелю трапіліся паперы смаленскага ваяводы, у якіх той паведамляў гетману аб усіх хібах фартэцьї. Цяпер маскоўскія ваяводы выдатна ведалі пра кожнае слабое месца ў сістэме абароны Смаленска.

Ды цяпер ужо і абараняцца не было каму. Нямецкія найміты Корфа пускалі ў горад маскоўскіх ратнікаў, смаленскі падкаморы Самуль Друцкі-Сакалінскі наладзіў сувязі з царом і агітаваў іншых паддавацца. Жаўнеры смаленскай залогі выпівали, аддзелы канчаткова дэмаралізаваліся. Практычна фартэцья была ўжо ў руках Аляксея Міхайлавіча.

Смаленск быў здадзены 23 верасня 1654 г. Маскоўскае войска ўвайшло ў горад, а ваявода Абуховіч, камендант Корф і частка жаўнераў скарысталіся абяцаным правам ды выехалі ў Вялікае Княства. Бальшыня ж абаронцаў засталася, прыняўшы царскае падданства. Шмат хто пайшоў нават «в вечную службу»: той самы Самуль Друцкі-Сакалінскі, каралеўскі сакратар Ян Крамянеўскі, пан Галімонт¹, будаўнічы Якуб Ульнер, ротмістры Дзянісовіч, Станкевіч, Бака, Варанец, а таксама нямецкія найміты, гайдукі, смаленскія гарматнікі ды іншыя [4, с.233]. Усіх, хто прысягнуў цару, Аляксей

¹ Альбрэхта Галімента, лідскага падчашага і гарадскога суддзю смаленскага, некоторыя сучаснікі тых падзеяў лічылі найболыш спрычыненым да здачы Смаленска [28а, с.435].

Міхайлівіч частаваў у сваіх намётах, але пасля шмат каго вывез у Москву. Бязлітасным быў да габраю. На загад цара ўсіх іх сабралі разам і запатрабавалі хрысціцца. Тых, хто прыняў праваслаўе, пакінулі жыць, астатніх жа пасадзілі ў драўляныя дамы і спалілі [ба, кн.6, с.176; 99а, 92].

Пасля страты Смаленска нядоўга заставалася стаяць і Дуброўні. Ужо ў жніўні ў Дубровенскі павет прыйшлі маскоўскія войскі, «...повоевали и села и деревни пожгли, и полон многий поимели» ды адразу ж паспрабавалі захапіць і горад, але не змаглі. Дуброўню абаранялі ў асноўным жыхары горада і ваколіцаў, а рэгулярнага войска тут было зусім мала: «мещан де хорунг з десять, жидов хорунг з десять» ды «казаков две хорунги, жедаков две хорунги ж, венгров хорунга, гайдуков две хорунги ж». Адбіваючы прыступы, яны ў адказ і самі рабілі вылазкі, бралі палонных. У дапамогу войску ваяводы Куракіна цар паслаў сюды Трубяцкага, затым аблогай займаўся Чаркаскі. Дзеля вялікіх стратаў штурмаваць горад не дазвалялася - толькі здабываць «зажогом и говором». Па Дняпры прыслалі вялізныя пішчалі - спецыяльна для разбурэння дубровенскіх умащаванняў. На каstryчнік тут зграмадзіліся магутныя сілы, бо Дуброўня ж засталася адной з апошніх незаваяваных царом фартэцыяй на ўсходзе Беларусі. 5 каstryчніка пад валы горада былі падведзеныя зраднікі шляхціч Васіль Лаўрынаў і магілевец Марка Сідорскі, каб яны ўтварылі дубровенцаў паддацца, але апошнія абстралялі іх і забілі Лаўрына, а ўвечары зрабілі чарговую вылазку.

За ўпартую непакору Дуброўнью чакала ўзорнае пакаранне. Цар даслаў ваяводзе Чаркаскаму загад, у якім вызначалася: «Как город Дубровна здастца... шляхты лутчие выбрав, прислать к... государю... а достальную шляхту велеть посылатъ на Тулу, а мещан и уездных людей роздать ратным людям семьями, а город Дубровну выжечь» [54, с.49].

Змогшыся, дубровенцы здалі горад 12 каstryчніка 1654 г. Пераможцы выслалі ў царскую стаўку пад Смаленск шляхту, вугорскую пяхоту, гайдуцкага ротмістра і 30 мяшчанскіх сем'яў, астатніх пабралі ратнікі. Гэтак яны вывезлі з Дуброўні ўсіх людзей, а 17 каstryчніка падпаліле і праз два дні, скончыўшы справу, рушылі далей.

Такая ж няшчасная доля чакала Віцебск. Яшчэ ў чэрвені, даведаўшыся пра капітуляцыю Невеля, сюды з'ехалася шляхта Віцебскага ваяводства і бліжэйшых паветаў. Склаўшы тут «між сабою спіс», яны пачалі рыхтаваць горад да абароны і паспелі абнесці замкі «астрогам і парканам». У сярэдзіне жніўня ад Полацка пад Віцебск прыйшло войска Шарамецева і пачало «няшчаснае, цяжкае аблажэнне». Абаронай кіравалі бурмістр Сцяпан Пятровіч і шляхціч Есяніцкі-Война. Шарамецеў неаднаразова пасылаў лісты, каб яны «государскай милости поискали... и город сдали». На пачатку верасня,

атрымаўшы чарговую прапанову капітуляваць, абаронцы паабяцалі даць адказ назаўтра; але на наступны дзень сказалі, што «ім горада не здаваць», ды адкрылі артылерыйскі агонь па непрыяцелю [11, с.31].

Як пісалі пасля ўдзельнікі абароны, яны, «колькі сіл... пораху і дастатку хапала, адпор давалі і бараніліся», але Віцебск таксама застаўся самотнай выспай на занятай зямлі і ўжо ніадкуль не мог разлічваць на дапамогу. Неўзабаве ў горадзе «настаў вялікі голад, ад якога нямала людзей паспалітых і чэрні памерла. І нямала таксама пры штурмах і ад густога страляння з войска непрыяцельскага і ў вылазках людзей, шляхты, паспольства і мяшчанаў пазабівана» [13, с.340]. Ратуючыся ад голаду, іншыя перабягалі да непрыяцеля...

А ў Менску акурат тады праходзіла вайсковая сесія, што адкрылася 3 лістапада. Ян Казімір бавіўся паляваннем у Горадні ды чакаў завяршэння менскай нарады. Адбіваючыся з апошніх сілаў, віцябліне настойліва прасілі дапамогі, але іхнага голасу тут быццам і не чулі... Толькі праз некалькі тыдняў Януш Радзівіл выправіў нарэшце да Віцебска абознага Самуля Камароўскага з трymа тысячамі жаўнерад, ды было ўжо позна. Хоць казалі, між іншага, што Камароўскі проста пабаяўся атакаваць завялікія маскоўскія сілы [28а, с.438].

Тым часам у абаронцаў скончыўся нават порах... 17 лістапада, пасля 14 тыдняў аблогі, войска Пятра Шарамецева і казакі Васіля Залатарэнкі штурмам здабылі Віцебск і яго замкі, «з вялікімі стратамі, з захопам і пасячэннем шляхты..., мяшчанаў, паспольства і драгунаў» [13, с.341]. Частка абаронцаў прысягнула цару (200 шляхцічаў і блізу тысячи мяшчанаў), іншыя ж, застаўшыся «вернымі і зыгчывімі падданымі, мідуючы Айчыну», адмовіліся ад гэтага. Таму іх з сем'ямі забралі ў палон і разаслалі па розных гарадах Маскоўшчыны. Тыя, каго вывелі ў Казань, сведчылі, што ў трагічны дзень непрыяцель «нямала брацці нашай шляхты, мяшчанаў, паспольства, жаўнерства, драгунаў, нявестаў і дзетак малых, што каля матчыных грудзяў былі, дзядоў і баб у шпіталях без жаднае літасці, захапіўшы горад, высек» [92, с.38].

«Віцебск, які быў абложаны пасля Смаленска, адважыўшыся выпрабаваць сілы непрыяцеля, адмовіўся ад прапанаваная яму здачы і быў бязлітасна пакараны», - падсумаваў пасля гэтую гісторыю Веспасіян Кахоўскі, польскі гісторык XVII стагоддзя.

Яшчэ праз колькі дзён ваявода Стрэшнэў прыйшоў пад Сурож. Цар інструктаваў: «Велиж и Сурож, как даст Бог, зжечь». Але Стрэшневу ўдалося здабыць горад даволі лёгка: 22 лістапада пасля аблогі яму «литовские люди сурожские сидельцы... город Сурож сдали» [11, с.16].

Цяпер заставаўся толькі Стары Быхаў - магутная фартэцыя Паўла Сапегі, чыёй апекай яна і была дбайна падрыхтавана да горшых часоў. Наказны гетман Іван Залатарэнка з усім казацкім войскам

аблажкыў горад яшчэ 29 жніўня, але штурмаваць так і не адважыўся. Затое абаронцы за 10 тыдняў тройчы рабілі вылазкі і ў першай жа адбліі ў казакаў З гарматы. У Старым Быхаве сядзела, па сведчаннях «языкоў», «служыльых людей желдаков 4 хоронги, драгунов 100 человек, мешкан 17 хоронг, да Быховскаго уезду крестьян много»... а таксама 200 гайдукоў «да шляхты Речицкага повету и из иных городов человек с 300 и болши», «жидов человек с 1000» [6, т.14, с.445, 467]. Яны неаднакроць казалі наказному гетману: «Сколко Золотаренку ни стоять, а ему николи им не сдатца, для того: сдались де из воли Золотаренку Гомляне, и он де их всех приневолил и учинил вязнями и отвез к государю под Смоленск».

Аляксей Міхайлавіч сам сачыў за справамі пад гэтай няскоранай фартэцыяй ды ўсё паўтараў загад: «Промышляти над Старым Быховым сколко милосердный Бог помощи подаст».

Калі да быхайцаў дайшла вестка, што магілеўцы здаліся і цар іх нікуды не выслаў - «живут все в своих домех по прежнему», дык у асяроддзі мяшчанаў з'явілася была думка пра здачу Паклонскаму ці ваяводам (толькі не Залатарэнку, яму «не верили»). Але шляхта і грабраі «николи о том не мыслили». З'яўленне ж у горадзе князя Жыжэмскага ды былога гомельскага старасты Руцкага ўсім вярнула рашучасць. Тыя расказаі, што «которые города и сдались, ...Шклов, Копысь, Дубровня и иные города, и тех городов всяких жилемских людей неволят, грабят и в полон емлют и до Москвы отвозят, и те де все города иные разорены и опустошены; и Быховцы де, слыша то, все на том и положили, лутше де им в домех своих хотя помереть, нежели в неволю из воли самим себя отдаватъ» [6, т.14, с.446].

На пачатку лістапада Залатарэнка мусіў зняць аблогу і пайсці зімаваць у Новы Быхаў, папаліўшы свае табары пад нескароным горадам.

Гэтак глыбокай восенню скончыліся баявыя дзеянні першага года вайны. Маскоўскія ваяводы захапілі на Беларусі 33 гарады, заняўшы тэрыторыі на ўсход ад Дняпра і на поўнач ад Дзвіны. Вольнымі тут заставаліся Стары Быхаў, Дынабург ды Вяліж, хоць вяліжцам сам цар засылаў граматы-ўльтыматумы з прапановай здаць горад на выгадных умовах без крыві.

ПАД УЛАДАЮ «ВЫЗВАЛЕНЦАЎ»

Многих крестьян браки осквернили,
также многих девиц растали...
многих жен имали в полон, а мужей
секли, чтобы челобитчиков не было.

*З афіцыйных крыніцаў пра
дзеянні акупацыйнага войска*

Занятыя землі Вялікага Княства Літоўскага хутка ператвараліся ў правінцыю Маскоўскай дзяржавы. Уладу ў іх часова бралі на сябе ваяводы дзейных царскіх войскаў. Пакідаючы магдэбургскія права беларускім гарадам, не шкадуючы абяцанняў шляхце, раздаючы «царскага величества жалованніе грамоты» ды прывілеі, Аляксей Міхайлавіч імкнуўся знайсці падтрымку мясцовага насельніцтва.

Асабліва паслядоўна праводзілася агітацыя праваслаўнага жыхарства Беларусі. Праваслаўнаму духавенству, пакрыўджанаму каталікамі і вуніятамі, цар абяцаў аднавіць ранейшыя права і вярнуць уладанні. Цэрквам і манастырам перадавалася маёмасць тых, хто не прымаў маскоўскага падданства, а таксама землі ды вёскі іх канфесійных супернікаў. Гэтак полацкаму брацкаму Богаяўленскаму манастыру 9 ліпеня 1654 г. «на церковное строение и пропитание игумену з братьею» было аддадзена 15 вёсак [10, с.66]. Спаса-Прэабражэнскай саборнай царкве ў Магілеве дазвалялася браць званы, званіцу, а таксама «лес на церковное строение» з мясцовых касцёлаў. На аднаўленне Траецкага сабора ў Амсціславе цар аддаваў Пустынкаўскую бажніцу, у якой «жили ляцкіе чернечы» [6, т.14, с.225].

Што да неправаслаўнага насельніцтва, дык маскоўскі ўрад патрабаваў: «костелам не быть, а петь в домех», «униатам не быть», «жидом в Белоруссии не быть и жития никакого не иметь». Касцёлы і кляштары, каталіцкія навучальныя ўстановы на занятай тэрыторыі зачыняліся. Ксяндзы мусілі ўцякаць на захад. Цар адназначна адхіліў і просьбу шляхцянак-каталічак, выгнаных з Лепеля і іншых маёнткаў, застасца пры сваіх кляштарах і дварах. Затое сам пераход каталіка ці вуніята ў праваслаўе на занятых землях набыў жыццёвае значэнне: такому чалавеку давалі розныя прывілеі, права на маёмасць, пакідалі на свабодзе. Калі багаты віцебскі мешчанін Боніч, які страціў усё пры захопе горада войскам Шарамецева, прыняў праваслаўную веру і папрасіў вярнуць адабранае, Аляксей Міхайлавіч не толькі аддаў яму ранейшую маёмасць, але і падараваў іншыя вёскі з сялянамі. Ці іншы прыклад. Як сведчыў дубровенскі шляхціч Свірчэўскі, тых ягоных прыяцеляў, што «не похотели в православную кристиянскую веру крестица», цар выслаў у панізовыя гарады, а ён «в православную кристиянскую веру крищен и остался теперь в Вязьме» [54, с.147].

Маскоўскі патрыярх Нікан спрабаваў адразу ж падпрадкаваць сабе Кіеўскую мітраполію, да якой належалі Полацкая і Магілеўская епархіі. Гэтай справай тады пачаў займацца і царскі Прыказ тайных справаў [47, с.103].

Аднак палітычныя дэкларацыі новых уладаў - адно, а рэальнае становішча насельніцтва - другое.

Да цара - «абаронца» праваслаўных, цара-«вызваленца» - у першыя ж месяцы вайны пайшлі шматлікія скаргі хрысціянаў-аднаверцаў. Старац Күцеінаўскага Богаяўленскага мужчынскага манастыра Дзіянісій у жніўні 1654 г. прасіў у Аляксея Міхайлавіча ахоўную грамату, «чтоб их монастырских деревень крестьян и жен и детей государевы ратные люди не разоряли и не разогнали и в полон не имали, и чтоб им волно было жить на прежних своих местах». Намеснік амсціслаўскага епіскапа Яўсей скардзіўся, што іх «деревенишкы и крестьянишкы все разорены от воинских людей» [6, т.14, с.225]. Са звароту сялян Язенскага манастыра вынікала, што, прыйшоўшы ў Невельскі павет, царскія служылія людзі едуць у манастырскія вёскі і «грабят и з женами и з детми развозят» ды робяць іх сваімі прыгоннымі. Скардзілася на ратнікаў духавенства Буйніцкага і Баркалабаўскага манастыроў, дзе «казаки монастырские вотчины пограбили и разореные учинили великое, и лошади и скотину отогнали...» [6, т.14, с.159]. Адданы цару Паклонскі ўжо 25 жніўня 1654 г. пісаў, што Магілеўскі павет і Чавусы - раёны ці не спрэс праваслаўных, якія адразу перайшлі на бок непрыяцеля - «повоевали и полон поимали» ратнікі ваяводы Трубяцкага. На Палессі казакі «ў царкве Высоцкай начынне пабралі, святара тамтэйшага і мяшчанаў мучылі, пытаючыся пра гроши, розныя муکі задавалі і ўсе іх дастаткі, коняў, быдла рознае, волова, медзь ды іншыя рэчы бралі, хаты палі» [3, с.23].

Ад царскага войска моцна пацярпелі царкоўныя будынкі. Праваслаўныя храмы гарэлі ды рабаваліся, бадай, гэтаксама, як і каталіцкія. У Амсціславе, прыкладам, «в приход... государевых воевод с ратными людми и в приступное время город зажгли и что было в городе церквей все погорели без остатку».

Маскоўскі цар разглядаў скаргі пацярпелых, выдаваў ім ахоўныя граматы, пагражая ратнікам смяротнай карай за здзек над праваслаўнымі. Гэтак 25 жніўня Ворша атрымала ахоўную грамату, у якой цар абяцаў мяшчанам «жон их и детей в полон имати отнюдь никому не велети». На скаргу Баркалабаўскага і Буйніцкага манастыроў манарх загадаў ваяводу Міхайлу Вайкаву і палкоўніку Канстанціну Паклонскаму «их от всяких людей оберегать».

На справе, аднак, і праваслаўныя беларусы, і іхныя суайчыннікі каталіцкага ды вуніяцкага веравызнання, і шляхта, і сяляне, і жыхары гарадоў - усе былі аднолькава безбаронныя. Царскія

ваяйнікі, нападаючы, нішчылі і рабавалі ўсіх без разбору. Вёскі Паўловічы, Крапеніна, Замалач непрыяцельскае войска яшчэ ўвосень 1654 г. «спустошыла, дамы ў тых маёнтках з усім спаліла, а падданых - адных у палон пабрала, іншых пасекла і пазабівала і паразганяла, жывёлу, коняў і ўсё пабрала» [13, с.342].

Паводле скаргі шляхціча Варшанскаага павета Якава Шумоўскага, вёсачку Вуглы, што над ракою Басяю, людзі ваяводы Трубяцкага ўсю «выжгли, и крестьянишкa разбрелися, а иные поиманы в полон». Сяляне розных вёсак таго ж павета жаліліся цару на пачатку верасня, што пасля таго, як яны «государю с хлебом и солью били челом», іхныя «женишкa и детишкa все без вести распропали, потому что побрали твои государевы ратныя люди и розвели по разным полкам и к тебе государю под Смоленск, и животишкa, статки все у нас и скотину и хлеб поимали, и домишкa пожгли, скитаємся по лесам наги и босы, сидим на пепелище, с холоду и голоду вконец погибли...» Шукаць жа ім сваіх родных па палках і занятых вёсках ратнікі не давалі - скрэзь білі [6, т.14, с.331-333]. З Магілеўскага павета «розных станов и деревень крестьянишкa» яшчэ ў жніўні паскардзіліся, што «полку боярина и воеводы Якова Кудентовича Черкаскаго с товарищи ратныя люди поимали женишкі наших и детишкі в полон, как мы сироты твои были на твоей государевой службе у пана Поклонского в подмоге...» [6, т.14, с.239-240]. Шляхціцы Мянчынскія з-пад Магілева пісалі, што маскоўскія ратныя людзі «дворишкa наша сожгли и разорили без остатку, а животишкa наши все поимали до основанья». Нават пасля таго, як Мянчынскія прынялі царскае падданства, «государевы воинские люди, заехав, во дворишке мать нашу, да брата, да сестру и людишкі наших били и мучили и огнем сожгли до смерти, и достолные животишкa, что было, всё побрали и разграбили без остатку, толькі мы, холопи твои, остались душою да телом» [6, т.14, с.348]. Як скардзіўся Станіслаў Кажарын з Гораў, ратнік ваяводы Чаркаскага, «резанец взял в полон женишку мою Аленицу и з детишками моими с тремя сынишками, да четвертую дочеришко мое, да свояченицу мою Мікулаеву жену Дубовскаго Марью саму сему з детми с четырмя сыновми да з двемя дочерми, и свез их к себе в поместья» [54, с.185]. Ад гвалту не абараняла нават крыжацалаванне і вернасць цару. Сяляне многіх вёсак Віцебшчыны, якія прысягнулі на вернасць Аляксею Міхайлавічу, і ў 1655 г. пісалі, што маскоўскія ратнікі, прыехаўшы ў вёскі, «нас бедных бьют и увечат и достальныя животишкa грабят, лошади и животину отогнали и хлеб потолочили, и нас пытают и жгут и саблями рубят, а иных до смерти изрубили, и женишкі и дочеришкі позорят», таму ўсе хаваюцца ў лесе і па вёсках не жывуць [57a].

Сярод усіх магчымых ваеных трафеяў палон лічыўся самай каштоўнай здабычай царскіх ваяйнікоў. Да катэгорый ваеннопалонных

маскоўскі ўрад адносіў і мірнае насельніцтва, захопленае на непрыяцельскай тэрыторыі [47, с.129]. Апроч дзяржаўных палонных існавалі прыватныя, якія адразу ж ператвараліся ў «холопство пленное». Такі просты шлях займець прыгонных людзей у любой колькасці абумовіў масавы вывад жыхароў Беларусі, асабліва дзяцей, жанчын ды кваліфікованых майстроў, у Маскоўскую дзяржаву. Ужо ў ліпені 1654 г. антыёхскі архідышкан Павел Алепскі, едучы з Пуціўля ў Маскву, бачыў па дарозе шматлікія «телеги с пленными польско-литовскими женщинами и детьми, которых везли с театра войны; а мужчин Московиты избивали мечом», ды з жalem дадаваў: «Бог да не даст нам видеть подобное!» [28, р.297]. У самой Маскве Алепскага ўразіла «бесчетное число пленников», якіх прыводзілі царская баяры і памешчыкі: «Ни одного из них мы не видели без одного, двух, пяти, шести и более пленных. По причине бывшей в то время сильной грязи и слякоти и падежа лошадей они большую часть пленных бросили в дороге умирать от голода и холода».

Аляксей Міхайлавіч быў аб усім гэтым выдатна пайнфармаваны. Яшчэ ў ліпені, калі на ўсход пайшлі першыя партыі зняволеных, ён загадаў ваяводу Івану Хаванскаму спыняць і кантраляваць палон пад Вязьмай: далей прапускаліся «Мстиславского и иных зарубежных городов литовские люди, католицкие и емяцкие веры, и жиды, и мурзы, и всякие некрещеные люди», а тых, што называліся «Бельского, Дорогобужского, Смоленского и иных близких городов и уездов белорусцы пахатные крестьяне», трэба было прысылаць да цара [37, с.16]. Не без царскае волі высыпаліся на ўсход жыхары Гораў, Смаленска, Дуброўні ды іншых гарадоў. Гэта на ягоныя загады нішчыліся беларускія гарады і паветы...

Асобнай вайсковай сілай на акупаванай тэрыторыі былі казакі - як украінскія, так і беларускія, з палка Канстанціна Паклонскага. Атрымаўшы Magileў і Magileўskі павет у сваё кіраванне да прызначэння царскага ваяводы, Паклонскі зрабіў у горадзе ўласную рэзідэнцыю і пачаў энергічна ствараць сапраўднае войска. Ягоныя сотнікі, разасланыя па розных акругах Magileўшчыны, набіралі казакаў і паціху ўсталёўвалі сваю ўладу. У казакі ставіліся пераважна сяляне (Чавускага і Magileўскага паветаў), у меншай колькасці - мяшчане і шляхта. Калі шляхта спадзявалася дзякуючы службе захаваць свае маёнткі, дык першых і другіх ці не найбольш вабіла магчымасць палепшыць сваё матэрыяльнае становішча, падвысіць свой сацыяльны статус: за верную службу цар абяцаў «изменничы маестности» (землі тых, хто ўцёк ці ваяваў супраць маскоўскага войска), а таксама мог даць шляхецтва. Пры ўсім гэтым полк Паклонскага набіраўся даволі марудна. Даводзілася ўжываць метады, далёкія ад добраахвотнага запісу. Яшчэ ў Чавусах ён сам «переписаў» людзей і такім чынам «собрал войска пеших 800 человек». Пазней на

Амсціслаўшчыне ды ў бліжэйшых паветах жыхароў загадваў «имать и ставитца в казаки». «Палкоўнік беларускі» сам прызнаваўся, што, «если **всем** из волок **велеть итти**, тогда будет тысяч с 15 и больши» (выдзелена мною. - Г.С.), ды прасіў царскага дазволу на прымусове фармаванне палка [6, т.14, с.408]. Пад канец 1654 г. у ягоным казацкім войску было так-сяк сабрана 4 тысячи чалавек [34, с.178].

Беларускім казакам новыя ўлады забаранілі жыць у Магілеве. Яны неслі варту на дарогах павета, выконвалі на загад цара тактычныя задачы. Частыя справаздачы Паклонскага свайму новаму ўладару сведчаць, што служыў ён даволі старанна. Аднойчы разам з «языкамі» выслаў Аляксею Міхайлавічу нават хлопчыка, у якога была маскоўская шабля: «Отколь взял, сам ответ даст».

Хто ведае, ці было ў планах «беларускага палкоўніка» стварэнне самастойнай вайскова-тэрытарыяльнай арганізацыі ва Ўсходняй Беларусі, незалежнай ні ад Масквы, ні ад Варшавы, але за ягонымі дзеяннямі бачна імкненне стаць сапраўдным гаспадаром Магілеўшчыны. Калі яму прапанавалі падпісвацца ў лістах да Аляксея Міхайлавіча «халопам» - як усе, Паклонскі адказаў: «Я де буду писаць к его царскому величеству **подданым** его, а холопом де писатца не буду» [6, т.14, с.330]. Спачатку ён прасіў у цара, каб той даў яму шэраг паветаў Магілеўшчыны па-за ўладай маскоўскага ваяводы, а пасля стаў адкрыта ўжываць сілу. У снежні 1654 г. акольнічы Іван Алфер'еў паведамляў манаходу, што казакі Паклонскага «твоих государевых стрельцов и солдатов в уезде и в городе на карауле по воротам бьют, и от их бою многие лежат при смерти, и твоих государевых запасов с Могилевскаго уезду выбрать не дадут» [6, т.14, с.439-440].

Не жадаў Паклонскі прымасць і ўкраінскага падданства, хоць казацкая старшына гэтага вельмі дамагалася. Калі нежынскі пратапоп Максім Філімонавіч даслаў яму ліст, у якім раіў, каб Паклонскі «у пана гетмана поискали жалованья, также и до войска запорожскаго приклонялися... как мещане, так и казаки ваши везде, чтоб, сохрани Боже, Москва не хотела по своем нраве и право поставили совершенно в вашем городе...», той абурыўся і перадаў ліст маскоўскаму думнаму дзяжу. Што ж да наказнога гетмана Івана Залатарэнкі, які ўвасабляў украінскую ўладу на Беларусі, дык у Паклонскага з ім ад пачатку вайны не было згоды.

Мэты ўкраінскае казацкае старшыны наогул заслугоўваюць асобнай увагі. Тая задоўга да вайны мела планы далучыць паўднёва-ўсходнюю Беларусь да сваёй дзяржавы і ўздымала пытанне пра наступ на Беларусь пад час перамоваў з Москвой яшчэ ў 1651 г. [62, с.44]. У палітычнай праграме Хмяльніцкага было стварэнне дзяржавы ў межах Кіеўскае Русі. Інкарпарацыя беларускіх земляў умацавала б казацкую дзяржаву і эканамічна і палітычна, адкрыла б ёй выхад на Захад. Аднак магутны канкурэнт наклаў на гэты край сваю руку і прымусіў

Хмяльніцкага дзейнічаць больш асцярожна. Пасланыя на дапамогу інтэрвентам Нежынскі, Чарнігаўскі і Старадубскі палкі мелі на мэце не столькі дапамагаць маскоўскім ваяводам, колькі інспіраваць паўстанні беларусаў ды гуртаваць іх вакол сваіх палкоў, пашыраючы за кошт гэтага тэрыторыю апошніх. Такой стратэгіі цвёрда трymаўся Іван Залатарэнка. Прыкладам, ён усяляк адмаўляўся ад патрабаванняў цара ісці пад Смаленск - маўляў, для карысці ж Масквы трэба перш авалодаць Гомелем, схіляў беларускія гарады (перадусім Магілеў) здавацца толькі яму, спяшаўся скрэзъ рассставіць свае залогі, узяць пад кантроль як найбольшую тэрыторыю. Казацкая старшына прасіла ў цара падараваць ёй вёскі ў беларускім Падняпроўі, а для самога Багдана Хмяльніцкага выпрошвалі Стары Быхаў.

Калі Магілеў паддаўся Паклонскаму, а не ўкраінскім казакам, наказны гетман прыслаў яму з-пад Быхава грамату, у якой злаваў і пагражай забіць «беларускага палкоўніка» [64, т.10, с.608]. Бязлітасныя ваяўнікі Залатарэнкі (ці чаркасы, як называлі ўкраінскіх казакаў) і без таго здзекаваліся з жыхароў паветаў, якімі кіраваў Паклонскі, асабліва з тых, хто служыў у ягоным палку. Яшчэ ў сярэдзіне жніўня яны, «идучи... под Смоленск, могилевцев, и чаусцов, и рядомцов крестьян и козаков, которые поддались под твою государеву высокую руку, пограбили, лошади и коровы и всякую животину поимали» [6, т.4, с.215-217]. Пазней ваяводу Ваейкаву скардзіліся сяляне вёсак Магілеўшчыны - Сідаравічаў, Мілеёўкі, Багданаўкі, Воранаўкі, Прыверажні, Дашкаўкі, Буйнічаў ды іншых, што запарожскія казакі, наехаўшы, «их де крестьян бьют и мучат, и денег... на них правят, и хлеб у них отымают и продают... и Могилевской... уезд те казаки, приехав насиливством, пустошат» [6, т.14, с.407].

Аляксей Міхайлавіч добра ведаў, колькі церпяць жыхары, што прынялі яго падданства, ад чаркасаў, якія, «приезжая к ним в Чаусы и в Могилевский уезд, их грабят и разоряют, и животину и лошади у них отгоняют, и от того они разоряются и в конец погибают». Але цару не хацелася губляць падтрымку адданых казацкіх правадыроў, і ён для кожнага знаходзіў кампрамісны адказ.

Паміж палкоўнікам Паклонскім і гетманам Залатарэнкам ішла ўжо ледзь не сапраўдная вайна. Залатарэнка набіраў сабе казакаў таксама на Магілеўшчыне, загадваў жыхарам не ісці да Паклонскага і не слухацца яго, а тых, хто ўжо служыў беларускаму палкоўніку, казаў біць, саджаць у турму, забіраць іхнью маёмасць. Паклонскі скардзіўся царскому ўраду, спрабаваў адказваць Залатарэнку сілай, але казакаў ягоных было замала, каб узяць Магілеўшчыну пад свой кантроль, каб адасобіцца і ад маскоўскіх, і ад украінскіх уладаў.

АПОШНЯЯ КАМПАНІЯ РАДЗІВІЛА

Так шмат душ у няволю забраў, і зямлю тую, што
не Ляхамі, але Руссю заселена, ні за што пагубіў;
які ж то абаронца ваш і як вас абараняе?

Януш Радзівіл

З Москвою нам не вечна жыць.

Канстанцін Паклонскі

У верасні 1654 г. Януш Радзівіл ужо абвясціў, што войска Вялікага Княства адроджана і гатовае да дзеянняў. Праўда, сабраная сіла была намнога меншая, чым ухваленыя соймам 15 тысячаў жаўнерскіх ставак. Сам вялікі гетман лічыў, што яго мабільныя часткі могуць скласці толькі 6 тысячаў, астатніх лепей скарыстаць дзеля ўмацавання гарадоў [106, s.96]. Як бліскучы стратэг і тактык Радзівіл разумеў, што з такім войскам нельга выбіць непрыяцеля з краіны, і разлічваў на дапамогу туркаў ці татараў або хоць на вяртанне украінскіх казакаў на бок Рэчы Паспалітае. Іншага спосабу ратавання Айчыны ён не бачыў.

Такім чынам, пасля летніх паразаў войска Вялікага Княства распачынала наступальныя дзеянні супраць інтэрвентаў. Але ці дастаткова моцнае, ці належна падрыхтаванае было яно? Гетмана, знерваванага і хворага (занядужаў ён яшчэ на пачатку вайны), даймалі нутраныя разлады. На сесіі сената, якая праходзіла ў каstryчніку 1654 г. у Горадні, кароль ізноў абвінаваціў Радзівіла ў тым, што гэта праз яго краіна не падрыхтавалася да абароны (?!). Даходзіла да знявагаў, і, сарваўшыся, гетман кінуў у адказ: «Не трэба пагражаць таму, у каго ў руках зброя!»

Набліжаўся лістапад, калі патрэбна плаціць за чарговы квартал найманаму войску, а скарб Княства пуставаў. Рэшту грошай адтуль забраў ды выплатіў жаўнерам сваіх харугваў палявы гетман і падскарбі Вінцэнт Гасеўскі. Адсутнасць грошай у скарбе, брак пораху і зброі, звадкі (Радзівіл і Гасеўскі не цярпелі адзін аднаго) - усё гэта вялізным цяжарам клалася на плечы галоўнага камандзіра, чалавека, якога ведала ўсё войска і ад якога патрабавала адказнасці за ўсё...

У краіне хадзілі самыя розныя чуткі пра капітуляцыю Смаленска. Усю віну звалъвалі на былога смаленскага ваяводу Абуховіча, пасля - на палкоўніка Корфа. Абуховіча абражалі нават прыяцелі-шляхцічы, інкryмінуючы яму таемныя сувязі з царом. На загад Януша Радзівіла ў першыя дні лістапада Корф са сваімі людзьмі з'явіўся ў Менску. Тут, на замку, ён мусіў даваць тлумачэнні, чаму і як была здадзена смаленская фартэцыя [3, с.27]. Пасля справаздачы палкоўніка прызналі невінаватым.

Рух перадавых харугваў войска Вялікага Княства на ўсход пачаўся ў каstryчніку. Каля Свіслачы і Бабруйска яны пераправіліся цераз Бярэзіну і накіраваліся ў бок Быхава ды Магілева. Сотнік Восіп Бушак з палка Паклонскага яшчэ 14 каstryчніка паведамляў царскому ваяводу Ваейкаву ў Магілеў, што блізу тыдня таму «по сю сторону Березины реки, 2 мили по Минской дороге в селе Погостье» былі заўважаныя харугвы Вялікага Княства Літоўскага. Таго ж дня «на могилевских казаков, что стояли за Бельничами, напали ляхи¹, тех казаков побили и разогнали за 6 миль от Могилева» [6, т.14, с.433-434]. Разграміўшы Бушака, гэтая частка войска наблізілася да Магілева, а другая тым часам разбіла амаль тысячную групоўку казакаў сотніка Змалевіча і рушыла на дапамогу Старому Быхаву. Але пачынаць распучыя дзеянні ніхто не спяшаўся; трэба было пачакаць, пакуль падцягнуцца ўсе сілы.

Затое маскоўскія ваяводы адразу ж прыслалі падмогу ў Магілеў - 2 тысячи чалавек ды артылерыю, пасля зноў накіравалі падмацаванні гарнізону гэтага горада. З Копысія жыхароў і артылерыю вывезлі, а драўляныя пабудовы спалі.

Першым з радзівілаўскага войска да Старога Быхава 18 снежня прыйшоў полк мазырскага суддзі Самуля Аскіркі - 2 харугвы коннай шляхты, 7 - татарскіх, 1 - драгунская, 4 - вугорскай пяхоты ды па адной конных і пешых ахвотных людзей. Праз тры дні далучыліся яшчэ 5 харугваў пяхоты з Менска. Разам з быхаўскай залогай іх колькасць цяпер магла сягаць 7 тысячаў [92, с.47]. Тады ж адразу войска вялікага гетмана штурмам авалодала Воршай і пачало вяртаць іншыя, страчаныя ў першай кампаніі гарады. Гэтак хутка былі вызваленыя яшчэ Копысь, Дуброўня, Горкі, Галоўчын. У тыя дні многія захапляліся герайзмам ротмістра Крыштапа Стэцкевіча. Яшчэ да вызвалення Воршы ён з сотняю жаўнероў незадўгажна прарваўся ў горад, наляцеў на хату маскоўскага ваяводы і, амаль не страціўшы сваіх, прывёз палоннага да Януша Радзівіла [28а, с.445]. Пэўны ўздел у наступальных дзеяннях бралі беларускія мяшчане і сяляне. Па сведчаннях «языка», злоўленага казакамі Залатарэнкі, у войску Вялікага Княства Літоўскага было «мужиков много, и Оскирко де мужикам велел покупать пищали, чтоб были готовы» [6, т.14, с.467]. Як сцвярджаў іншы палонны, жыхары Шклова прасілі ў гетманаў Княства, «чтоб они прислали немногих людей, а они де готовы с ними заодно стоять, как они будут под Шкловом...» [6, т.14, с.489]. У адпісках ваяводаў сталі з'яўляцца паведамленні пра «изменников» у Амсціслаўскім ды Шклоўскім паветах. Са Смаленска з трывогай пісалі, што там вельмі небяспечна, бо царскіх войскаў мала, а «литовских... людей в Смоленску, шляхты,

¹ «Ляхамі», «польскими людмі» (як і «литовскими») маскоўскія ваяводы ды сам цар наназывалі і жыхароў Беларусі (Вялікага Княства Літоўскага) - часткі Рэчы Паспалітай. Асабліва трывала такое назначэнне замацавалася за вайсковым людам, шляхтаю.

и казаков и мещан много больши дву тысяч». Варшанцы ж адкрыта пачалі ваенныя дзеянні супраць маскоўскіх служылых людзей.

На студзень 1655 г. пад Старым Быхавам сабраліся амаль усе палявыя войскі Вялікага Княства Літоўскага. Як паведамляў Паклонскі, «люди літавскіе пришли таковы: оба гетманы, Радивіл і Гонсевскій, полковники: един Коморовскій, другі Потоцкій, третій Служка, четвёрты Оскірка, пяты Тизінгаус (Тызенгаўз. - Г.С.), шосты Полубенскій, люди князя Богуслава, люди пана подканцлера Сапегі» [6, т.14, с.496]. Па ацэнках цара Аляксея Міхайлавіча, у абодвух гетманаў было «всякого чина 12000» [64, т.10, с.617]. Нейкая частка войска ўжо ў студзені распачала аблогу Магілеўа, але галоўныя сілы атачылі Новы Быхаў. Наказны гетман Залатарэнка, з якім было 6 тысячаў казакаў, зачыніўся ў горадзе і стаў прасіць царскай дапамогі, паведамляючы перабольшана, што прыйшлі ажно 24 тысячы Радзівіла і «хотят верных слуг вашего царского величества яко лвы яростные поглотити». Моцна ўстрывожаны Паклонскі таксама прасіў тэрмінова прыслать маскоўскай падтрымкі, бо, маўляў, «украинские казаки, награбившися, на Украіну уехали», а калі непрыяцель захопіць Магілеў, дык «подлинно тотчас, минув Смоленск, пойдут прямо к государю и в государские города, зимою то хотят делать и войну имети, что сказывали языки» [6, т.14, с.496].

Цар накіраваў у Магілеў яшчэ 3 поўныя пяхотныя палкі і 400 коннікаў на чале з князем Рамаданоўскім, якому падпарадковаў Залатарэнку ды Паклонскага. Са Шклова ў Магілеў перакідалася 1500 жаўнероў палкоўніка Фанштадэна. А ў другой палове студзеня дайшло нават да частковай мабілізацыі распушчаных на зіму царскіх палкоў: у Вязьме, Смаленску, Бранску і Вялікіх Луках тэрмінова збралі служылых людзей з Масквы ды іншых гарадоў [54, с.67].

Пакінуўшы каля Новага Быхава невялікую заслону, Радзівіл перавёў на пачатак лютага свае галоўныя сілы пад Магілеў. Вяртанне гэтай фартэцыі было б, бадай, вяршынія поспеху, на які заставалася спадзявацца. Сам вялікі гетман ужо настолькі занядужаў, што адно ляжай у ложку, але не пакідаў абоzu, каб не паніжаць баявы дух войска.

Магілеў не прыняў прапановы Радзівіла пра капітуляцыю і пачаў актыўна абараняцца. Але ўжо ў ноч з 4 на 5 лютага становішча абаронцаў рэзка пагоршылася: палкоўнік Канстанцін Паклонскі за 2 гадзіны да світання выехаў з горада быццам бы на бой і... «изменил с могилевскою и иных городов шляхтою, и с казаки, которые у него в полку были» [6, т.14, с.568]. Вывеўшы з сабой больш за 400 чалавек, ён упусціў у вялікі земляны вал на свае пазіцыі людзей Радзівіла. Тыя кінуліся да нутранога вала, і там разгарэўся жорсткі бой. Абаронцы страцілі ў сечы каля тысячы казакаў і маскоўскіх служылых людзей «человек с триста и больши», аднак здолелі адбіць гэтую небяспечную атаку і нават захапілі «языков», зрабіўшы ўдалую вылазку з другога

боку горада. Цяпер было зусім відавочна, што аблога зацятнела на надалей.

Хоць царскае войска Рамаданоўскага, якое спяшалася на дапамогу Магілеву, каля Радамлі ўшчэнт разграміў палявы гетман Гасеўскі (сам ваявода з рэшткамі палкоў уцёк у Шклов і больш не спрабаваў адтуль выйсці), гарнізон Магіleva знаходзіў сілы рапчуца адбіваць усе прыступы. Беспаспяхова скончыліся начны штурм малога вала і астрога 12 лютага, атакі пасля паражавых выбухаў у падкопах 8 сакавіка ды 9 красавіка і нарэшце прыступ 13 красавіка.

Радзівіл спадзяваўся схіліць казакаў на свой бок, пісаў ім «прелестные листы». Наказнога гетмана ён прысароміў, што той узяўся «з Айчынаю маткаю ваяваць і трymаць з народам Маскоўскім, які нікому стрымліваць веру і слова не прывык» [6, т.14, с.547-548], нагадаў пра «вольнасць народу нашага», але Залатарэнка адаслаў гэты тэкст цару.

Асабліва шмат лістоў пісаў палкоўнік Паклонскі - і магілеўцам, і казакам, і маскоўскім саноўнікам, і быльм украінскім паплечнікам. Адных агітаваў, другім тлумачыў прычыны свайго вяртання ці другой здрады. У яго надзвычай эмацыйных лістах - трагічны досвед чалавека, які жорстка падмануўся і быў ашаломлены ўсім пабачаным.

Для Паклонскага ад пачатку вайна бачылася такай, як яе падавалі ў агітацыйных царскіх граматах, - справядлівай: «разумел есми, что та война имела быти на освобождение утисненной Руси, или восприяти потеху, яко от государя християнского». А што выйшла на справе? «Шклов, Могилев, Горы, Горки и иные моим поводом много недобываемых городов досталось», - пісаў ён пра сваю дапамогу цару, хоць і адзначаў, што капітуляцыі гэтых гарадоў былі вымушаныя: маўляў, магілеўцаў ён праз тое «от наглыє смерти и меча царского» выратаваў. Паслужыўшы цару, Паклонскі пераканаўся, што «вместо полученья такое же лупление домов Божиих, что и от татар бывало» [6, т.14, с.542]. Вось як пісаў былы «беларускі палкоўнік» пра тое, што падштурхнула яго ды іншую беларускую шляхту вярнуцца на бок Рэчы Паспалітай: «...Золотые слова на листах шляхте и местом подавано, но их в опасене потом обращено, а самой шляхте и мещаном железные волности на ногах надавали, жен и девиц их, мучителски тиранско с ними поступя, на вечную неволю отдали, что не чинитца от поган»; «из Смоленска всех и шляхту и мещан с женами и с детми, присягнув им на их право, посыпали на калмыков там воевать»; «духовных наших в каком почитанье имеют, насмотрелися есмя над кутейскими отцы, как над ними чинили, в церкви престолы сами одирали и все украшение церковное до столицы отослали, а самих черныц в неволю загнали, где с кручиной святый отец игумен Иоиль умер. А что с его милостью отцем митрополитом и с иными духовными чинят жаль; однолично вместо лучшего в пущую горейшую неволю впали... для чего

волим уже ныне в шелашах пение свое имети, нежели в златых церквах и в такой неволе у них пребывати» [6, т.14, с.542-551]. Толькі гэта - і нішто іншае, падкрэсліў Паклонскі ў лісце да нежынскага пратапопа, сталася прычынай ягонага вяртання «до милые и златые отчины».

Да магілеўцаў лісты іх былога палкоўніка, відаць, мала даходзілі, бо, як потым высветлілася, чавускі поп Васіль пільна сачыў за жыхарамі горада і, высачыўшы чарняца Арсения, які праносіў тэксты, «того чернецца ухватил и увел с листами в город». За такую паслугу цар даў стараннаму папу «30 волок с крестьяны».

Прыкаванае да Магілева войска Вялікага Княства Літоўскага так і не правяло якіх-небудзь значных аперацыяў. Праўда, невялікі корпус князя Лукамскага зімой 1655 г. хадзіў на Віцебск і хоць спачатку быў неспадзянаваны пабіты, потым сабраўся з сіламі ды ў лютым так заціснуў ваяводу Шарамеццева ў горадзе, што той ледзь вытрымаў аблогу [46, с.159]. Але гэта быў лакальны і зусім не вызначальны поспех. Спробы ж князя Лісоўскага авалодаць Дзіснай скончыліся беспаспяхова. Не ўдалося таксама адваяваць Невель. Так што і ў Падзвінні запланаваны контранаступ фактычна праваліўся. Надта ж няроўныя былі сілы.

Наказны гетман Залатарэнка як мог перашкаджаў аблозе Магілева. Яшчэ ў лютым ён накіраваў туды колькі тысячаў казакаў на чале з братам Васілем, які вярнуўся са Старадуба. Пасылаў таксама шматлікія «пад'езды» для рэйдаў па тыле, дэзарганізацыі непрыяцеля, знішчэння гарадкоў і гарнізонаў. Так было ўчынена з Бабруйскам і Каралеўскай Слабадой, жыхароў якіх «под мечь пустили, а города обадва без остатку попалили, чтоб впредь не было при чем держатися врагом и недругом вашега царскага величества» [6, т.14, с.533]. Пад час гэтага рэйду быў захоплены буйны магнат Дамінік Пац, за якога Радзівіл мог аддаць любога маскоўскага палоннага, але наказны гетман перадаў Паца цару. У сакавіку пасланыя Залатарэнкам казакі горад Глуск «добыли и, добывши, огнем выпалили, много врагов и недругов вашега царскаго величества, там пребывающих, под мечь подклонили» [6, т.14, с.540].

Вось тады ўрэшце і сам Радзівіл накіраваў ад Магілева частку войска для рэйду па Смаленшчыне - галоўным чынам узброеных сялянаў («мужиков тысячи с три, да драгунов с триста человек»), што моцна ўстрывожыла маскоўскі ўрад. Са з'яўленнем гэтага корпуса жыхары Смаленшчыны пераходзілі на ягоны бок: «Села Мигнович и иных сел и деревень крестьяне тебе, государю, изменили и отложились к полским и литовским людем и вести всякие твоих государевых людей подают», - паведамляў тады цару смаленскі ваявода.

У сярэдзіне красавіка 1655 г. на дапамогу магілеўскім абаронцам рушылі казакі Залатарэнкі: частка з хлебнымі запасамі - па Дняпры на чаўнах, іншыя - па беразе. Радзівіл апошні раз паспрабаваў штурмаваць горад, але зноў марна... І на пачатку траўня ягонае

войска, пакінуўшы пазіцыі і спаліўшы пасады, адступіла за Бярэзіну. Амаль адначасова ў Магілеў увайшло 3 тысячы ўкраінскіх казакаў. У пагоню за непрыяцелем Залатарэнка выслаў з загонам свайго брата, які дагнаў ар'еград і нанёс яму значныя страты. Сам жа наказны гетман неўзабаве павярнуў да Старога Быхава ды заняўся ягонай аблогай. Але і адтуль рассылаў загоны для знішчэння замкаў - дзе толькі пабачаць, хоць тое знішчэнне нічым не вымагалася. Зусім без неабходнасці 13 траўня ягония казакі спалілі замак у Крычаве.

Адступаючы на захад, Радзівіл 10 траўня асобным універсалам даў Паклонскаму «палкоўніцтва няроўнае над усімі краямі беларускімі» ды пакінуў яго галоўным на Бярэзіне і Друці. Аднак ужо праз 3 дні Паклонскага разбіў пад Барысавам маскоўскі стольнік Барацінскі. Сам вялікі гетман пакінуў за Бярэзіной невялікую заслону і адышоў далей. Частка войска размясцілася ў Нясвіжы і Слуцку. Ды чаго вартае было ўжо тое войска, недаўзброенае і здэмаралізаванае? Яшчэ пад час дзеянняў гарматы неаднаразова не давозіліся да палкоў, не паспявалі за імі, бо не ставала грошай нават на аплату фурманам, - гэтак апусцеў скарб Вялікага Княства Літоўскага! [107, s.135].

Цар Аляксей Міхайлавіч добра ўзнагародзіў Залатарэнку за дзеянні супраць Радзівіла - аддаў яму Быхаўскае і Крычаўскае стараствы, уключыў у ягония палкі рэшту казакаў былога «беларускага» палка Паклонскага і дазволіў наказному гетману набіраць у сваё войска беларусаў з Магілеўскага ды Крычаўскага паветаў. Дзякуючы ўсіму гэтаму, колькасць казакаў Залатарэнкі неўзабаве ізноў дасягнула 20 тысячаў. Яны займалі цяпер вялікія абшары Беларусі - Магілеўскі, Амсціслаўскі, Крычаўскі, Чавускі, Чэркаўскі ды іншыя паветы. Баючыся сілы такога канкурэнта, цар паспяшаўся аслабіць ягония пазіцыі і стварыў ва ўсіх гэтых гарадах (з вылучэннем Быхава і Крычава) сваю ваяводскую адміністрацыю.

«ГОСУДАРЕВ ПОХОД» 1655

Устань, устань, Радзівіла,
А ўжо Вільня ня наша,
А ўжо Вільня ня наша,
А ўжо белага цара...

З беларускай народнай песні

Згодна з планам наступальнае аперацыі, прызначанай на лета 1655 г., галоўныя сілы царскага войска зноў канцэнтраваліся на Беларусі (на Ўкраіну тае вясны былі высланы зусім нязначныя часткі на чале з баярынам Васілём Бутурліным - на дапамогу Багдану Хмельніцкаму для кампаніі супраць палякаў). Яны па-ранейшаму мусілі дзейнічаць трывма групоўкамі - паўночнай, цэнтральнай і паўднёва-заходнай - пры падтымцы казакаў Івана Залатарэнкі. Апорнымі базамі гэтых арміяў з'яўляліся адпаведна Вялікія Луки, Смаленск і Бранск.

Сама адказныя задачы кампаніі даручаліся цэнтральнай арміі Якава Чаркаскага. Планавалася, што яна рушыць са Смаленска ўжо ў другой палове траўня і, авалодаўшы Барысавам ды Менскам, разам з казакамі выйдзе на Вільню. Адначасова з ёй да сталіцы Княства павінна была наблізіцца і паўночная групоўка Васіля Шарамецева. Пасля захопу Вільні гэтыя войскі мусілі б пакінуць заслону ад шведаў ды ісці на Коўню-Горадню-Берасце. Армія ж князя Трубяцкага мела загад выйсці з Бранска ў Магілеў, затым авалодаць Старым Быхавам і праз Слуцак ды Наваградак таксама кіравацца на Берасце. Асобна на паўночным заходзе дзейнічала групоўка Апанаса Ардзін-Нашчокіна. А ў раёны Палесся па Дняпры ды Прыпяці былі гатовыя рушыць вайсковыя аддзелы з Кіева. Гэтак магутным колам ахаплялася ўся тэрыторыя Беларусі. На мэце кампаніі быў захоп астатніх земляў Вялікага Княства Літоўскага і зліквідаванне яго як дзяржавы.

Паход пачаўся ў сакавіку. Цар прыехаў у Вязму, пасля адтуль са сваім палком - у Смаленск, а там яго ўжо чакалі напагатове ўсе астатнія палкі цэнтральнае арміі ды артылерыя.

У траўні з Бранска на Магілеў вырушила армія Трубяцкага. Казакі ж, як і частка войска Шарамецева, ужо былі ў Беларусі - спрабавалі здабыць старыхайскую фартэцыю. Абаронцам хапала духу не толькі адбівацца, але і рабіць частыя вылазкі, браць у палон казакаў. Іх непахіснасць здавалася незвычайнай. Захопленыя казакамі «языкі» на допытах казалі, што ў горадзе сядзяць «шляхты 50 чалавек, конных желдаков 400 чалавек, венгров 50 чалавек, жидов 1000 чалавек, мещан 800 чалавек» [6, т.14, с.715-716] - зусім невялікая сіла, прычым большая частка абаронцаў - цывільныя людзі. Гарматаў яны мелі ўсяго 4 вялікіх і 26 палкавых, порах выраблялі самі. У адказ на прапановы Залатарэнкі здаць горад ды на царскую грамату, у якой

абяцалася свабоды за капітуляцыю і смерць за супраціў («всех предадут мечю»), быхаўцы казалі: «Пакуль будзе хлеба і ўсялякіх прыпасаў, датуль і будзем сядзець, а здацца чаркасам гасударавым людзям ня хочам».

Вораг ужо наступаў, а ў Варшаве ўсё яшчэ цягнуўся сойм. Зацвярджалася ўхвала аб паспалітым рушанні. Апошні раз трывумфаваў вялікі гетман Радзівіл, кінуўшы пад погі каралю 54 здабытых маскоўскія штандарты, падвёўшы мноства палонных [81, s.281].

24 траўня са Смаленска на заход вырушила цэнтральная маскоўская армія. Праз якія два тыдні цар ужо размясціў сваю стаўку пад Шкловам. На поўначы Беларусі актыўнічаўся войска Васіля Шарамецева. Ваяводы найперш імкнуліся захапіць не занятыя яшчэ Вяліж. У чэрвені Мацвеі Шарамецеў «пришол под Велиж, Велиж осадил накрепко», і вяліжскі стараста Ян Дамашэўскі неўзабаве здаў горад.

Рыхтуючыся да галоўных дзеянняў, ваяводы заняліся ачышчэннем плацдарма. На Барысаў быў высланы Юры Барацінскі з палком салдатаў і драгунай, які ў бітве пад горадам разбіў аддзел Паклонскага, але захапіць Барысаў, колькі ні штурмаваў, не змог. Тады цар выслаў на Барысаў ваяводу Багдана Хітраво з войскам у 5400 чалавек. На гэты раз горад быў захоплены і 19 чэрвеня спалены. Згарэў і мост цераз Бярэзіну, за якую адышло войска, што абараняла Барысаў. Аднак яго аднаўленне не заняло ў пераможцаў шмат часу. Шлях на Менск быў адкрыты.

Чым тады дыспанавала Вялікае Княства Літоўскае? Пасля малаплённай кампаніі, якая толькі-толькі скончылася, войска было фізічна стомленае і здэмаралізаванае. Колькасна яно, вядома ж, не павялічылася, а, наадварот, паменшала, раздрабілася. Князь Багуслаў Радзівіл па адыходзе ад Магілева адразу ж паспяшаўся да Слуцка - сталіцы сваіх уладанняў - з тым, каб паспець падрыхтаваць яго да варожага нашэсця. Рамантаваліся гарадскія валы, замковыя сцены і вежы, збріліся боезапасы, зброя і харчаванне на шмат гадоў. Да абароны горада рыхтавалася некалькі палкоў жаўнероў палкоўніка Вільгельма Пэтэрсана ды мяшчане. Случчакі былі так вывучаны ў вайсковых муштрах, што, паводле заўвагі Багуслава Радзівіла, «і найлепшаму жаўнеру ў гэтым зусім не саступалі» [32, s.119]. Але гэта быў радзівілаўскі Слуцак. Хіба толькі ён і мог спакойна чакаць з'яўлення ворага пры гатовых да адпору байніцах.

Гаспадарка краіны была ўжо падарваная вайной, а ледзь не палова тэрыторый наогул акупаваная. У земскі скарб дзяржавы зборы амаль не паступалі. Летам 1655 г. замест 2 мільёнаў злотых падымнага падатку рэальная можна было сабраць толькі 200 тысячай. Якое найманае войска (а менавіта яно вызначала зыход бітваў) можна

ўтрымліваць на такія сродкі? Вялікія грошы патрабаваліся, прыкладам, на перавозку гарматаў, бо артылерыя не мела ўласных коняў, таму пры кожнай патрэбе даводзілася наймаць за плату фурманоў. Такі парадак ствараў нямала дадатковых цяжкасцяў у арганізацыі абароны краіны.

Паспалітае рушанне, і раней мала на што здатнае, цяпер канчаткова страчвала сваё значэнне. Як было шляхце ехаць на доўгі час да вялікага гетмана, калі бязлітасны непрыяцель, спальваючы ды высякаючы ўсё на сваім шляху, ужо стаяў каля іх сядзібай? Соймікі прынялі пастановы пра тое, каб сабраныя ў паветах і ваяводствах грошы ішлі на харугвы для іх жа абароны. А маскоўскім ваяводам толькі гэтага і трэба было!

Атрымаўшы вестку пра захоп Барысава, цар больш не марудзіў і загадаў галоўным сілам наступаць на Менск. Казакі Залатарэнкі перайшлі Бярэзіну і 2 ліпеня ўжо былі ў Смілавічах. Наказны гетман адсюль напісаў Аляксею Міхайлавічу, што стаіць за 9 міляў ад Менска і чакае палкі ваяводы Хітраво, якія павінны з ім злучыцца. Са Смілавічаў у той жа дзень былі высланыя казацкія загоны пад Менск і на гарадок Свіслач, якія казакі захапілі «через мечь и немало... неприятелей будучих всех под мечь пустили, а самое место и замок огнем без остатку сожгли» [68, с.61].

На Менск рухаліся таксама перадавы, вялікі і старажавы палкі цэнтральнае арміі. Наперад былі высланыя авангардныя часткі дзеля злучэння з войскам Хітраво і казакамі.

У Менску значных сілаў не было. З сабраных звестак маскоўскія ваяводы гэта ведалі. «В Менску людей нет», - дакладалі яны цару. Аднак нейкае войска для ягонай абароны ўсё ж сабралася ды 3 ліпеня сустрэла непрыяцеля за 5 вёрстай ад горада (відаць, стан менскіх умацаванняў не пакідаў надзеі вытрымаць аблогу, абараняючыся за валамі). Даўшы бой, яно хутка мусіла адступаць назад у горад, а царскія ратнікі «многих побили и языков взяли 15 человек». На плячах адступаўшых яны ўварваліся ў Менск. «Литовские люди» выбягалі з горада, а ваявода Хітраво аднавіў раскіданы імі мост, перайшоў Свіслач і паставіў перад брамай замка пяхоту, затым з астатнімі сіламі выйшаў у поле, дзе адбыўся вялікі бой з менскім войскам. Праўдападобна, самастойна адбіваліся мяшчане ў замку ды некаторых храмах. Але жыхароў у горадзе на той час было ўжо няшмат. Яны паспелі выйсці з Менска на заход. Тут засталіся толькі «войт Ивашко Жыдович с товарищи полтараста человек» [68, с.61].

Пасля захопу Менска адкрыўся прости шлях да сталіцы Княства. Але цар не спяшаўся распачынаць наступ. Ледзь не два тыдні спатрэбілася на тое, каб ачысціць тылы ад непрыяцеля, пазнішчаць гарадкі ў Менскай акрузе. Аляксей Міхайлавіч загадваў ваяводам пасылаць з Менска «в полскіе горады и в уезды» (гэта пісалася аб

цэнтральнай Беларусі!) сваіх людзей для пошуку «языкоў», збору інфармацыі. 11 ліпеня Залатарэнка накіраваў «посылку» (казацкае войска) на чале з сотнікам Хведарам Мрынсковым на Койданаў, і казакі «местечко Койданов взяли, и которыя... были в том местечке полския и литовския люди, и тех всех людей мечю предали и то местечко и посады все выжгли» [6, т.14, с.753-754]. За Койданавам гэты ж загон напаткаў і пабіў конную роту Паклонскага.

Аб паходзе «к Вільню и к Оршаве» Аляксей Міхайлавіч афіцыйна абвясціў 12 ліпеня з царскае стаўкі ў Барысаве. Усе асноўныя сілы, зграмаджаныя ў Менску, - вялікі, перадавы, старажавы, ертавульны палкі цэнтральнай арміі, а таксама казакі наказнога гетмана Залатарэнкі - атрымалі загад адначасова рушыць на захад. Даўжэйнымі калонамі расцягнуліся яны па некалькіх дарогах. З паўночнага боку да сталіцы маглі ў кожны момант пайсці палкі арміі Васіля Шарамецьва.

На што магла спадзявацца Вільня, калі ў абодвух гетманаў усяго войска не налічвалася і 7-8 тысячаў? Царскія ваяводы ўжо рухаліся на сталіцу, а тут толькі-толькі скончыўся сойм, які прыняў ухвалу пра мабілізацыю паспалітага рушання. Ды цяпер і яно не магло істотна змяніць становішча. У тыя дні Януш Радзівіл з жалем пісаў, што на рушанне амаль не спадзяецца, бо шляхта замест таго, каб сабрацца ды ісці да гетмана, адно разбягалася [106, с.105]. 13 ліпеня ён выдаў спецыяльны ўніверсал жыхарам Пінскага павета, у якім таумачыў, што з-за вялікага недахопу наёмнага войска ён мусіў зняць усе харугвы, якія дагэтуль прыкрывалі Палескі тракт, таму загадвае, каб «панове самі як найхутчэй куплісі і сваімі ўласнымі грудзьмі баранілі свае хаты» ды бралі пад абарону Палескі тракт [3, с.42].

На дапамогу Кароны не засталося анікай надзеі. Хоць афіцыйна лічылася, што на вясну ад караля прыйшло ў Вялікае Княства 5 тысячаў жаўнероў, у сапраўднасці іх было намнога меней. Ды ў тыя крэтычныя ліпеньскія дні і яны пакінулі межы Княства. Можа, гэта было і лепей, бо пра іх настрой і сапраўдны занятак казалі шмат нягожага. Сам вялікі гетман, напрыклад, у лісце ад 11 ліпеня пісаў, што каронныя рэйтары, «выходзячы з Менску, бунт узьвяць хацелі. Шляхецкія дамы, двары, нават касыцёлы абрабавалі... і голасна пагражаютъ, што перакінуцца да непрыяцеля» [106, с.104].

Тым часам у Москве канчаліся распачатыя яшчэ ў траўні перамовы Швецьві з царскім урадам. Швецкія паслы прапаноўвалі падзяліць тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага паміж Маскоўскай дзяржавай і сваёй краінай. Гандлюючыся, бакі чатыры разы вызначалі лінію падзелу нанова. Мяжа мела прайсці то праз Слуцак, то праз Нясвіж і Менск [108, с.89]. Але Москва хутка наагул не пажадала дзяліцца. Калі ў 1654 г. яна прапаноўвала Швецьві разам пачаць вайну

супраць Рэчы Паспалітае, тая не выступіла. Дык цяпер цар і сам лёгка мог давесці вайну да пераможнага канца.

Шведскі кароль Карл X Густаў пасля тонкіх разлікаў яшчэ ў сакавіку 1655 г. прыняў канчатковае рашэнне пачаць вайну супраць Рэчы Паспалітае. Настаў зручны момант лёгка разгроміць даўняга суперніка, інкарпараваць ягоныя землі, а пасля - і Москву спыніць. Вайна пачалася ў чэрвені паходам палявога маршалка Густава Адольфа Левенгаўта на Дынабург. Праз месяц на Вялікае Княства рушыў Магнус Дэлягардзі і заняў Біржы. А галоўныя сілы шведаў пайшлі на Польшчу - 14 тысячаў з палявым маршалкам Вітэнбергам, 12700 жаўнераў - з каралём, артылерыю ж вёў Густаў Стэнбок. Вітэнберг высадзіўся 14 ліпеня ў Памор'і, пад Усцем, дзе стаяла польскае рушанне, - і назаўтра ж яно здалося! Далей супраціву амаль не было...

Што ў тых абставінах магло рабіць Вялікае Княства Літоўскага? Чакаць другога фронту, каб весці вайну адначасна і супраць незлічонай царскае арды, і супраць вымуштраваных шведаў? Гэтага ніяк нельга было дапускаць. Вялікі гетман мусіў выбраць нешта адно. І, выбраўшы з дзвюх бедаў меншую, Януш Радзівіл, паводле словаў Багуслава, «аддаў перавагу шведскай пратэкцыі перад маскоўскай тыраніяй» [32, с.124]. Гэта быў сведамы і паслядоўны крок вялікага гетмана. «Інчай ратавацца не было спосабу», - напісаў ён неўзабаве стрыечнаму брату, а 29 ліпеня яны разам, Януш і Багуслаў Радзівілы, упершыню афіцыйна выявілі гатоўнасць прыняць пратэктарат Швецыі ды прызнаць шведскага карала Карла X Густава вялікім князем літоўскім.

А да Вільні з кожным днём няухільна набліжаліся царскія палкі. Пасля таго як пад Ашмянаю казакі Залатарэнкі разбілі войска ротмістра Глябовіча, што рухалася з-за Нёмана, сталіца была зусім адкрытая. Сярод здабытых на месцы бітвы трафеяў знайшлося нямала лістоў, якія пасля перакладу Залатарэнка пераслаў цару. У адным з іх невядомы шляхціч пісаў, што каля Ашмяны ўжо «няма нікога», людзі паразбягалаіся. Наракаючы на дзіўную бяздзейнасць шляхты, якая, маючы пад бокам ворага, зусім не рыхтавалася да адпору, і цяпер невядома, ці паспее сабрацца паспалітае рушанне, ён адзначаў, што і сам бяжыць «дзеля вестак дахаты, каб ведаць, ці ёсьць яшчэ вёска, ці ўжо папялішча» [6, т.14, с.758].

У 20-х днях ліпеня на галоўны віленскі тракт пачалі выходзіць і авангардавая часткі маскоўскага войска, і 20-тысячнае казацкае злучэнне Івана Залатарэнкі. 22 ліпеня цар быў у Маладэчне, а 24-га перанёс сваю стаўку яшчэ бліжэй да Вільні - у Смаргоні. Патрыярх Нікан падбадзёрваў манарага ды пісаў з Москвы, каб той не спыняўся на Вільні, а здабываў Варшаву, Кракаў і ўсю Польшчу [64, т.10, с.623].

Вільня, векавечная суперніца Масквы, гэтакая жаданая й нена-
відная, цяпер была перад Аляксеям Міхайлавічам і бездапаможна
чакала свайго чорнага дня.

Сапраўды, Вільня, якая не памятала ля сваіх муроў ворага ад
канца XIV ст., цяпер апынулася ў становішчы асуджанай. Умацаванні
яе не аднаўляліся трэцяе дзесяцігоддзе і былі зусім занядбаныя. Хіба ж
думаў хто пра пагрозу сталіцы? Ганарлівая шляхта папросту
пагарджала небяспекай. Вільня, адзначалі сучаснікі, была падобная да
Спарты: яна больш спадзявалася на мужнасць сваіх грамадзянаў,
чымся на моц муроў [59, с.50].

Пад канец ліпепя - на пачатку жніўня так-сяк сабралася
паспалітае рушанне - 2825 чалавек. Войска прыслалі далёка не з усёй
тэрыторыі краіны. Вялікія абшары з прычыны акупациі былі,
натуральна ж, вызваленыя ад земскай службы - Полацкае, Віцебскае і
Амсціслаўскае ваяводствы, Варшанскі, Старадубскі, Мазырскі і
Рэчыцкі паветы цалкам ды частка Браслаўскага. Ад Лідскага павета
прыйшла харугва гусараў і харугва казакаў - па сто вершнікаў у
кожнай, ад Ашмянскага - па 200 гусараў і казакаў, Наваградскі павет
даў казацкую харугву з 200 шабляў, Слонімскі і Ваўкавыскі прыслалі
па сотні казакаў. Рушанне Берасцейшчыны мусіла застацца ў межах
свайго ваяводства. Шляхту Браслаўскага павета, а таксама
жамойцкае і вількамірскае рушанне Радзівіл выслаў пад Браслаў, а
лідчукоў і ашмянцаў накіраваў да Смаргоняў.

Ані Радзівіл, ані Гасеўскі не верылі ўмагчымасць абараніць
Вільню. На тое яны проста не мелі сілы. Ды нават і наяўныя войскі не
маглі дзейнічаць зладжана, бо гетманы ж па-ранейшаму варагавалі
паміж сабою. Калі дайшло да аблекавання хоць якога плана абароны,
Гасеўскі не прыняў праекта Радзівіла, і ягоная дывізія засталася на
іншых пазіцыях.

Вялікі гетман адмовіўся ад спробы абараніцца ў старых віленскіх
мурах і размясціў войска перад горадам. Ён збіраўся, стрымаўшы
царскіх ваяводаў, перайсці за Вяллю ды, знішчыўшы Зялёны Мост,
адарвацца ад ворага і адвесці свас харугвы на Жамойць, дзе можна
было б чакаць падмогі шведаў. Гасеўскі ж хацеў - пасля спробы
абараніць сталіцу хоць сімвалічна - адступіць на захад і праз Трокі,
Горадню выйсці на тэрыторыю Польшчы.

6 жніўня, калі зграмаджаныя пад Вільнай царскія войскі ўжо
адпачывалі і рыхтаваліся да штурму, абодва гетманы паспрабавалі
үнікнуць трагічнае развязкі ды перадалі ліст Аляксею Міхайлавічу, у
якім прапаноўвалася неадкладна пачаць перамовы аб міры. Яшчэ
раней ліст з такой пропановай віленскі біскуп Юры Тышкевіч выслаў
на імя Чаркаскага ды Залатарэнкі. Аднак, як і меркаваў Радзівіл, гэтыя
захады сышлі намарна. Цар загадаў адказаць, каб больш да яго не

звярталіся з такімі прапановамі, бо, маўляў, калі Вялікае Княства хоча міру - няхай адразу паддаецца «под царскую руку»...

8 жніўня войскі Чаркаскага ды Залатарэнкі разам пайшлі на штурм Вільні. Аддзелы Радзівіла, што стаялі перад горадам, не прынялі бою ды пасля кароткай сутычкі началі адступаць па віленскіх вуліцах да ракі Вяллі, а на іх плячах у горад лаваю ўрываліся царская ратнікі, украінскія казакі, татары, што складалі значную частку маскоўскіх палкоў. Войска Радзівіла паспела перайсці на другі бераг Вяллі і дало жорсткі бой непрыяцелю перад Зялёным Мостам і на ім. Урэшце гэты мост быў спалены. У адноснай бяспецы за Вяллёй апынуўся і Гасейскі са сваёй дывізіяй, хоць ён меў зусім іншыя планы. Цяпер яны разам, спыніўшыся за пяць вёрстаў ад горада, маглі назіраць, як гіне старая Вільня... Вільня, на якую ў той дзень ад рання ішоў спорны дождж...

Першымі на вулках горада з'явіліся казакі, якія мелі да Вільні свае даўнія рахункі. Маленькі гарнізон віленскага столініка Казіміра Хвалібога Жаромскага, што яшчэ працягваў абараняцца ў замку, толькі раздражняў раз'юшаных заваёўнікаў. Адразу ж на вулічным бруку сталі чыніцца масавыя забойствы, а на рынку дайшло да сапраўданае бітвы з мяшчанамі. Натоўпы віленчукоў кінуліся ў цякаць да ракі, але там мноства людзей было ці пабіта, ці патоплена [59, с.50]. Як пасля прыгадваў віленскі біскуп Тышкевіч, «не было літасці ані ўзросту, ані полу; усе месцы былі запоўненныя крывёю забітых і трупамі, асабліва Бернардынскі кляштар, куды, шукаючы схову, людзі збегліся ў асабліва вялікай колькасці». Пра тое самае пісаў і Самуэль Венслайскі, каралеўскі пісар, адзначаючы, як лютыя ваяўнікі «ўзброеных і бязбройных, мужчын і жанчын забівалі без адрознення». Тагачасныя нямецкія газеты, інфармуючы Эўропу пра трагедыю Вільні, паведамлялі, што жанчын захопнікі адсылаюць у Москву, а старых кабет і дзяцей кідаюць у агонь [103, с.181]. Асаблівай прынадай для казакаў і царскіх ратнікаў былі віленскія храмы, а дакладней - іхнія начынне, званы, упрыгажэнні. Яны абdziralі арганы, аўтары, разбурали надмагіллі... У касцёле Святога Міхала забралі ці знішчылі ўсё, што было магчыма, а пахаванні фундатара храма, славутага беларускага канцлерা Лева Сапегі, ды ягонаі сям'і - парушылі і абрабавалі. Мерцяўкоў выкідавалі з дамавінаў, у кляштарах забівалі чарніц. Моцна пацярпеў і езуіцкі касцёл Святога Казіміра, што на рынку, у якім былі пазрываныя пліты з надмагілляў роду Гасейскіх. За Вострай Брамай на Росах захопнікі спалілі і праваслаўную царкву.

Уначы ўвесь горад зырка палаў, а новыя гаспадары шнырылі ў пошуку спажывы. Сама каштоўныя рэчы віленскага катэдralльнага сабора вінны быў за пэўную плату вывезці ў Карабявец наваградскі кашталян Мікалай Юдзіцкі, але казакі дагналі яго ды ўсё чыста адабралі. Сярод захопленага знайшлі нямала рэліквіяў, такіх, як аўтарны крыж вялікага князя Вітаўта, кубак Ягайлы. Толькі частка

каштоўнасцяў з катэдры было ўратаваная пробашчам капліцы святога Казіміра Юры Белазорам, які здолеў вывезі іх да Радзівіла.

Вільня гарэла 17 дзён. Што магло застацца ад горада пасля такога «гаспадарання»? Раней колькасць забітых у Вільні гісторыкі вызначалі на 10-25 тысячаў [86, с.71-72]. Болей праўдападобна, што загінула 7-8 тысячаў жыхароў - блізу паловы насельніцтва сталіцы. Брандэнбургскі пасол Лазарус Кітэльман, які ў тых жнівенскія дні быў накіраваны да маскоўскага цара ў Вільню, пабачыў жахліве відовішча. «Усе гарады і вёскі былі спаленыя; кучамі ляжалі трупы пабітага мірнага ліцьвінскага насельніцтва, таксама жанчын і дзяцей, непахаваныя і загнілія...; жывога наагул нідзе не было відаць», - пісаў ён [75а, с.11-12].

Мноства шляхты і мяшчанаў тады паразбягалася па лясах і глухіх вёсках, уцякло на Жамойць пад ахову шведаў, іншыя кінуліся ў Інфлянты, Прусію... Тысячы і тысячы жыхароў Вялікага Княства апынуліся ў Карабляўцы, Тыльзіце, Рагніце. Як сведчаць матэрыялы Сакрэтнага Дзяржаўнага архіва Прускае культурнае спадчыны ў Берліне, сярод тых, хто знайшоў паратунак у Карабляўцы, было вельмі шмат беларусаў, - як вуніятаў, гэтак і праваслаўных. Асобную групу ўтваралі вуніяцкія беларускія святары на чале з архімандрытам Паўлам Корсакам з Амсціслава. Яны склалі асобную прысягу на вернасць шведскаму каралю. Сярод праваслаўных, што таксама прысягнулі Швеціі, прозвішчы манахаў Тараса Пракаповіча, Мітрафана Пашынскага, Іларыёна Бакіеўскага ды іншых.

«Гэтак быў захоплены літоўскі Карфаген, супернік Кракава», - напіша, апавядочы пра віленскую трагедыю, гісторык Ян Рудаўскі, а Растоўскі падкрэсліць, што аніколі не бачылі больш лютай жорсткасці, чым пры захопе Вільні...

Аляксей Міхайлавіч уязджаў у распнутую Вільню 9 жніўня ў шыкоўнай, абабітай вішнёвым аксамітам французскай карэце. На ягоных фурманах былі высокія каўпакі і вішнёва-жоўтыя каптаны. Дарогу перад манархам выслалі ярка-чырвонай тканінай. У горадзе стаяла грымota - пераможцы палілі з гарматаў...

Вялікі гетман Радзівіл адводзіў сваё войска (яно цяпер не налічвала і 5 тысячаў) на Жамойць, да Кейданаў. Палкі цэнтральнае маскоўскае армii нейкі час спрабавалі дагнаць яго, але неўзабаве спыніліся: з Рыгі ў бок Вільні і Біржаў ужо рухаліся шведы. Януш Радзівіл адыходзіў, каб яшчэ вярнуцца і «помсціць за попел Вільні»...

У тых дні цар напісаў сваёй жонцы і сёстрам у Москву: «...Постояв под Вильною неделю для запасов, прося у Бога милости... пойдем к Оршаве» - ды аптымістычна супакоіў сямейства: «А обо мне не покручиньтесь. Ей, Бог даст добрый путь и победу» [17, с.42]. Аднак да паходу на Варшаву не дайшло. Сітуацыя мяньялася літаральна па днях...

Яшчэ ў канцы ліпеня, пакінуўшы Вільню, пасол Вялікага Княства Габрыэль Любянецкі паймчаўся да Рыгі, каб як найхутчэй падпісаць пагадненне са шведамі. Але ў Рызе ён, на жаль, з'явіўся толькі 10 жніўня, калі ратаваць Вільню было ўжо позна. Разам з генералам Магнусам Дэлягардзі яны таго ж дня склалі праект дамовы з дзвюх частак: у першай быў адказ шведскага боку на просьбу біскупа Тышкевіча і абодвух Радзівілаў аб дапамозе, у другой - канкрэтныя ўмовы шведскай пратэкцыі над Вялікім Княствам Літоўскім. Наступнага дня маскоўскім ваяводам Якаву Чаркаскаму ды Апанасу Нашчокіну ўжо было даведзена, што Княства перайшло пад апеку караля Карла X Густава, а таму цар павінен стрымаць свае войскі. Аднак гаспадаром сталіцы ўжо быў цар... Каб уберагчы ад захопу ваяводамі яшчэ вольныя гарады і паветы Княства, інфлянцкі губернатар Дэлягардзі ды генерал Левенгаўпт праз тыдзень сталі выдаваць ім свае ахойныя граматы.

Праект пагаднення, прывезены паслом Габрыэлем Любянецкім у радзівілаўскі абоз пад Кейданы, быў падпісаны тут 17 жніўня [108, s.93]. Пад ім паставілі свае подпісы 436 чалавек, сярод якіх - гетманы Януш Радзівіл і Вінцэнт Гасеўскі, жамойцкі біскуп Пётра Парчэўскі, віленскі біскуп Юры Тышкевіч, віленскі канонік Юры Белазор, харужы Гальяш Камароўскі ды іншыя. «Няма іншага спосабу ацаліць нашу дзяржаву, як толькі далучыць яе да аднаго з бакоў, што цяпер супраць нас ваююць, і даверыць яму свае права і фартуны», - адзначалася ў прынятym акце. На якіх жа ўмовах Вялікае Княства Літоўскае паддавалася Швецыі? Войскі абодвух бакоў прадугледжвалася злучыць супраць агульнага непрыяцеля (якім, дарэчы, не магла быць Польшча). Страчаныя землі, гарады і замкі Княства шведскі кароль абавязваўся адваяваць і вярнуць іх уласнікам, а маскоўскае войска - выгнаць з межаў дзяржавы і ўстрымаць ад далейшай агрэсіі. Асобным пунктом было падкрэслена, што гэта не інкарпарацыя Княства, а далучэнне яго на роўных правах да Швецыі (як было злучана з Каронай у Рэчы Паспалітай), калі народ - народу, сенат - сенату, рыцарства - рыцарству «з кожнага бачання маюць быць роўныя». Дэклараваліся таксама свабода рэлігіі, свабода голасу на соймах. У дачыненні ж да тых, хто не падпіша гэтага пагаднення, актам прадугледжвалася канфіскацыя іх маёmacі [79, s.206-211].

Аднак як сярод вышэйшых станаў, так і ў войску да акта паставіліся па-рознаму. Прыйкладам, калі браслаўская шляхта ды шляхцічы, што прыйшлі з Полацкага ваяводства і Ашмянскага павета, сабраныя пад Браславам, падпісалі пагадненне, дык шляхта, размешчаная абоzам пад Горадній, адмовілася ад гэтага і заняла бок Яна Казіміра. Не падпісалі пагаднення таксама жамойцкі стараста Глябовіч, Юдзіцкі, палявы пісар Станкевіч ды шмат хто іншы.

Тым часам шведы накіравалі сваё войска з Рыгі за Дзвіну, занялі Жамойць, Біржы ды сталі прасоўвацца бліжэй да тэрыторыі, акупаванай царом. Маскоўскія ваяводы трывожыліся. Іх ратнікаў у Падзвінні на той час засталося параўнальна мала. Праўда, і шведскага войска ў інфлянцкага губернатара генерала Магнуса Дэлягардзі было не так шмат - тысячаў сем.

Яшчэ ў ліпені пяхота фельдмаршала Густава Левенгаўта заняла Дынабург. Прыйчым фартэцыя адкрыла сваю браму шведам на вачах у царскіх ваяёнікоў пасля таго, як ваявода Ардзін-Нашчокін доўга высільваўся ў спробах авалодаць горадам. Затым шведы занялі Браслаў, Другую, Іказнь, хоць гарнізонаў там не пакінулі. Значныя шведскія сілы знаходзіліся паблізу Вільні і Коўні. Князь Януш Радзівіл цяпер называў сябе гетманам караля Швецыі і пры гэтым піранейшаму лічыў сябе ваяводам віленскім. Наспіваў канфлікт дзяржаваў-пераможцаў, вайна Масквы са Стакгольм.

Ці патрэбна гэта было Маскве? Як супернік Швецыя выглядала сур'ёзна. Не маючи і двух мільёнаў насельніцтва, яна магла выставіць колькаснае і надзвычай баяздольнае войска. Прыкладам, у часе Трыццацігадовай вайны яно налічвала 50 тысячаў. Пачынаючы вайну з Польшчай, Карл X Густаў дыспанаваў яшчэ большай арміяй. Так што супрацьборства было б цяжкім. А Маскоўская дзяржава ўжо фактычна завалодала Вялікім Княствам Літоўскім, ды і на Украіне спрабы для яе ішлі пакуль паспяхова...

У такім становішчы маскоўцы палічылі за лепшае ўстрымацца ад новай вайны з моцным непрыяцелем і ўзяліся дзейнічаць дыпламатычна. З Вільні ў радзівілаўскі абоз пад Кейданы 24 жніўня быў накіраваны царскі пасол Ліхароў, які прапанаваў гетманам перайсці на службу да Аляксея Міхайлавіча, а таксама акрэсліў умовы, на якіх Вялікае Княства Літоўскае магло б існаваць пад уладаю цара (абязалася захаванне свабоды веравызнання, прывілеяў і маёнткаў шляхты). Адмаўляючы маскоўскаму паслу, Радзівіл падкрэсліў, што «ў павеце каля Вільні ратныя царскія людзі сялян, кабет і малых дзяцей сякуць усіх ды хаты паліць»¹. А вось Гасеўскі ў часе асабістых размоў з Ліхаровым паставіўся да прапаноў апошняга зусім інакш ды сам выказаўся за антышведскую лігу з Рэчы Паспалітай і Маскоўшчыны. Царскі ўрад тым часам слаў лісты да шведскага караля і ягонага намесніка ў Інфлянтах Магнуса Дэлягардзі з тым, каб Швецыя цалкам адмовілася ад прэтэнзій на Вялікае Княства Літоўскае. Аляксей Міхайлавіч за гэта абязаў не атакаваць Курляндыі і Прусіі.

Разам з Ліхаровым да маскоўскіх абозаў паехалі Орда і Мядэкша: першы - як афіцыйны пасланец абодвух гетманаў, другі ж - асабіста ад Гасеўскага. Калі пра размовы з Ордам невядома нічога, дык

¹ Паводле паведамлення царскага ваяводы Міхайлы Шахоўскага, ужо ў 1655 г. на 30 вёрстах Вільні былі «села и деревни разорены и выжжены».

Мядэкшу прымалі зычліва (ён меў з сабою праект нейкай дамовы) і назад з ім выправілі царскага пасла Хведара Рцішчава [108, s.95].

Занепакоеная гэткім ходам справы, шведы ўзяліся хутчэй даводзіць да ладу пагадненне з Вялікім Княствам Літоўскім. На пачатку верасня ў радзівілаўскі абоз прыехаў губернатар Эстоніі Скітэ, а па якім часе - і генерал Густаў Левенгаўпт. У прысутнасці сенатараў, шляхты, магнатаў у Кейданах пачаліся новыя, надзвычай доўгія і складаныя перамовы. Калі Радзівіл намагаўся захаваць умовы акта ад 17 жніўня, перадусім - адасобленасць Княства, дык супраць гэтага былі нават свае - жамойцкі біскуп Парчэўскі, жамойцкая шляхта, якія схіляліся да ўступак шведам, каб толькі не залежаць ад Радзівіла. Праз колькі тыдняў у Кейданы прыехаў Дэлягардзі, а перамовы ўсё працягваліся.

Толькі 20 кастрычніка, праз месяц пасля пачатку сустрэчы, удалося прыняць тэкст новага пагаднення. Яго падпісала 1142 чалавекі - шляхта і каталіцкае духавенства. Паводле новага акта, Вялікае Княства Літоўскае заключала вунію са Швецыяй і прызнавала шведскага караля (як і яго наступнікаў) вялікім князем літоўскім. Войскі абедзвюх дзяржаваў злучаліся ў адно для дзеянняў супраць агульнага непрыяцеля. Пагадненне абяцала захаваць ранейшыя прававыя дачыненні, прывілеі і вольнасці шляхты (за выключэннем вольнае элекцыі манаdexa ды неабходнасці атрымаць згоду шляхты дзеля абвяшчэння вайны і заключэння міру), а таксама свабоду каталіцкага, вуніцкага і праваслаўнага веравызнанняў [108, s.98].

На той час рэшта войска Вялікага Княства была па-ранейшаму расколатая і здэмаралізаваная. Частка яго яшчэ 12 жніўня выйшла з-пад гетманскай улады. Паводле контракта, гэтыя жаўнеры служылі да 9 жніўня і цяпер, адарваўшыся ад непрыяцеля, не жадалі працягваць службу. А праз два тыдні ў Вербалове частка войска сканфедэралася ды заняла адкрыта антышведскія і антырадзівілаўскія пазіцыі. Задакляраваўшы сваю вернасць Яну Казіміру, яна адышла на Падляшша. Кіруючыся быццам на злучэнне з каралеўскай арміяй, гэтае войска ў сапраўднасці занялося рабаваннем маёнткаў Януша Радзівіла. Узначальвалі канфедэратаў (а іх было пад 2 тысячы) віцебскі ваявода Павел Сапега ды галоўны падбухторшчык расколу Вінцэнт Гасеўскі, які далучыўся да Сапегі. У верасні пакінуў Януша Радзівіла ды пайшоў на Падляшша і полк драгунаў. Так у калісці магутнага гетмана засталося 2 тысячи вершнікаў...

У сярэдзіне кастрычніка 1655 г. Магнус Дэлягардзі са сваім корпусам пакінуў Жамойць і, пераправіўшыся цераз Нёман, дзе да яго далучыўся князь Багуслаў Радзівіл з 2-тысячным аддзелам конніцы, пайшоў у Прусію да караля Карла X Густава. За імі на Падляшша неўзабаве накіраваўся і Януш Радзівіл. На падкантрольнай шведам

тэрыторыі Княства, што, паводле Кейданскай дамовы, мела шведскуюю пратэкцыю, засталіся нейкія тры тысячы жаўнераў Карла X Густава.

Пад восень актыўнасць царскага войска затухала. Мэта паходу была дасягнутая, і цяпер заставалася адводзіць палкі назад. Аднак казакі Залатарэнкі ды аддзелы цэнтральнае арміі яшчэ амаль месяц пасля захопу Вільні не мелі спачыну: ратнікі ваяводы Чаркаскага за жнівень здабылі Трокі, слаба ўмацаваную Коўню, а пасля і Горадню, а ўкраінскія казакі, пасланыя ў Панямонне для сумесных дзеянняў з войскам Трубяцкога, пайшли ўніз па Нёмане ды захапілі Мерач, Ліду, Іўе, Ліпнішкі, Алькенікі, Любчу, пасля пусцілі пад шаблю Mір, Карэлічы, Ярэмічы, Рубяжэвічы, Свержань, Стоўпцы...

Атрымаўшы ад патрыярха Нікана блаславенне называца «вялікім князем літоўскім», 3 верасня цар загадаў пісаць у ягоным тытуле «наше царское величество великим князем Литовским и Белые России и Волынским и Подольским», а 11 верасня ўжо пакінуў Вільню. Вядома ж, папярэдне забраўшы адтуль усё, што вабіла вока. Толькі з палаца Радзівіла было вывезена 7 пазалочаных купалоў, мармуровыя калоны, садраная падлога, сталы і шмат іншай мэблі.

Праз Радашкавічы, Барысаў, Магілёў цар вяртаўся ў Москву на зіму. Палкі цэнтральнае арміі таксама павярнулі на ўсход. У Менску 17 верасня зграмадзіліся ўсе сілы ваяводы Чаркаскага. Пасля агляду войска, праведзенага ў Барысаве, ён меўся адпусціць ратнікаў дадому. Казакі Залатарэнкі, скончыўшы за верасень усе аперацыі ў Панямонні, атрымалі згоду цара на вяртанне пад Стары Быхаў, каб працягваць аблогу цвердзі.

Старабыхаўская фартэця даўно была пад асаблівой увагай Аляксея Міхайлавіча. Як толькі ваяводы і Залатарэнка захапілі Вільню, ён адразу ж паслаў у далёкі дніпроўскі гарадок грамату, у якой спяшаўся паведаміць абаронцам, што ім «помощи... ниоткуда не чаять, гетманы со всем войском побиты и столица Великого Княжества Литовского город Вилна за нами [6, т.14, с.773].

Старабыхаўскуму падстарасту Канстанціну Багушэвічу ды ўсім абаронцам цар ізноў пррапанаваў «государские милости к себе поискати и город Старый Быхов... сдати». У тым часе пад Старым Быхавам стаялі запарожскія казакі палкоўніка Івана Касінскага і пяхотны полк Якуба Ронарта. Неўзабаве адтуль прыйшлі весткі, што «быховские осадные люди дороги все отняли и многих... государевых людей в дороге побивают и в полон емлют» ды што сам палкоўнік Курбацкі, якому цар даручыў перадачу граматы, «от Быхова отступил и стоит неведомо где» [6, т.14, с.792]. Палкоўнік Іван Касінскі таксама скардзіўся на быхавцаў, што тыя робяць частыя вылазкі, нападаюць на ваколіцы на іх умацаваныя абозы і здабываюць «языкоў», ад якіх даведваюцца пра ўсе апошнія падзеі вайны. Што да царскіх грамат, дык абаронцы ўзялі яе пачытаць, - дзеля гэтага выязджалі шляхціч

Мікіта Рагоза з двума нямецкімі афіцэрамі, а на другі дзень далі адказ: каб цар больш аніколі не прысылаў ім сваіх граматаў, бо ўзяць Стары Быхаў ён можа толькі праз меч...

Вось тады да гэтага горада зноў панесліся запарожскія казакі. Колькі ўжо разоў Залатарэнка падступаўся да старабыхаўскіх муроў! Увесну, спрабуючы зламаць дух абаронцаў, ён абяцаў ім: «Коли вас достанем през меч, и малого дитяті живіти не будем!» [70, с.83]. Цяпер, натхнёны перамогамі, наказны гетман спадзяваўся адным разам здабыць непакорную фартэцыю ды нарэшце расквітацца за ранейшыя няўдачы. Але адбылося сама нечаканае. Ніхто і думаў не думаў, што праслаўленага казацкага правадыра пасля вялікіх паходаў тут падсцерагаў далёка не герайчны канец: у першыя ж дні аблогі, 7 кастрычніка, пад час адной сутыкчі з абаронцамі Івана Залатарэнку «на герцу пострелено у ногу з мушкета, от которой ноги и помер под Быховом» [10, с.138]. Цела наказнога гетмана павезлі хаваць у Корсунь.

Армія Аляксея Трубяцкога ўсё лета 1655 г. была адарваная ад іншых груповак, дзейнічала аўтаномна, далёка ад галоўнага тэатра вайны. Пад канец ліпеня пасля месячнай аблогі Старога Быхава яна рушыла на Слуцак, а для падтрымкі казакаў пакінула салдацкі полк Якуба Ронарта. За Бярэзінай у лясах і балотах на калоны маскоўскага войска нападалі партызаны. Асабліва цярпелі тыя, хто аставаўся ад абозу ці адлучаўся рыхтаваць фураж. Князь Трубяцкай спецыяльна адзначаў гэта ў грамаце цару. Нарэшце 2 верасня амаль 20-тысячнай армія падступіла да Слуцка і ablажыла яго. На прапанову капітуляваша камендант горада годна адмовіў. Уначы з 2 на 3 верасня маскоўскія ратнікі з крыкам «Царев город!» кінуліся на штурм места, але былі лёгка адбітыя. Пры гэтым сярод абаронцаў загінуў толькі адзін чалавек - Ігнат Астаповіч [92, с.55]. Слуцак быў непрыступны. Нездарма над яго ўмацаваннямі гэтак шчыраваў князь Багуслаў Радзівіл. За мурамі сядзела нямала наймітаў на чале з палкоўнікам Волахам, маёрам Гросам ды іншымі спрактыкаванымі майстрамі вайсковай справы. Таму ўжо 6 верасня, папярэдне папаліўшы вёскі і фальваркі ў ваколіцах Слуцка, Трубяцкай зняў аблогу і павёў войска на Клецак. Мясціны, па якіх праходзілі ягоныя ратнікі, ператвараліся ў папялішчы і бязлюдзелі. «А идучи дорогою, села и деревни, и хлеб, и сено, и всякие конские кормы мы по обе стороны жгли, и людей побивали, и в полон имали, и разоряли совсем без остатку, и по сторонам потому ж жечь и разорять посылали», - паведамляў Трубяцкай пра гэты паход [5, т.2, с.437].

Праз колькі дзён ваяводы захапілі Цімкавічы. Злоўленыя тут «языкі» сказалі, што ў Клецку шмат мяшчанаў і шляхты. Каб не выпусціц гэтай здабычы, Трубяцкай адразу ж накіраваў туды буйныя сілы на чале са столнікам Ізмайлавым, якіх перад горадам сустрэлі актыўным агнём клецкія мяшчане. Аднак бой быў нядоўгі. Захопнікі

зламалі гэтую кволую абарону ды ўварваліся ў горад. Трубяцкай пісай, што «государевы люди в Клецку в городе и на посаде литовских людей побили всех». Хто ўратаваўся - уцякаў за мост на Ляхавічы, але за імі паслалі пагоню, «и тех клецких литовских людей побили многих и в языщех поимали».

Таго ж дня, калі да Клецка з Цімкавічаў выйшлі астатнія сілы арміі Трубяцкога, на хвост іх расцягнутай калоны, які яшчэ не паспей пакінуць Цімкавічы, наляцела тысяча вершнікаў, высланая з Новай Мышы наваградскім ваяводам Пятром Вяжэвічам. На бітву з імі паспяшаліся і тыя маскоўцы, што былі наперадзе. Пабітая конніца навамышаўцаў мусіла ўцякаць, а пераможцы захапілі больш за сотню палонных. Цяпер Трубяцкай кінуў войска на Новую Мыш, але Вяжэвіч яшчэ за суткі да з'яўлення ратнікаў ваяводы Ізмайлова пакінуў гарадок ды пайшоў на Берасце. Царскія ваяёнікі пабілі ці забралі ў палон усіх, каго заспелі, а сам «городок Мышь выжгли и со всем разорили без остатку».

Вяртаючыся з Новай Мышы, маскоўскае войска наляцела на Стваловічы, размешчаныя побач. Справаздача суха інфармавала цара: «Побили и поимали... высекли и выжгли...» З захопленых у палон 32 чалавек шляхты і мяшчанаў адабралі толькі лепшых, астатніх - «велели посечь».

Аляксей Міхайлавіч аддаў загад арміі князя Трубяцкога «от Клецка ідти войною до Слоніма живыми и невоеванными местаў розными дороги», каб ахапляць як найшырэйшыя аблашары, спусташаць гарады, забіваць і паланіць людзей, паліць вёскі, хлеб, сена, знішчаць гаспадарку, а пасля ад Слоніма вяртацца да Клецка зусім іншым шляхам, «жилыми и невоеванными местаў розными ж дороги», ды чыніць тое ж самае [5, т.2, с.438-439]. Войска зрабіла ўсё «по государеву указу». Рухаючыся да Слоніма, ваяводы ўздымалі хмары чорнага дыму, пакідаючы пасля сябе толькі попел ды вуголле. Так яны знішчылі Mір ды шмат іншых гарадкоў і вёсак, а дасягнуўшы Слоніма - пасеклі і там каго засталі, спаліўшы горад і яго слабоды, спустошылі Жыровіцкі вуніяцкі кляштар, папалі іншыя вуніяцкія кляштары і бажніцы, а людзей - пазабівалі ці пахапалі ў няволю. «И многие места, и села, и деревни, и за Слоним верст по двадцать и больше, выжгли и разорили», - пісай Аляксей Трубяцкай у справаздачы аб гэтым паходзе, а цар за стараннае выкананне ягонага загаду пахваліў ды ўзнагародзіў баяраў, ваяводаў і ратнікаў.

Планавалася, што гэтая армія пойдзе на Берасце, аднак у апошні момант Трубяцкому загадалі вяртацца на ўсход, да Старога Быхава. Злучыўшыся з 5-тысячным казацкім войскам Васіля Залатарэнкі, які ішоў з Горадні, яны разам наляцелі на Нясвіж, спалілі там усё, што маглі (выстаяў толькі замак, у якім абараняўся князь Міхал Радзівіл), пасля знішчылі Капыль і 27 верасня ізноў падышлі да Слуцка. Аднак

штурмаваць яго больш не браліся. Трубяцкай спрабаваў здабыць места дыпламатычна: у Слуцак начальнікам наймітаў засыдаліся лісты ад іхных калегаў, якія служылі ў маскоўскіх палках, а слуцкім мяшчанам пісалі казакі. За капітуляцыю і пераход на службу да цара шчодра абяцаў высокія чыны, багацці. Але ўсе ўгаворы ды агітацыі не далі аніякага плёну. Тады армія Трубяцкога з казакамі кінула Слуцак ды рушыла на Стары Быхаў.

Для беларускага Палесся, быццам заслоненага ад нашэсцяў зараснікамі ды балотамі, таксама насталі трагічныя дні. Тураўшчына зведала спусташэнні яшчэ на пачатку вайны, як і Ўсходняя Беларусь, калі ў ліпені 1654 г. казакі, наляцеўшы на вёскі і мястэчкі, «сялян мучылі, насмерць забівалі, маёмаць іх усю забіралі, іншыя вёскі агнём палілі...» [3, с.32]. Пазней сюды прыйходзіў казацкі полк нейкага Грышкі Чорнага. Чаркасы з'яўляліся тут і разам з маскоўскімі ратнікамі. У верасні 1654 г. на Тураўскую і Смядынскую (ніжэй па Прыпяці) воласці напала маскоўскае войска. Паводле заявы тураўскага падстарасты Хведара Ляўковіча, чужынцы «ня толькі ў дамах сялянскіх што змаглі адшукваць забралі, але, сялян у лясах знаходзячы, некаторых насмерць пазамучвалі...» 24 верасня яны «да апошняй халупы» спалілі вёскі Верасніца, Букча, Глінная, Храпіна, Колкі, спустошылі дзесяткі іншых. Забіралі ўсё да драбніцы. У Астражанцах і Смядыні замардавалі нават папоў, у Гліннай святога айца расстралялі, а недамучаных людзей жывых засыпалі зямлёй. Цэлы мерцвякоў выкідвалі з дамавінаў. Урэшце, пагаспадарыўшы ў апусцельм Тураве, захопнікі пакінулі яго, а мяшчанам, якія паразбягаліся, ды ўсёй воласці сказалі вяртацца ў горад, запэўніўшы, што чапаць іх не будуць. Аднак 30 кастрычніка, калі людзі вярнуліся, на іх накінулася варожае войска. Хапалі ўсё ў хатах, рынковых каморах, а найбольш - «вымучвалі» ў жыхароў грошы. Некалькі чалавек пры гэтым забілі. Вялізны статак кароў (за 6 тысячаў) быў адагнаны на Ўкраіну...

Тae ж восені моцна пацярпеў ад наезнікаў увесеь Пінскі павет. Тураўскі і пінскі вуніяцкі біскуп Паход Война-Аранскі жаліўся, што мала надзеі вярнуць некага да недапаленых халупаў. А праз год на Палессе ўварвалася вялікае войска маскоўскіх стральцоў і салдатаў¹. У верасні яно паднялося на чаўнах з Кіева і спачатку заняло Тураў. Далей столнік Дэмітры Валконскі павёў ратнікаў на Давыд-Гарадок, які пасля бою з маленъкай залогаю таксама быў захоплены. Па Гарыні, Прыпяці, Вятліцы, а пасля сухазем'ем выйшлі да Століна, які, напаўшы, «у нішто абярнулі». Адтуль рушылі на Пінск. Ужо 3 кастрычніка 1655 г. з'явіліся ў вёсцы Церабні Пінскага павета, дзе прастаялі два дні, і 5 кастрычніка, высадзіўшыся на бераг каля Пінкавічаў, абрынуліся на Пінск. Невялікая пінская залога была

¹ Як вынікае з заявы жыхароў Пінска ад 15 кастрычніка 1655 г., у гэтым войску разам з маскоўскімі ратнікамі былі украінскія казакі, і налічвалася яно не 700 (што сцвярджае А.Мальцаў), а некалькі тысячачаў чалавек.

разбітая за горадам і цяпер пераможцы на час зрабіліся яго поўнымі гаспадарамі. Паводле скаргі ацаleльных пінчукой, складзенай праз 10 дзён пасля гэтай падзеі, захопнікі «па-тыранску, па-разбойніцку як мужчын, так і самых кабет, і дзетак немалую колькасць рознымі нечуванымі мукамі мучылі і на смерць пазабівалі... усе скарбы, гатовыя сумы, розныя тавары, золата, срэбра, волава, медзь, званы касцёльныя і царкоўныя, рознае збожжа і ўсе хатнія набыткі дашчэнту выбраўшы, да байдаў і чаўноў панасілі павазілі». Наезнікі прастаялі ў Пінску два дні, а 7 каstryчніка, адплываючы, запалі горад [3, с.67]. Замак, будынкі, касцёлы і цэрквы, рынкавыя крамы - усё пагарэла. Як засведчыў генерал Ян Анкудоўскі ў акце ад 15 каstryчніка, у Пінску «толькі каміны ды печышчы стаяць».

Вяртаючыся, войска Валконскага спустрошила вёску Церабень, дзе царскія ратнікі нават царкву абадраі, пахапалі званы, абразы і knіgi, затым - Крывічы, Плашчова і Стакава таксама рабавалі як маглі, хаты палілі, а кароў рэзалі, складвалі ў чаўны і адплывалі да Кіева.

Апошняя на той год значная аперацыя маскоўскага войска ў межах Беларусі была праведзеная позна ўвосень на Берасцейшчыне. Яшчэ ў жніўні, пасля захопу Вільні, цар загадаў ваяводу Шарамецеву прывесці туды на зіму сваю армію - больш за 7 тысячаў ратнікаў. Пакідаючы Вільню, ён перадаў агульнае камандаванне палкамі і гарнізонамі ваяводу Сямёну Ўрусову [54, с.105]. І вось на пачатку лістапада корпус з некалькіх тысячаў чалавек на чале з Урусовым і Барацінскім выйшаў з Коўні на поўдзень з мэтай авалодаць Берасцем. Па дарозе пад Бельмі Пяскамі яны разбілі частку палка Жыгімonta Слушкі. Далей пайшлі падзяліўшыся: меншыя сілы - праз Адэльск, Крынкі - да Заблудава, а галоўныя рушылі праз Нараў і Орлю, мінулі Высокое і 23 лістапада з'явіліся каля ракі Ляской за некалькі кіламетраў ад Берасця [89, с.72]. Тут іх сустрэлі жайнеры Паўла Сапегі, якія спрабавалі абараніць мост і грэблі цераз Ляскую, але не вытрымалі і адступілі. Каля ж маскоўскае войска пераправілася на другі бераг ракі, дык было моцна пабітае недалёка ад Берасця і, уцёкшы назад за Ляскую, пачало адступаць. Тады Сапега абышоў непрыяцеля ды перакрыў яму дарогу. Апошнімі днямі лістапада адбылася бітва, якая, паводле звестак маскоўскіх ваяводаў, скончылася іхнай перамогай. Тым не менш левае крыло войска Ўрусава было разбітае, а сам ён са штандарам ратаваўся ўцёкамі. Пасля гэтай бітвы Ўрусаў і Барацінскі адступалі па цяжкай дарозе праз Белавежскую пушчу. Каля Новага Двара пры выхадзе з пушчы нейкую частку іх войска яшчэ разбіла лідская, ваўкавыская і гарадзенская шляхта на чале з Янам Кунцэвічам, берасцейскім ваяводам. Пабітыя царскія палкі пайшлі на Слонім і адтуль вярнуліся ў Вільню.

Гэтым скончыліся ў Беларусі ваенныя дзеянні першага этапу вайны. Нібыта ўжо падпісаўшы прымальныя ўмовы замірэння, абодва

бакі надалей устрымліваліся ад мілітарных акцыяў. Адзін - амаль што перамогшы, другі - амаль канчаткова зможаны. З вялікіх гарадоў Беларусі вольнымі заставаліся Берасце, Слуцак ды спустошаныя Пінск, Мазыр...

Kamunikat.Org

ВАКОЛ ВІЛЕНСКАГА ЗАМІРЭННЯ

...Да таго дайшла Айчына наша,
што ратуючыся загіне.

З палітычных лістоў часоў вайны

...На вечныі покой и мир меж великими и славными
народы Польским, Литовским и Московским.

З артыкулаў дамовы 1656 г.

Два гады вайны, на працягу якіх Вялікае Княства фактычна адно супрацьстаяла інтэрвенцыі магутнага ўсходняга суседа, прывялі дзяржаву да краю бездані. У Кароне Польскай пасля цяжкіх паразаў ад шведаў (29 верасня пад Гарадком, 30 верасня пад Новым Дваром і З кастрычніка каля Войніча), пасля капітуляцыі Варшавы і Кракава ды ад'езду карала Яна Казіміра ў Сілезію дзяржава і войска былі канчаткова разваленыя. Здавалася, гэта канец Рэчы Паспалітай. Эўрапейскія дзяржавы не збіralіся ўмешвацца ў развіццё падзеяў на абшарах паміж Смаленскам і Віслай. Данія яшчэ не акрыяла ад паразы 1645 г., калі яна, разгромленая шведамі, страціла свае землі. Нямеччына таксама загойвала раны Трыццацігадовай вайны. Англія сама спачувала пратэстанцкай Швецыі ды рыхтавалася да вайны з Гішпаніяй, а Францыя выконвала ранейшую дамову аб саюзе са Швецыяй.

Віцебскі ваявода Павел Сапега, які раней у віхуры драматычных падзеяў нават не заўважаўся, з восені 1655 г. стаў пераймаць ролю галоўнага начальніка над рэшткамі арміі Вялікага Княства Літоўскага. Ягоную ўладу добраахвотна прызналі канфедэраты, якія кінулі Януша Радзівіла. Да яго ж хутка пачалі сыходзіцца і дробныя вайсковыя аддзелы, параскіданыя па абшарах краіны. Неўзабаве тут, у Берасцейскім ваяводстве, сабраліся харугвы самога Сапегі, Гасеўскага, Жаромскага, Кміціча, Ліпніцкага, Паца, Юдзіцкага ды іншых палкоўнікаў - агулам блізу 6 тысячай. Зімою сюды ж прыйшоў з войскам і палявы пісар Аляксандр Палубінскі. Праўда, уся гэтая сіла фактычна бяздзейнічала, бо Павел Сапега чакаў, вагаўся. Ён перамаўляў адначасова і з кароннымі гетманамі, і з маскоўскімі ваяводамі, і са шведамі, якія дамагаліся ягонага пераходу на бок Швециі. Пры канцы 1655 г. Сапега паспеў-такі напісаць каралю Карлу Х Густаву, што і ён згаджаецца на шведскую пратэкцыю, аднак пасля гэтага захоўваў адданасць каралю.

Тым часам Януш Радзівіл афіцыйна ўсё яшчэ лічыўся вялікім гетманам. 17 снежня 1655 г. ён з невялікай сілай закрыўся ў галоўнай цвердзі Падляшша - Тыкоціне, размешчаным на Варшавска-Віленскім тракце. Сваю жонку з дачкой паліярэдне адправіў у Прусію пад апеку курфюрста брандэнбургскага, а сам, безнадзейна хворы і духова

прыгнечаны, ужо не бачыў магчымасці і сэнсу ратавацца. Тыкоцінскі замак неўзабаве быў абложаны войскам Сапегі, які лічыў Радзівіла сваім асабістым супернікам. Тут, у аблозе, 31 снежня 1655 г., абвешчаны ворагам Айчыны, самотна памёр вялікі гетман¹. Нядоўга пасля яго праіснавала вунія Вялікага Княства са Швецыяй. Шведы мала лічыліся з умовамі Кейданскага пагаднення, брутална абыходзіліся з насельніцтвам падкантрольнай ім тэрыторыі, чым выклікалі паўстанне на Жамойці, якое пачалося ў красавіку 1656 г. Шведская адміністрацыя і войска адышлі ў Інфлянты. Так Кейданскія пагадненне і страціла сілу [67, с.78].

А залога Тыкоціна і па смерці вялікага гетмана не жадала паддавацца. Кароль загадаў Сапегу сілай авалодаць замкам. Па якім часе частка абаронцаў перайшла на бок караля, але тысяча радзівілаўскіх пяхотнікаў яшчэ доўга ўтрымлівала фартэцыю [89, с.85].

На дапамогу Тыкоціну ў лютым паспяшаўся князь Багуслаў Радзівіл. Прасіў даць яму колькі шведскіх аддзелаў, але не дачакаўся іх і рушыў толькі са сваімі сіламі - драгунамі і пяхотай. Пад Гарадком пераправіўся цераз Буг і раптоўна з'явіўся каля Драгічына, дзе стаяла 9 харугваў конніцы Вялікага Княства. Але апошнія не прынялі бітвы і склаваліся ў горадзе. Тады Радзівіл імкліва пайшоў проста на Тыкоцін. Па дарозе ў Высокім разгроміў казацкую харугву Палубінскага. Пры набліжэнні Радзівіла да Тыкоціна Сапега зняў аблогу і адступіў. Багуслаў увайшоў у фартэцыю, умацаваў залогу і рушыў далей, ізноў разбіваючы па дарозе харугвы Рэчы Паспалітай [95, с.105]. Гэты рэйд невялікага корпуса князя Радзівіла быў праведзены настолькі імкліва і з такім тактычным майстэрствам, што намнога большшыя, але раскіданыя на Падляшшы сілы анічым не змаглі яму перашкодзіць.

Пакуль групоўка Паўла Сапегі стаяла на Падляшшы і Берасцейшчыне, Ян Казімір пасылаў яму загады з патрабаваннем ісці да Сандаміра і ваяваць супраць шведаў разам з ваяводам Стэфанам Чарнецкім. Аднак Сапега, памарудзіўшы, накіраваў туды толькі 2 тысячы на чале з Палубінскім. Дзесьці ў сярэдзіне лютага 1656 г. Сапега быў афіцыйна прызначаны вялікім гетманам і атрымаў Віленскае ваяводства, а ўвесну ён ужо павёў асноўныя сілы ў Польшчу на дапамогу каралеўскай арміі. Цяпер войска Вялікага Княства доўгі час разам з палякамі ваявала супраць шведаў далёка ад сваіх межаў.

Умяшанне маладога Карла Густава ў вайну выклікала абвастрэнне супярэчнасцяў паміж Маскоўскай дзяржавай і Швецыяй. Хоць раней яны доўгі час разам выступалі супраць Рэчы Паспалітай, цяпер антаганізм настолькі ўзмацніўся, што ўзброены канфлікт здаваўся непазбежны. Паслы па-ранейшаму пераконвалі адзін аднаго ў дружалюбнасці сваіх дзяржаваў, а ў запраўды ўсёй хадой ішла

¹ Цела ягонае толькі ў 1657 г., пасля захопу Тыкоціна Сапегам, было вывезена і пахавана ў Сяльцы на Берасцейшчыне. Іажно пасля вайны Януша Радзівіла як належыць перазахавалі ў кальвінскім зборы ў Кейданах.

падрыхтоўка да вайны. Шведскі кароль ад пачатку 1656 г., мабілізуючы сілы, шукаў трывалага хаўрусу з мажнаўладцамі Кароны і Вялікага Княства Літоўскага. Арыстакратыі Княства ён абяцаў вярнуць захопленыя царом землі, «адабраць Смаленск да апошняга каменя». Яшчэ актыўней рыхтавалася Маскоўшчына. Цар нават войска перагрупаваў. Галоўным ваяводам паўночнае арміі, якая мусіла наступаць на Інфлянты і Карэлію, быў прызначаны князь Трубяцкай. Цэнтральная армія Чаркаскага, згодна з планам, праз Віцебск і Полацак мусіла пайсці на Дынабург, а адтуль - на Рыгу. Апорнымі базамі зноў сталі Пскоў і Ноўгарад. Цяпер сюды няспінна прыходзілі абозы з боезапасамі і харчам, сабранымі ажно ў Сібіры. Далёка за Масквой на вялікіх рэках будаваліся сотні чаўноў і пераганяліся на заход...

Каб стварыць антышведскі блок, Аляксей Міхайлавіч яшчэ ў сакавіку выправіў стольніка Данілу Мышэцкага ў Данію з мэтаю настроіць караля Фрыдрыха III супраць Швецыі. Чаго толькі не гаварыў маскоўскі пасол, каб пераканаць дацкага манарха: і што таму цяпер проста неабходна злучыцца з царом і выступіць супраць Карла Густава, і што шведы толькі выдаюць сябе за хаўруsnікаў, а на справе спяшаюцца захапіць як найбольшую тэрыторыю, і што яны перапісваюцца з Хмяльніцкім ды Залатарэнкам, клічуць казакаў далучыцца да іх, а Вялікаму Княству Літоўскому абяцаюць вярнуць усе страчаныя землі, ды што наогул шведы імкнуцца да манапольнага валодання Варажскім морам. Аднак жаданага выніку Мышэцкі так і не дамогся.

17 траўня 1656 г. цар абвясціў, што мір парушаны шведамі ды што ён выступае «на недруга свога на шведскага короля мстить неправды его». Вялізнае войска на чале з Пятром Пацёмкіным выступіла ў кірунку да Фінскага затокі. Крыху пазней патрыярх Нікан паведаміў цару, што да Пацёмкіна высланы данскія казакі, якіх ён блаславіў ісці на Стакгольм ды іншыя шведскія гарады [64, т.10, с.632]. Сам Аляксей Міхайлавіч 15 ліпеня выйшаў з галоўнымі сіламі з Полацка на Інфлянты. Сваім ваяводам ён загадаў: «Которые уезды в Ливонии добровольно в подданство не учинятся, те места ратным людем без остатку... разорять». Тыя запэўнілі манарха, што «ратные люди, слыша такой указ, не оставят живущему нигде места».

Войска Пацёмкіна хутка ўвайшло ў раёны Кексгольма і Нотэбурга, аблажыла апошні, але сустрэла моцны адпор. З гарадоў у першыя дні жніўня быў захоплены Дынабург. Абаронцаў на верхнім замку бязлітасна пасеклі і паставілі там сваю залогу. Цар даў старажытнаму гораду новую назыву - Барыса-Глебаў. Частка палкоў занялася Дэрптам (Тарту), Нэўгаўзэнам, іншыя ж з царом па Дзвіне пайшли на Рыгу. Неўзабаве быў захоплены Кокенгаўзэн (Кокнэсэ),

названы Царэвічам-Дэмітрам, а 23 жніўня ваяводы ўжо падышлі да Рыгі і ablажылі яе.

Шэсць магутных батарэяў інтэнсіўна абстрэльвалі цвердзь, у якой закрыўся рыхскі губернатар граф Магнус Дэлягардзі. Абаронцы, а іх было не больш за 6 тысячаў, пастанавілі лепей памерці да аднаго, чым паддацца маскоўскуму ўладару. Час ад часу яны рабілі ўдалыя вылазкі. Праўда, пры адной з такіх аперацыяў у палон трапіў граф Турн. Забіўшы яго, маскоўская ваяўнікі насадзілі галаву графа на вілы і трох дні паказвалі абаронцам [98, с.166-167]. Тады Магнус Дэлягардзі сам з часткаю залогі ўначы раптоўна выйшаў за муры і напаў на непрыяцельскі лагер. Панёшы вялікія страты, застаўшыся амаль без пораху (яго знішчылі рыхкане пад час вылазкі), ашаломленае маскоўскае войска было не ў стане працягваць барацьбу за Рыгу. Неўзабаве цар зняў аблогу ды загадаў ваяводам адступіць на акупаваную Беларусь да Полацка. Наладаваўшы чаўны нарабаваным, маскоўцы паспешліва адплывалі ад страшнага места, мацюкаючыся ды клянучы Рыгу [18, с.242].

Гэтым і скончылася першая кампанія Маскоўскае дзяржавы ў вайне са Швецыяй. Мэтаў сваіх царскі ўрад не дасягнуў ані блізка. Так, з шасці галоўных шведскіх фартэцыяў - Рыгі, Кексгольма, Нотэрбурга, Дынабурга, Дэрпта і Кокенгаўзена - былі захопленыя толькі трох апошніх. Насельніцтва Інфлянтаў, пасля таго як маскоўскія ратнікі «крестьян посекли и деревни пожгли», не прымала царскага падданства, а, наадварот, уцякала ды паўставала на барацьбу.

Так усходні агрэсар надоўга ўцягнуўся ва ўзброены канфлікт з паўночным супернікам. Канфлікт, які істотна змяніў расстаноўку сілаў ва Ўсходній Эўропе і наступствы якога ўрэшце сталі ці не вызначальнымі для зыходу той страшнай вайны на землях Вялікага Княства Літоўскага.

Яшчэ на пачатку 1656 г. урадавыя колы Рэчы Паспалітай распрацавалі праграму выратавання дзяржавы. Сярод іншага планавалася паслабіць пазіцыі шведаў, схіліць на свой бок брандэнбургскага электара Фрыдрыха Вільгельма, пасварыць з Маскоўскай казакаў, дамагчыся дапамогі ад крымскага хана, знайтрайзаваць трансильванскага князя Георга Ракочы і, што было асабліва важна, падпісаць мір з Аляксеем Міхайлавічам. У справе апошняга кароль Ян Казімір заручыўся пасярэдніцтвам цэзара Фердынанда III. Аўстрыйскія паслы Алегрэці і Лорбах браліся дапамагчы памірыць дзве адвееку варагуючыя краіны.

Масква была таксама зацікаўленая ў tym, каб хутчэй памірыцца (часова, вядома ж) з Рэччу Паспалітай. Гэтага вымагаў канфлікт са шведамі ды жаданне апярэдзіць утварэнне польска-шведскага блоку. Вясною 1656 г. з Масквы да караля Яна Казіміра ездзіў стратчы Хведар Зыкаў з царскай граматай, у якой была прапанава памірыцца

ды разам выступіць супраць Швецыі. Кароль ахвотна падтрымаў маскоўскую ініцыятыву.

Пэўна, тады ў галаве крамлёўскага манарха з'явіўся адмысловы дыпламатычны план: дасягнуць аўгустыніанізму дзяржаваў праз абранне яго, Аляксея Міхайлавіча, на каралеўскі пасад у Варшаве. План не арыгінальны, бо калісьці гэтага ж спрабаваў дамагчыся цар Іван IV Жахлівы. А «тишайшій и добрейшій» ва ўсім браў прыклад менавіта з гэтага свайго папярэдніка: вывучаў Іванавы лісты, ваенныя справы, загадваў служыць за яго набажэнствы ў сваёй прыдворнай царкве. Разам з ідэямі Івана Жахлівага цар Аляксей Міхайлавіч пераняў і дамаганні польскага каралеўскага пасада.

У лютым 1656 г. варшанскі маршалак Пётра Галінскі выехаў у Москву як пасол Рэчы Паспалітай. У лістах, адрасаваных цару і думным баярам, афіцыйна пррапаноўвалася падпісаць мір. Сустрэчы з баярамі ў красавіку праходзілі надзвычай канструктыўна. Адчувалася, што замірэнне патрэбна і тым, і другім. Маскоўскі бок прыняў пррапанову ды выказаў жаданне, каб месцам сустрэчы каралеўскіх камісараў і царскіх паслоў стаў Менск, Барысаў ці Вільня [109, с.347].

Ян Казімір прыспешваў справу. Адразу пасля вызвалення Варшавы ён першым чынам выдаў інструкцыю сваім камісарам для перамоваў з Москвою. Гэта было ў ліпені 1656 г., а праз які месяц ужо адбылася першая сустрэча дыпламатаў. Цар жа да таго часу разаслаў па Беларусі граматы, у якіх патрабаваў, каб падданая яму шляхта сабрала соймікі ды выбрала па два чалавекі ад павета «добрых и умных». Яны павінны былі прыехаць на сустрэчу з камісарамі ад Рэчы Паспалітай і хваліць перад імі сваё «вечнае халопства». Цар менавіта так і сформуляваў іх абавязкі: каб «государскую милость и жалованье к себе выславляли», тады б, «слыша нашу государскую милость к вам, литовские и польские сенаторы и всяких чинов люди нашей милости поискали, к покою были склонны и были под нашею высокою рукою...» [64, т.10, с.634].

12 жніўня ў Немежы пад Вільніем адбылася першая працоўная сустрэча дзвюх дэлегацый. У склад маскоўскай уваходзілі князі Іван Адоўскі, Іван Лабанаў-Растоўскі і дзякі Георгі Дохтураў ды Якаў Юр'еў. Рэч Паспалітую прадстаўлялі полацкі ваявода Ян Красінскі, маршалак надворны і менскі ваявода Крыштап Завіша, віленскі біскуп Ян Даўгяла, ксёндз Цыпрыян Бжастоўскі ды Станіслаў Сарбеўскі. Маскоўскае пасольства з'явілася ў вялізной вайсковай асістэнцыі - пры ім было пад 12 тысячай ратнікаў, тады як камісары мелі пры сабе сама большае паўтысічы жаўнераў.

Для правядзення нарадаў у нейтральнай зоне паміж абоўзамі быў паставлены намёт. Прыйшоўшы, маскоўскія паслы звычайна пачыналі з адчытання ўсіх царскіх тытулаў, затым пералічвалі памылкі, зробленыя рознымі дзяржаўнымі асобамі Рэчы Паспалітай у гэтих

тытулах (на такія пералікі ішла, бадай, не адна гадзіна), і толькі пасля пачыналі гаварыць па справе.

Ужо на першай сустрэчы, калі Адоёўскі адразу ж запатрабаваў, каб кароль «аддаў» цару ўсё Вялікае Княства Літоўскае ды яшчэ і выплатіў грошы на кампенсацыю ваенных растратаў Маскоўскай дзяржавы (800 000 рублёў за 1654г. і 500 000 - за 1655г.), стала ясна, што да падпісання пагаднення могуць прыйсці месяцы. На чарговым сплатканні 14 жніўня ўжо камісары заявілі, што цар павінен вярнуць Рэчы Паспалітай усе захопленыя землі і кампенсаваць растраты ды спусташэнні, выкліканыя вайной. Адоёўскі на гэта адказаў: «Что великому государю Бог подаровал, того он никогда не уступит».

Трэці раз дэлегацыі сустракаліся 16 жніўня. З гэтага дня перамовы праходзілі пры пасярэдніцтве аўстрыйскіх дыпламатаў. Нават імператарскага пасла Алегрэці абурыла патрабаванне маскоўскага боку аддаць цару ўсе гарады Вялікага Княства Літоўскага, і ён справядліва заўважыў, што пры гэтакіх апетытах нельга дамаўляцца пра мір. Яшчэ праз два дні Адоёўскі абвясціў, што цар адмаўляеца ад тых гарадоў, якія не паспеў захапіць, і перавёў гутарку на больш важную тэму: паколькі Ян Казімір у сталым веку ды бяздзетны, Карона Польская мусіла б парупіцца, каб прыслучаць паслоў да Аляксея Міхайлавіча з мэтаю абрannя яго на польскі пасад. Што да Вялікага Княства Літоўскага, дык яно і так «под царскою рукою утвердилося». Камісары ад'ехалі не адказаўшы, адно спаслаліся на тое, што гэта надта сур'ёзная справа. Яны не далі пэўнага адказу і на пятай сустрэчы 20 жніўня. Толькі праз два дні сталі разглядаць умовы, на якіх маскоўскі цар мог быць абранны каралём Польшчы.

Камісары ад Вялікага Княства Літоўскага наракалі і на аўстрыйскіх дыпламатаў, якія паводзілі сябе надта няшчыра, і на каронных сенатараў, якія, выглядала, дбалі толькі пра сваю Польшчу, а Княства гатовыя былі аддаць цару хоць цалкам, калі б гэта адпавядала іхным палітычным мэтам. Маскоўскія ваяводы са свайго боку спрабавалі націснуць на пазіцыі Вялікага Княства Літоўскага і дэманстравалі сілу: у часе перамоваў нападалі на шляхецкія двары ў памежных ваяводствах, маёмасць забіrali, а шляхту вымушталі прысягаць на вернасць цару. Такое чынілася на Гарадзеншчыне, гэтае ж здарылася ля Троекаў, дзе яны наляяцелі на двор ваяводзіны Пацыхі, абрарабавалі, а яе самую скапілі і зняволілі [71, s.89].

Калі праект вуніі дзвюх дзяржаваў і элекцыі цара быў так-сяк складзены, камісары накіравалі яго на аблеркаванне ў сенат. Затым гэтыя пытанні мусіў разглядзець чарговы сойм. Увесь гэты час, пакуль у Немежы чакалі адказу, - з канца верасня да 6 каstryчніка - дэлегацыі нават не сустракаліся. Толькі 9 каstryчніка прыйшла каралеўская грамата, у якой паведамлялася, што Ян Казімір і паны згодныя на абрannе цара ці царэвіча наступнікам карала, калі мір

паміж дзяржавамі будзе заключаны паводле ўмоваў Палянаўскай дамовы 1634 г., якой скончылася распачатая царскім урадам папярэдняя вайна Маскоўскай дзяржавы з Рэччу Паспалітай. Тады Реч Паспалітая саступіла Маскве толькі маленькі Сярпейск, пакінуўшы дзяржаўную мяжу далёка на ўсходзе - пад Бранскам, Вязьмай і Ржэвай. Гэта аўтаматычна рабіла непрымальнай згоду Рэчы Паспалітай на элекцыю цара, бо маскоўскія паслы ад пачатку патрабавалі перадачы цару ўсёй Украіны ды Беларусі. Абедзьве дэлегацыі ўпартага настойвалі кожная на сваім. Тады цар, каб да канца шведскай вайны не абвастраць дачыненняў з Рэччу Паспалітай, дазволіў паслам пайсці на кампраміс. Паводле ягонай новай інструкцыі, прысланай пад Вільню, можна было згаджацца на мяжу паміж дзяржавамі па Бярэзіне з тым удакладненнем, што Полацак, Віцебск і ўсе інфлянцкія гарады таксама адыходзілі да Маскоўскай дзяржавы. За сваё абрannне каралём цар абяцаў «варнуць» Вялікаму Княству Літоўскому Інфлянты, нават здабыць Швецию, аддаць ваенныя трафеі ды палонных, выгрымліваць замірэнне да самага элекцыйнага сойму; дамагаўся ж ён аднаго - каб у славянскіх землях Вялікага Княства Літоўскага была скасавана царкоўная вунія, а ў Кароне Польскай цярпліва ставіліся да схізматыкаў [71, с.93].

Аляксей Міхайлавіч так прагнouй каралеўскага пасада, што скарыстоўваў усе сродкі ўздзеяння на камісараў і патрабаваў ад сваіх дыпламатаў «о Божием деле промышлять с большим радением, а иное и купить, сулить тысячи многие, пятьдесят и шестьдесят и больше обоим послам...» [64, т.10, с.639]. Ды плёну, відаць, ад такіх кроکаў не было, бо хутка царскі ўлюбёнец Артамон Мацвееву паехаў да гетмана Гасеўскага ў Кейданы залагоджваць справу хабарам - павёз безліч сабалёвых футраў ды 700 рублёў. Схільны да хаўрусу з царом, Гасеўскі ўсё ж не абяцаў нічога канкрэтнага, толькі парайш щукаць кантакту з першымі людзьмі Кароны - Любамірскім, Канецпольскім, Чарнецкім.

Якраз тады палявы гетман Гасеўскі бліскуча разбіў шведаў пад Просткамі, на тэрыторыі Пруссіі. Сярод палонных быў і князь Багуслаў Радзівіл. Яго схапілі татары, што ваявалі на баку Рэчы Паспалітай. Толькі дзякуючы заступніцтву Гасеўскага Радзівіл змог уратавацца, ўцёкшы да Карабяўца. А ўжо праз дзень Гасеўскага самога моцна пабілі шведы пад Піліпавам, і ён мусіў адступіць з Пруссіі на Жамойць. Гэтыя падзеі таксама ўпłyвали на ход сустрэчы пад Вільніем.

Толькі З лістапада дайшло да падпісання дамовы. Згодна з пунктамі Віленскага трактата, Реч Паспалітая згаджалася на элекцыю цара на каралеўскі пасад ужо на бліжэйшым сойме, але пры ўмове, што каранавацца цар змога толькі пасля смерці Яна Казіміра, а да таго аніякага ўмяшання ў справы Рэчы Паспалітай не дапускалася. Кіраваць краінай цар павінен не праз намесніка, а самастойна. Правы і прывілеі каталікоў мусілі быць захаваныя. Толькі дзякуючы цвёрдай

пазіцыі камісараў у тэкст пагаднення не трапіла патрабаванне скасаваць царкоўную вуню, чаго так дамагаўся цар. Пытанне аб ёй было адкладзена да сойму. Асабліва важнымі былі пункты пра супольнае антышведскае змаганне. Пасля падпісання тэксту пагаднення войскам караля і цара належала выступаць разам супраць Швецыі, а калі б брандэнбургскі электар не вярнуўся ў васальную залежнасць ад Польшчы, дык і супраць Брандэнбургіі. Аніводзін бок, адзначалася ў пагадненні, не падпіша сепаратнае дамовы са Швецый як без ведама другога [109, с.367-368].

Віленскае пагадненне віталі ў абедзвюх дзяржавах. У самой Вільні два дні да позняй ночы ладзіліся афіцыйныя банкеты, у Вастрабрамскім касцёле праводзілася спецыяльнае набажэнства. З Віленскага замка залпамі грукаталі гарматы. Большая частка маскоўскага войска ўжо 6 лістапада пакінула Вільню - у сталіцы засталася толькі замковая залога. Цар выдаў грамату маскоўскаму ваяводу Куракіну, у якой пісаў, што яго ўжо «обрали на Королевство Польское и Великое Княжество Литовское...» Манарх загадаў у храмах пры вялікім зборы людзей чытаць ягоную грамату - «чтоб всяких чинов людем о том было ведомо».

Падзея была сапраўды незвычайная. Упершыню за стагоддзі варажнечы дайшло да ваеннага блока паміж Москвой і Варшавай. Антышведскі альянс пачаў адчуваць значэнне Віленскай дамовы. Яна ўсё ж была вымушаным крокам. Заміренне выйшла нетрывалае, кароткачасовае. Рэч Паспалітая працягвала шукаць новых хаўруsnікаў. Тоё ж рабілі царскія дыпламаты.

Віленская дамова выклікала шырокую палітычную дыскусію ў краіне. Шматлікія мемуары і лісты того часу сведчылі як аб прыхільніках збліжэння з царом (асабліва ў Вялікім Княстве Літоўскім, найбольш спустошаным, дзе хацелі любым коштам перапыніць вайну), гэтак і аб яго перакананых праціўніках. Апошняя сцвярджалі, лепей было памірыцца са шведамі ці з казакамі, чымся з Москвой. Адзін магнат папярэджваў, што «Маскалі аб пасадзе не надта і рупяцца, ім галоўнае - большая частка Літвы ды Ўкраіны» [39, с.43].

Тым часам яшчэ настойлівей узяліся шукаць хаўруsnікаў шведы. Атрымалася так, што якраз гэтая проблема займала тады і ўкраінскага гетмана Багдана Хмяльніцкага, усё больш не задаволенага маскоўскім царом. Яго асабліва абурала тое, што Аляксей Міхайлавіч вёў вайну толькі паводле свайго плана, абраўшы галоўным тэатрам ваенных дзеянняў Беларусь. А Беларусь жа вабіла і ўкраінскага гетмана, які задумаў будаваць казацкую дзяржаву ў межах былой Кіеўскай Русі. Пасля таго як цар, захапіўшы Вільню, прадэмансстраўваў, што і гэтыя землі адзначаны лічыцца сваёй вотчынай, стасункі Хмяльніцкага з

Масквой сталі яшчэ больш напружаныя. Такія ж настроі мела казацкая старшина.

Паставіўшы за мэту раскалоць хаўрус украінскіх казакаў з Москвою, Карл Густаў лёгка дамогся контакту з Хмяльніцкім. У студзені 1655 г. ён са Стакгольма дзякаваў Івану Выгоўскаму за дапамогу ў справе ўсталявання сяброўскіх дачыненняў з Запарожскім войскам. А ў кастрычніку таго ж года Хмяльніцкі ўжо даў інструкцыю грэцкаму абату Даніілу, накіраваному на перамовы са шведскім каралём, у якой, у прыватнасці, тлумачыў, што пад час дзеянняў на Альбоўшчыне ўвесень 1655 г., калі ягоныя казакі супольна з маскоўскім войскам хадзілі на заходнеўкраінскія і польскія землі, кіраваўся першай мэтай - «каб хутчэй зблізіцца і злучыцца з войскам найяснейшага караля шведскага, другой - каб не дапускаць у крэпасці маскоўскіх гарнізонаў», а таксама шматзначна абыцаў, што «калі масквіцяне без справядлівай прычыны не перастануць дзеянічаць супраць Вашай Вялікасці, дык мы абыцаем быць на Вашым каралеўскім баку» [8, с.90-92].

Казацкая старшина ўсё актыўней дамагалася альянсу са шведамі, што не магло не здзіўляць Карла Густава, які не ўяўляў, да чаго ж тая ўрэшце імкнецца. У жніўні 1656 г. пад Закрочынам абат Данійл чарговы раз спаткаўся з каралём Швецыі. Казакі прапаноўвалі сяброўства, вайсковую падмогу супраць Польшчы, а самі хацелі «всю Русь до Вислы» і прасілі прыслать пасольства для перамоваў. Праз які месяц да Хмяльніцкага нарэшце выехалі паслы Карла Густава з тым, каб падпісаць ваеннае пагадненне з казакамі. Магчыма, шведскага караля прыспышвалі весткі пра тое, што арыстакратыя Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай больш хілілася да блоку з царом, чымся з ім, а таксама інфармацыя пра ўжо распачатыя перамовы Аляксея Міхайлавіча з каралём Янам Казімірам.

Пасля Залатарэнкі камандаванне казацкім войскам пад Старым Быхавам пераняў палкоўнік Іван Нячай, які адразу ж заканфліктаваў з царскімі ваяводамі. Калі адзін з іх хацеў адобраць у яго Чавусы, Нячай рэзка запратэставаў ды заяўіў, што будзе абараняцца з усім войскам і артылерыяй. Багдан Хмяльніцкі прыслалі Нячою грамату з загадам паўсюль, дзе раней стаялі казакі, ізноў ставіць казацкія залогі, а маскоўскіх ратнікаў выганяць. Абаронцам Старога Быхава ён напісаў, каб не здаваліся цару, а лепей паддаліся казацкаму войску¹. Іван Нячай называў сябе «палкоўнікам беларускім» і актыўна дамагаўся рэальнага кантролю над абшарамі беларускага Падняпроўя.

¹ Так яно і выйшла. Пакуль зімою пад горадам стаялі не толькі казакі, але і войска Івана Хаванслага, старабыхаўцы мужна барапліся, адбіваючы ўсе прыступы. Ім удалося нават захапіць у палон нямала казакаў. Калі ж пад горадам застаўся адзін Нячай, увесну 1657 г. Стары Быхаў, вытрымаўшы два з паловою гады герайчай абароны, урэшце адчыніў свае брамы. Украінскі гетман адзначыў тады, што шляхта, мяшчане і ўсе жыхары Старога Быхава «паддаліся пад уладу і пратэкцыю нашу і прысягу выканалі нам...» Давершыўшыся казакам-хаўрунікам, фартэцыя засталася, такім чынам, непераможнай.

Ён значна пашырыў тэрыторыю свайго палка, які складаўся цяпер з 19 сотняў. Сотні мелі ўжо не гарнізонны, а тэрытарыяльны харктар. Увесь Крычаўскі павет таксама належалі Нежынскаму палку. У казакі набіралі ахвотнікаў, але большасць запісвалі ў сотні сілай. На Нячая паступалі скаргі, што ён гвалтам пераводзіць у казакі «пашеных крестьян», часам цэлымі вёскамі, што ягоныя казакі здзекуюцца са шляхты - каталіцкай і праваслаўнай, а таксама з сялянаў і мяшчанаў [60, с.167].

Царскі ўрад з вясны 1656 г. спрабаваў пазбавіцца прысутнасці Запарожскага Войска ў Беларусі, але канфрантацыя толькі ўзмацнялася. Урэшце да казацкага войска ў Беларусь была накіраваная спецыяльная інспекцыя ў складзе кіеўскага палкоўніка Антона Ждановіча і стралецкага сотніка Мікіты Сіўцова. Яна мусіла разабрацца са скаргамі ды вывесці хоць частку казакаў з Беларусі. У траўні Ждановіч з'явіўся ў стаўцы Нячая ў Чавусах. Тут былі сабраныя таксама казацкія сотні з Чачэрска, Крычава, Радамлі, Гораў, Горак, Расны, Новага Быхава ды іншых гарадкоў. Вось тады і выявілася жудасная гісторыя злачынстваў, якія чыніліся заваёунікамі. Мястечкі і вёскі Падняпроўя, тэрытарыяльна ўключаныя ў казацкія сотні і палкі, даўно цярпелі ад маскоўскіх ратнікаў. Прыкладам, у Горках, Расне, Вярбе яны ўзялі па 10-15 казакаў - «и неведомо, где их подевано». У Радамлі схапілі 16 чалавек, з якіх «иных в Смоленску перевешали, а иных потопили безо всякоме причины и вины...»; 34 казакі, што паехалі да сваіх жонак у Магілеў, там і загінулі - знайшлі з іх толькі двух утопленых [6, т.3, с.533-534]. Асабліва лютавалі царскія ваякі ў безбаронных вёсках. У Сядлуках - «осмннатцать человек ножами порезали, четырех жонок жгли и замучили насмерть, дву девок в недорослых летах изнасиловали», у Бярозаўцы - «дву человек срубили, дву мучили», Алешне - «шесть человек срубили на смерть», у Палянікавічах - «четыре человека мужиков срубили, а трох замучили», у Жаралах - «три человека мужиков до смерти сожгли», у Перагоне - «мужиков семи человек срубили и четырох жонок сожгли» і гэтак далей. У спісе стратаў адзнача што ў гэтых месцах наогул па вёсках «никакова мужеска полу не узришь для жестоты Московской» [6 т.3, с.537-538].

Спраба палкоўніка Ждановіча вывесці казацкія залогі з беларускіх паветаў не дала ніякіх істотных вынікаў. У парты Нячай сцвярджаў, быццам ля Менска, Барысава ды ў іншых паветах казакаў ужо няма, а да бандыцкіх груповак ён дачынення не мае. Улетку 1656 г. ён ужо паведамляў цару, што дзейнічае пад Бабруйскам супраць войска палкоўніка Аскіркі і ахоўвае пераправу цераз Бярэзіну і Друць ды будзе тримацца разам з ваяводам Іванам Хаванскім.

Падпісанне Віленскага пагаднення яшчэ больш ускладніла становішча казакаў у Беларусі. Для Масквы тут яны цяпер былі непатрэбныя. Багдан Хмяльніцкі выступаў супраць любога міру з

Рэччу Паспалітай і не збіраўся спыняць ваенных дзеянняў супраць яе, тады як цар цешыўся перспектывай заняць каралеўскі пасад... Вайну са Швецыяй, распачатую Маскоўшчынай, украінскі гетман не падтрымаў, а наадварот, хаўрусаў са шведамі. Лістуючыся патаемна з Багуславам Радзівілам, Хмяльніцкі па просьбе князя ўзяў пад сваю пратэкцыю радзівілаўскі Слуцак, пра што паведаміў слуцкаму каменданту Гросу [7, т.7, с.107]. Па якім часе пад ахову магутнага казацкага гетмана (у Хмяльніцкага тады налічвалася яшчэ да 60 тысячаў казакаў) былі ўзятыя і маёнткі князя Багуслава - Сялец, Венграў, Старое Сяло. На пачатку 1657 г. дайшло да пагаднення паміж шведскім каралём Карлам Густавам, трансільванскім князем Георгам Ракочы і Багданам Хмяльніцкім, паводле якога Рэч Паспалітую чакала такая будучыня: Украіна прызнавалася вольнай¹, Вялікапольшча, Памор'е і Данцыг меліся стаць шведскімі, а Вялікае Княства Літоўскае, Галіцкая Русь і Мазовія аддаваліся князю Ракочу. Тады ж на дапамогу шведам Хмяльніцкі накіраваў казацкі полк на чале са Ждановічам. Паўночная вайна атрымала новы штуршок, але ненадоўга.

Позней вясной 1657 г. Злучаныя сілы шведскага караля і Георга Ракочы перайшлі цераз Буг ды накіраваліся да Берасця. Тут стаялі палкі гетманаў Паўла Сапегі і Станіслава Патоцкага, якія чакалі падыходу Вінцэнта Гасейскага. Пабаяўшыся рызыкоўнай сутычкі, гетманы пакінулі на абарону Берасця 2-тысячную залогу, а самі адышлі: Сапега - да Камянца, а Патоцкі падаўся на Сандамір. Калі Ракочы і Карл Густаў наблізіліся да горада, камендант падпісаў капітуляцыю. Усё ўзбраенне берасцейскай фартэцыі дасталося шведам. Да іх жа на службу перайшла частка залогі, у прыватнасці нямецкія найміты. Аднак нечакана ўдар па шведах нанесла Данія, і Карл Густаў мусіў пакінуць Берасце.

Пакуль Георг Ракочы ваяваў Рэч Паспалітую, палякі ўварваліся ў ягонае Сямігароддзе. Гетманы Патоцкі, Любамірскі і ваявода Чарнецкі атачылі сямігародскага князя каля Меджыбожа і прымусілі яго здацца. 22 ліпеня ў Чорным Востраве было падпісаны замірэнне паміж Сямігароддзем і Рэччу Паспалітай.

А ў Беларусі таго лета маскоўскія ўлады пачалі буйную аперацыю па выгнанні казакаў. Цар пайшоў на гэта пасля бясплённых перамоваў з Хмяльніцкім, бо не мог больш цярпець: выходзіла, што ён памірыйцца з Рэччу Паспалітай і цярпіва чакаў элекцыйнага сойму, а ягоны падданы рабіў адваротнае, ваяваў на баку шведаў - тагачаснага суперніка Масквы. У Смаленску было створанае спецыяльнае вайсковае злучэнне на чале з Сямёном Змеевым, якому даручылі высылку казакаў са Смаленскага, Дубровенскага, Варшанскага і Магілеўскага паветаў, а разам з тым набор 2-3 тысячаў чалавек у

¹ Багдан Хмяльніцкі па-ранейшаму бачыў у складзе свай «вольнай» дзяржавы не толькі ўкраінскія землі, але і, прыкладам, усю паўднёва-ўсходнюю Беларусь па Смаленск.

драгуны з мясцовага жыхарства. Перад выгнаннем казакаў патрабавалася выбраць з іх беларусаў, тых, «которые домами своими прежде того жили», ды пакінуць іх на месцы, пры гаспадарцы. Сялянам, якія спрабавалі б цяпер запісацца ў казакі, пагражала смяротнае пакаранне.

Аддзелы маскоўскіх ратнікаў наляталі на вёскі, дзе жылі казакі, выганялі іх з хатаў, адразалі чубы, забіralі дабро, білі і беларускіх сялянаў вярталі ў стан прыгонных, а сапраўдных чаркасаў высыпалі на Украіну. На дапамогу войску Змеева ваявода Шарамецеў накіраваў на вёскі дадатковыя фармаванні разам з артылерыйяй.

У верасні 1657 г., ужо па смерці Хмельніцкага, паміж ваяводам Змеевым і палкоўнікам Нячаем раптам дайшло да пагаднення, якое вызначыла канкрэтныя месцы, дзе дазвалялася пакінуць казацкія залогі. На першы погляд гэтакі кампраміс можа здацца нечаканым. Аднак на справе маскоўскому ўраду тады толькі і заставалася, што зноў мяняць дачыненні з казацкай старшинай, ізноў разлічваць на хаўрус з Войскам Запарожскім, бо на даўжэйшы блок з Рэччу Паспалітай ужо не было як спадзявацца. З боку апошняй пра гэты хаўрус рупіўся хіба што адзін гетман Гасеўскі. Ён, нават ваюочы ў Пруссіі, прымаў у сябе царскіх паслоў, а да Масквы пасылаў свайго камісара Мядэкшу. Карысці ад той дыпламатыі было няшмат, але хоць нейкая інфармацыя пра рэальнае становішча на акупаваных землях ды пра тое, што робіцца ў Маскве, забіralася. Увосень 1657 г., напрыклад, праязджаючы праз Беларусь, Мядэкша пабыў у стаўцы ваяводы Шарамцева ў Барысаве, адзначыў, што ў таго войска да 3 тысячаў. Затое пад Смаленск збіраўся са свежымі сіламі Адоўскі, паведамляў ён гетману, а далей на заход ды каля Магілева маскоўскія ўлады згнялі ў войска сялянаў - праўдападобна, для ўмацавання аддзелаў Шарамцева і на ахову занятых паветаў. Размаўляючы з маскоўскімі баярамі і ваяводамі, Мядэкша пабачыў, што і між іх не было адзінства. Ад суправаджальнай групы ён не раз чую скаргі на ўціск і няволю, на тое, што ім па некалькі гадоў даводзіцца не бачыць сваіх хатаў, дзяцей, жонак. Некаторыя нават заявілі, што «ісці гатовы хоць да Яго Карапеўскай Міласці...» [29, s.53]. Асабліва адкрыта выяўлялі незадаволенасць маскоўскай уладай казакі.

На пачатак 1658 г. Віленскае пагадненне ўжо ледзь-ледзь вытрымлівалася. Цар скардзіўся, што ягоных ратнікаў пабілі пад Пінскам ды ў іншых месцах, і патрабаваў хутчэй праводзіць абыянаны яму элекцыйны сойм, а кароль па-ранейшаму адкладваў гэтае пытанне то дзеля эпідэміі, то дзеля паходу на шведаў, то яшчэ з якой прычыны. Так цягнуўся час. За 1657 і 1658 гг. у Москву для гэтага езділі два пасольствы Рэчы Паспалітай. Стала вядома, што цар спрабуе памірырыцца са Швецыяй. Пасланы Гасеўскім Мядэкша сам пабачыў, як прыязна сустрэкалі ў Москве людзей Карла Густава. Праз мір са

Швецыяй цар спадзяваўся прымусіць Рэч Паспалітую абраць яго каралём або сілай далучыць Вялікае Княства Літоўскае да сваёй дзяржавы. Адначасова з Масквы на захад рухалася вялізнае войска. Цар рыхтаваў чарговы паход. Супраць каго? Афіцыйна казалі - супраць шведаў, аднак па чутках удар меўся быць скіраваны на Рэч Паспалітую.

Гэтак дайшло да новых перамоваў пад Вільнюй. У жніўні тут ізноў сабралася дэлегацыя камісараў для сустрэчы з царскімі пасламі. Элекцыя Аляксея Міхайлівіча на каралеўскі пасад у той сітуацыі здавалася проста немагчымай, але трэба было ўсё ж разгледзець умовы такога абрання, каб зацягнуць час ды, галоўнае, сабраць інфармацыю пра сапраўдныя планы цара [29, с.48]. У склад камісіі ўваходзілі і абодва гетманы Вялікага Княства Літоўскага, аднак яны фактывічна не ўдзельнічалі ў перамовах, бо ўвесе час знаходзіліся разам з войскам. Наагул пазіцыя палітычных лідэраў Вялікага Княства не зусім супадала з інтарэсамі каронных палітыкаў. Іх насцярожвала дзейнасць казацкай старшыны. Каб не страціць частку Княства, якая магла быць адарваная і далучаная да Украіны, яны згаджаліся часова мець мір хоць і з Маскоўскай дзяржавай. Гэтак лічыў, у прыватнасці, канцлер Крыштап Пац, адзін з найбольыш упływowых магнатаў.

Месяцам раней у Варшаве ўпершыню пасля трохгадовага перапынку нарэшце сабраўся вальны сойм Рэчы Паспалітай. 25 ліпеня 1658 г. ён пацвердзіў элекцыю маскоўскага цара на каралеўскі пасад і нават паспей высласць інструкцыю камісарам пад Вільню, якая, праўда, амаль супадала з інструкцыяй 1656 г. Але ўжо 26 ліпеня супраць элекцыі выступілі біскупы, якія заяўлі, што цар можа стаць каралём толькі пасля таго, як прыме каталіцтва. Тэкст гэтай заявы падпісала 13 біскупаў і папскі легат, пасля чаго пратэст падтрымаў і сойм [71, с.109].

Тайны ліст Яна Казіміра да камісараў ад 24 жніўня інструктаваў, каб яны вялі перамовы як мага марудней, каб дакладна інфармавалі яго пра дзеянні маскоўскіх ваяводаў ды каб мелі добрую сувязь з казацкім палкоўнікам Нячаем.

Тады цар паспрабаваў сілай паўплываць на перамовы. Ваявода Юры Далгарукі рушыў з войскам на Жамойць. Ратуючыся, камісары мусілі з Вільні ўцякаць ажно да Слоніма, а адзін з іх, Станіслаў Сарбеўскі, ўсё ж быўсхоплены і зняволены. Толькі пад канец верасня камісіі зноў сышліся для перамоваў пад Вільнюй. Пачалі з узаемных скаргаў. Маскоўскія паслы наракалі, што вялікі гетман Сапега бунтуе супраць царскай улады шляхту Гарадзенскага павета, камісары ж абураліся, што маскоўскія ваяводы і ў часе замірэння дзейнічаюць паваеннаму. Перамовы, вядома, не маглі мець канструктыўнага зместу. А на Украіне ўжо праходзілі сустрэчы камісараў Рэчы Паспалітай Казіміра Еўлашэўскага ды Станіслава Бянеўскага з упаўнаважанымі

ад казакаў, дзе яны абміркоўвалі ўмовы далучэння ўкраінскіх земляў да Кароны.

Пакуль пад Вільняй цягнуліся бясплённыя размовы, абодва бакі рыхтаваліся да ўзнаўлення ваенных дзеянняў, якія, дарэчы, маглі пачацца яшчэ ўвесну 1658 г. Царскі ўрад толькі ў сакавіку перакінуў у Вільню 5 свежых палкоў. Да ваяводы Міхайлы Шахоўскага амаль няспынна ішлі падмацаванні, боезапасы, вазы з харчамі. Маючы сур'ёзныя сілы, ён перадаў з Вільні 6 палкоў ратнікаў і некалькі тысячаў шляхты ў падпарадкаванне ваяводу Далгарукаму.

У траўні 1658 г. царская паслы змаглі дамовіцца са шведскімі пра часовае спыненне ваенных дзеянняў для пачатку перамоваў. Гэта быў важны поспех маскоўскай дыпламатыі, які пасля лістападаўскіх сустрэчаў са шведамі пад Нарвай у снежні таго ж года прывёў да падпісання акта аб трохгадовым замірэнні. Аляксей Міхайлавіч мог цяпер усю мілітарную сілу дзяржавы зноў скіраваць на Рэч Паспалітую. Праўда, і каралеўская дыпламатыя не марнавалі часу. Ужо вялася падрыхтоўка да перамоваў са Швецыяй (пагадненне з сямігородскім князем Георгам Ракочы было падпісаны яшчэ ў 1657 г.), а 16 верасня ў казацкім абоце пад Пуцілем, недалёка ад мяжы з Маскоўскай дзяржавай, камісары Бянеўскі ды Еўлашэўскі дасягнулі грандыёзнага поспеху - падпісалі пагадненне аб вяртанні Украіны ў склад Рэчы Паспалітай. Паводле тэкstu Гадзяцкай дамовы, пад якой ад украінскага боку паставіў подпіс новы гетман Запарожскага Войска, былы пісар Хмяльніцкага Іван Выгоўскі, з Кіеўскага, Брацлаўскага і Чарнігаўскага ваяводстваў утварылася асобная дзяржава, якая аб'ядноўвалася з Каронай Польскай на прынцыпах федэрациі, - на ўзор федэратыўнага аб'яднання з Польскім каралеўствам Вялікага Княства Літоўскага. Як і Княства, украінская дзяржава магла мець уласныя грошы, войска ды іншыя атрыбуты самастойнасці. Колькасць Запарожскага Войска скарачалася да 30 тысячаў. З кожнага казацкага палка (іх было 14) па сто казакаў атрымлівалі шляхецва. Усім шляхцічам, якія за гады вайны пераходзілі на бок Хмяльніцкага ці Выгоўскага, урад Рэчы Паспалітае гарантаваў амністыйю, а жыхарам праваслаўнага веравызнання - роўнае з каталікамі права займаць кіраўнічыя дзяржаўныя пасады. Пагадненне прадугледжвала свободу праваслаўнай царквы на тэрыторыі Кароны з выкарыстаннем украінскіх мовы ў набажэнствах, гэтаксама як свободу касцёлаў ў межах Кіеўскага, Брацлаўскага і Чарнігаўскага ваяводстваў. Кіеўскі мітрапаліт разам з уладыкамі луцкім, львоўскім ды іншымі (у тым ліку і амсціслаўскім) уключачаўся ў склад сената Рэчы Паспалітае. Апрача ўсяго, было вырашана стварыць у Кіеве акадэмію з такім ж кампетэнцыямі і свободамі, як у Кракаве. Працеваць у ёй маглі прафесары як праваслаўнага, так і каталіцкага веравызнання. Яшчэ адну падобную акадэмію прадугледжвалася

закласці ў другім горадзе, магчыма - у Вялікім Княстве Літоўскім. Скрозь дазвалялася адкрываць гімназіі, калегіюмы, школы, бібліятэкі, друкарні, якія б забяспечвалі насельніцтва літаратурай праваслаўнага зместу.

Гадзяцкая дамова магла лічыцца дыпламатычнай перамогай абодвух бакоў адначасова, хоць найбольш яна задавальняла, відаць, гетмана Выгоўскага. Прынятая ўмовы цалкам адпавядалі інтарэсам украінскай казацкай старшыны. Пасля ратыфікацыі пагаднення соймам Рэчы Паспалітай шляхта атрымлівала права вяртацца да сваіх маёнткаў на Ўкраіну. У выпадку ўзброенага супрацьдзеяння цара вайну з ім павялі б агульнымі сіламі. Такая была дамоўленасць...

Да пачатку ваенных дзеянняў заставалася зрабіць крок. Ды ў сапраўднасці яны пачаліся яшчэ ў каstryчніку 1658 г., калі гетманы Сапега і Гасеўскі падышлі да самай Вільні. Тут Вінцэнт Гасеўскі заатакаваў і пабіў войска Дарагурука, адабраўшы пры гэтым у маскоўскага ваяводы царскую казну. Аднак праз колькі дзён ужо Дарагурукі, выбраўшы момант, напаў на Гасеўскага. Бой праходзіў у вёсцы Веркі. Палявы гетман выйшаў супраць маскоўскага войска, маючы толькі паўтары тысячи конніцы, бо астатнія частка дывізіі тады яшчэ знаходзілася на Жамойці, дзе, узначаленая абозным Самулем Камароўскім, вяла барацьбу супраць шведскага фельдмаршала Роберта Дугласа. Харугвы палявога гетмана былі разбітыя, абоз захоплены, ды галоўнае, што ў рукі маскоўцаў трапіў і сам Гасеўскі. Навіна адразу панеслася ў Москву. Калі яшчэ царскае войска брала ў палон гетмана!

Значная частка віны за драму пад Веркамі тады ўскладвалася на Паўла Сапегу, які быў блізка і мог дапамагчы сваім. Але вялікі гетман не дапамог. Застаўшыся адзін, ён мусіў адступіць у бок Наваградка. Гэтак згубна ўплывалі на ход ваеных дзеянняў асабістыя антыпатыі абодвух гетманаў.

Цікава, што таго ж дня, калі ваявода Дарагурукі захапіў пад Вільній падскарбія і палявога гетмана Вялікага Княства, шведы ўзялі ў палон князя Курляндый Якуба Кетлера з ягонаі жонкай, дачкой брандэнбургскага электара, ды ўсёй сям'ёй, пасля чаго цэлая Курляндия паддалася шведам.

АКУПАНТЫ І ПАРТЫЗАНЫ

А здешних, государъ, краев люди ненадежны.

Ваявода Мікіта Бабарыкін

Для заняволенай, але так дарэшты і не падпараткаванай Беларусі падпісанне Віленскага пагаднення мала што змяніла. Як і ў ваенным часе, людзей тут абдзіралі, бралі ў няволю, забівалі. Насельніцтва цярпела ад маскоўскіх гарнізонаў, ад казакаў, ад шведаў, а ў дадатак - і ад сваіх здэмаралізаваных жаўнераў, асабліва ад наймітаў. «Сапраўды, варта шкадавання, калі невядома, ці больш ад непрыяцеля мусіць цярпець вясковец, ці ад жаўнера», - пісаў тады канцлер Вялікага Княства Альбрэхт Радзівіл ды адзначаў, што імя жаўнера стала замяняцца імем рабаўніка [28а, с.434]. Асабліва вызначаўся палкоўнік Ян Кароль Лісоўскі, тысячны аддзел якога яшчэ ўвесень 1655 г., ідуучы з поўначы Беларусі на Берасцейшчыну, на злучэнне з Паўлам Сапегам, рабаваў па дарозе ўсё, што толькі мог. Потым, перакінуўшыся на бок непрыяцеля, жаўнери Лісоўскага займаліся марадзёрствам у Менскім ды Полацкім паветах. На «лісаўчуку» скардзіліся і на беларускім Палесці (напрыклад, пінскі габрай Давыд Літмановіч), і на Полаччыне, жыхары якой так і казалі, што ім «Масква больш не шкодзіла, чымся пан Лісоўскі, калі з людзьмі сваімі ў край наш прыйшоў ды пад руку цара Маскоўскага аддаўся». Калі пазней Лісоўскі зноў вярнуўся на бок Рэчы Паспалітай і ў яго запыталі, чаму ён гэтак рабіў, той адказаў: «На тое ж была вайна...» [92, с.77].

Але сама страшнымі былі, бяспрэчна, дзеянні царскіх ваяўнікоў. Яшчэ напрыканцы 1655 г. ковенскі земскі суддзя Стэфан Мядэкша запісаў, праехаўшы па беларускім Панямонні, што тут скроў «трупаў па дарогах поўна, вёскі, мястэчкі, сядзібы папаленыя, беднай хаткі цяжка пабачыць цэлай [29, с.18]. Менскі павет, згодна з паведамленнем саміх жа маскоўскіх ваяводаў, у 1656 г. ужо быў «весь пуст и выжжен», а сяляне разбягаліся, хто куды, каб не памерці ад голаду. У Койданаве на той час было «мещан и крестьян ... только дымов со двести... и те все пограблены, разорены до остатку», а жыхары скардзіліся, што таксама паміраюць ад голаду [9, с.202]. Шклойскі павет у 1658 г. быў настолькі спустошаны, а «села и деревни позжены», што войска царскага ваяводы Дарагуракага, маючы загад стаяць на Шклойшчыне, мусіла адыхаць на Смаленск, каб хоць неяк пракарміцца [5, т.2, с.615]. Тоё ж было на Друйшчыне, дзе пагаспадарылі казакі. І гэтак - амаль па ўсёй Беларусі. Хіба толькі заходнім землям крыху пашчасціла, бо яны з шэрлагу прычынаў пацярпелі параўнальна менш.

З падпісанием пагаднення насељніцтву мусіла б стаць спакайней, аднак гвалту бадай не паменела. У 1657 г. полацкая шляхта пісала ў скарзе, што ўсё Полацкае ваяводства «от войска царя... под Ригу и с под Риги идучи, ни во что спустошено», а шляхта Віцебскага ваяводства прасіла абароны ад маскоўскіх салдатаў і стральцоў, якія «насилством ночью на маєтности шляхетские и на крестьянские дворы... находят и наезжают и огнем жгут и до смерти побивают...» [11, с.69, 72, 273]. Ашмянская шляхта жалілася, што маскоўскія залогі «тумна молотят, mestечка и села наезжают, людей мучат... животину что сыщут всю емлют» ды яшчэ пагражают, што «имеют приказ рубити и в полон их имати». Нават епіскап полацкі і віцебскі Каліст, заўзяты прыхільнік праваслаўнага маскоўскага манарха, не вытрымаў і напісаў ваяводу Івану Хаванскаму адчайны ліст, што Полацкае ваяводства ўжо вынішчана дазвання. «Навошта столькі крыўды, раскрадання, пакутаў і забойства ў гарадах і ў вёсках, у лясах і на полі, за што ў кожным месцы чуецца плач і ліюцца слёзы?» - пытаўся ён, апелюючы да хрысціянская маралі [11, с.131-132].

Звычайна людзі ўцякалі ад гвалту ў лясы ці ў яшчэ глухія невядомыя чужынцам вёскі, але царская адміністрацыя і там знаходзіла іх ды сілай вяртала ў гарады і мястэчкі пад свой контроль. Прыкладам такога «дабрадзейства» былі падзеі ў Вільні, калі цар загадаў ваяводу Шахоўскаму вяртаць шляхту, мяшчанаў і сялянаў, якія разбегліся па ваколіцах, абяцаючы ім ранейшую зямлю, але калі тыя не прыйдуць у Вільню - высылаць на іх войска, непаслухмияных хапаць і кідаць у віленскі астрог.

Ад мноства непахаваных трупаў людзей і жывёлаў лютавалі эпідэміі. Зараза з'явілася ў Беларусі яшчэ на пачатку вайны і, праўдападобна, прыйшла з тэрыторыі Маскоўшчыны, дзе ў 1654 г. быў вялікі мор, але апагей гэтай бяды прыпаў на час замірэння. Эпідэмія суправаджалася страшным голадам. Увесну 1656 г. рэшткі незабранага збожжа папсавалі палявыя мышы, што сапраўдным нашэсцем накінуліся на край, асабліва на Менскае ваяводства. Пасля гэтага «голад страшны настаў», які трываў аж да жніва 1657 г., так што катоў, сабак, здыхляціну ўсялякую елі, а на астатах людзей рэзалі і целы людзкія елі і памерлым трупам людзкім у дамавіне выліжацца не давалі», - пісаў, сам перажыўшы ўсё тое, слуцкі шляхціч Ян Цадроўскі [25, с.146]. Пра тое ж не раз паведамлялася ў афіцыйных дакументах царскай адміністрацыі: што ў Беларусі «не токмо что мертвочину и всякую нечистоту, но и плоти человеческие едят...» [6, т.3, с.576, 578, 582]. Маштабы бязлітасной эпідэміі, якая запанавала на беларускай зямлі, цяжка ўяўляюцца. Паводле запісаў Мядэкшы, памерлыя ляжалі паўз дарогі, іх не было каму пахаваць, а сабакі, жывячыся мерцвякамі, разносілі заразу далей. Наўбольш пацярпелі ад пошасці, відаць, Менскае ды Берасцейскае ваяводствы. Шмат людзей памерла ў самім

Менску, дзе не ўбярогся ад смерці і царскі ваявода Хведар Арсеньеў. Калі Стэфан Мядэкша ехаў да Шарамецева ў Барысаў, той загадаў да Менска не набліжацца і з ніводным чалавекам з Менскай залогі не сустракацца.

У 1658 г. эпідэмія ўспыхнула з новай сілай¹. Ратуючыся, маскоўская ваяводы ставілі на дарогах заставы, рабілі засекі. А цар наракаў, што з прычыны мору ён атрымлівае надта мала інфармацыі з тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага...

У тыя гады на занятых абшарах Аляксей Міхайлавіч нават рэлігію зрабіў сваёй зброяй. Правам на існаванне тут надзялялі толькі адну канфесію - праваслаўную. Ацалелыя неправаслаўныя храмы ці зачыніліся, ці перадаваліся святарам грэцкага абраду, як, прыкладам, у Смаленску ды ў Старым Быхаве, дзе цар загадаў «в каменном костеле бытъ соборной церкви». Людзі апынуліся ў такім становішчы, што часам трэба было пераходзіць у праваслаўную веру адно дзеля таго, каб выжыць, каб не памерці з голаду [5, т.3, с.101]. Асабліва даставалася вуніяцкай царкве. Сам вуніяцкі мітрапаліт ратаваўся толькі тым, што таемна пераходзіў з месца на месца, несучы з сабою рэшткі мошчаў полацкага вуніяцкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча, якія да вайны захоўваліся ў Полацку.

Ідучы на часовае замірэнне ў 1656 г., маскоўскі ўрад мусіў часткова карэктаваць сваю палітыку да касцёла. Каб нейтралізаваць каталіцкае духавенства, хоць неяк скіліць сімпатыі шляхты да цара як кандыдата на каралеўскі пасад, трэба было пайсці на кампраміс. Падзяліўшы захопленую тэрыторыю на дзве часткі па лініі ракі Бярэзіна, цар па-ранейшаму забараняў існаванне каталіцкіх храмаў толькі на ўсход ад яе. На захад ад Бярэзіны цяпер дазвалялася суіснаваць і царкве, і касцёлу. Гэтак маскоўская ўлады, падпісавшы патрэбнае замірэнне, пайшли наступрач дамаганням шляхты Ашмянскага, Ваўкавыскага, Горадзенскага і Лідскага паветаў, якая прасіла захаваць яе веру й маёнткі. Праўда, напачатку гэты дазвол не распаўсюджваўся на сама буйныя гарады - Вільню, Горадню, Трокі. А ў паветах спакой і бяспека каталікоў мала бараніліся ад сваволі праваслаўнага духавенства ці вайскоўцаў актам прынятай дамовы. Гэтак, у гады замірэння полацкі епіскап Каліст гвалтам закрыў касцёл у вёсцы Альбарочыцы на Ашмяншчыне, забараніў там набажэнствы, а ксяндзоў павязаў і невядома куды дзеў. Што ж да вуніятаў, дык яны аніколі не ведалі літасці з боку царскага ўрада. Пад час тых жа віленскіх перамоваў маскоўская паслы неадступна патрабавалі: «Уния должна бытъ уничтожена, ибо она Богу всемогущему грубна» [64, т.10, с.638]. Незалежна ад ваенна-палітычнай сітуацыі на занятай

¹ Лютаўала тады яна і ў Вільні. Аднак, калі віленчукі памінуліся ратавацца ад пошасці, з якой ужо паміралі людзі ў самым горадзе, на пасадзе і ў слабодках за Вілай, царскі ваявода Шахоўскі загадаў «закрыть ворота все» ды «из города мешкан пропуштаць не велел». Праўда, па якім часе ўсё ж мусіў дазволіць ім выйсці да жыць на палях, у лесе, па вёсках і мястечках, але папярэдне ўзяў з кожнага падпіску аб вернасці маскоўскаму цару.

тэрыторыі храмы вуніятаў абавязкова зачыняліся, землі іх канфіскоўваліся, а саміх парафіянаў найчасцей высыпалі ці пераводзілі ў праваслаёу. Прыкладам, у 1658 г. сам цар загадаў свайму віленскаму ваяводу Міхайлу Шахоўскому «из города Вилны и из иных городов и мест, которые к Вилне близко, униятов всех, кто где живет... высыпать вон тотчас, и заказ учинить крепкой, чтобы впредь униятов нигде не приймовали и высыпали их вон, чтобы от них в вере каких расколов не было». Сабраўшы вуніятаў, ваявода абвясціў ультыматум: або яны перахрысцяцца ў праваслаёу, або іх выганяць. Падумаўшы, шмат хто пагадзіўся змяніць веру [4, с.261]. Пад гэтакім ціскам за гады акупацыі ў праваслаёу было пераведзена, відаць, усё вуніяцкае жыхарства Беларусі.

Нецярплівасць маскоўскіх уладаў да іншых веравызнанняў вельмі ўражвала сучаснікаў тых падзеяў. Пасол аўстрыйскага імператара Аўгусцін Маербэрг, які ездзіў пад час вайны ў Москву, нават паразноўваў цара з турэцкім уладаром. Але калі турак, лічачы ўсе веравызнанні ніжэйшымі за сваю веру, усё ж дазваляе праводзіць каталіцкія, і праваслаўныя набажэнствы, дык «масквіцяне толькі ўвойдуць у адкрыту браму якога-колечы горада ... адразу ж знішчаюць усялякае падабенства каталіцкай веры», - адзначаў ён [15, с.199].

Затое праваслаўная царква ў Беларусі ў тым часе ўсяляк умацоўвалася, манастыры карысталіся дэмантратыўнай пратэктцыяй і сама шырокай падтрымкай цара. Прыкладам, Богаяўленскі манастыр у Полацку, які яшчэ на пачатку вайны атрымаў дапамогу па царскай грамаце, у чэрвені 1656 г. дачакаўся новае ўзнагароды - граматы на валоданне Іванскай воласцю «со крестьяны и с землею, со всеми угоды к тем селам и деревням¹ належачим»; затым, увесень таго ж года, цар перадаў яму апусцельня двары полацкіх мяшчанаў і габраяў, а крыху пазней, у лістападзе, - яшчэ блізу 30 вёсак [11, с.57, 67, 68].

Умацоўваючы праваслаўную царкву ў Беларусі, царскі ўрад імкнуўся цалкам узалежніць яе ад Москвы. У 1655 г. Магілеўская епіскапства было падпарадкована непасрэдна патрыярху Нікану. Цяпер епіскапа зацвярджала Москва, даходы ішлі ў Москву, яна ж трymала пад пільным наглядам мясцове духавенства. Ненадзейных святароў замянялі сваімі. У Беларусь ехала мноства папоў з Маскоўскай дзяржавы. Вядома, што ў Віцебску тады былі царкоўныя служкі з Тарапца, а ў Шклou летам 1655 г. прыслалі 23 святароў з самой Москвы.

Аднак на ўзоруні мясцовай царскай адміністрацыі стаўленне новых уладаў да аднавернага насельніцтва Беларусі выглядала ўжо не

¹ У Іванскую воласць тады ўваходзілі вёскі Іванск, Копцавічы, Дзямідавічы, Красніца і Мядзьведзькі.

так прывабна, як урадавая палітыка. Войска ж наогул не зважала на праваслаўнасць мясцовых жыхароў. Храмы іхныя абдзіраліся як пад час ваенных дзеянняў (прыкладам, на Берасцейшчыне, Піншчыне, Тураўшчыне), гэтак і ў гады замірэння (як было на Магілёўшчыне, Полаччыне ды ў іншых раёнах Беларусі). Не раўнуючы як паганымі наезнікамі, шмат дзе праваслаўныя цэрквы былі спаленыя царскімі ратнікамі (у Пінску, Высоцку, пад Чачэрскам ды ў іншых месцах), вёскі спустошаныя, жыхары абраставаныя, па-бандыцку забітыя ці заняволеныя. Нават папоў мардавалі і расстрэльвалі, нават магілы нябожчыкаў парушалі [3, т.3, с.538; т.34, с.32, 67, 70; 64, т.10, с.620].

З першага года вайны царскі ўрад ажыццяўляў праграму вываду насельніцтва з Беларусі на тэрыторыю Маскоўскае дзяржавы. Загад Аляксея Міхайлавіча ад 30 ліпеня 1654 г. паклаў пачатак цэламу заканадаўству, на падставе якога палонных сталі ператвараць у прыгонных [18, с.337]. У 1655 г. патрыярх Нікан адкрыта пісаў пра намер Аляксея Міхайлавіча пасяліць на сваіх абылюдзелых землях 300 000 палонных беларусаў. Узаконенае паліванне на людзей з мэтай пераводу іх у прыгонніцтва ці дзеля продажу набыло на занятых аблісках сама нялюдскія формы. Канфесійная прыналежнасць жыхароў тут не мела аніякага значэння - бралі ўсіх. Адзін ваявода Раман Бабарыкін у Бельм (на праваслаўнай Смаленшчыне!) узяў «с посаду и их уезду ... к себе неволею ж семей з двадцать, а поголовно будет с женами и з детьми блиско за двесте человек», ды паразылаў па сваіх вёсках як прыгонных [54, с.189]. Большая частка выведзеных з Беларусі людзей («литовскага полону») адразу пераводзілася ў стан халопаў. Маскоўскія памешчыкі ды мяшчане маглі прыехаць ды яшчэ ў зоне ваенных дзеянняў купіць у ратнікаў патрэбную колькасць нявольнікаў, аддаючы ўсяго 3-5 рублёў за чалавека [54, с.185] ці нават яшчэ танней. Там жа, у разрадным намёце, ваенная адміністрацыя простым запісам ці адмысловай пазнакай у «палоннай кнізе», у якой вёўся ўлік захопленых, афармляла «законнае» права новых гаспадароў на іх халопаў. У Москве такую паперу выпісвалі ў прыказе халопскага суда ці ў «съезжай избе» ваяводаў. Але быў яшчэ і прасцейшы шлях атрымання палонных ва ўласнасць - іх перахрышчванне. Хто праводзіў нявольніка з каталіцтва ды вуніяцтва ў праваслаўе, той і лічыўся ягоным уладаром. А паддзячы на Іванаўскай плошчы ў Москве мог выпісаць «крэпасць» на выведзеных з Беларусі людзей кожнаму купцу з арабскага ўсходу¹.

Захопам ды вывадам жыхароў займаліся не толькі маскоўскія ратнікі, але і украінскія казакі. Напрыклад, у 1655 г. у Ноўгарад-Северскім павеце мясцоваяе насельніцтва адбіла ў казакаў, якія

¹ Паводле сведчання аднаго сучасніка, які бачыў мноства палонных пад Калугай, «сем і восем хлапцоў ці дзяўчат прадавалі за рубля».

вярнуліся з Беларусі, з-пад Дуброўні, «полону купленого шесть мужиков, да четыре девки» [54, с.208].

Паводле палонных кнігаў, мноства якіх з'явілася ў гарадах Маскоўскай дзяржавы ў часе той вайны, можна вызначыць, хто ж складаў «литовский полон», што гэта былі за «литовские люди». Пры афармленні права на нявольніка ў такіх кнігах запісвалі пра яго ўсю асноўную інфармацыю - дзень, калі палоннага прывялі, ягонае імя, паходжанне, дзе схоплены і нават узрост ды вонкавыя прыкметы. Напрыклад, у Ноўгарадзе за 5 месяцаў 1656 г. у спісы палонных былі ўнесеныя 29 чалавек, прыведзеных у асноўным дваранамі, купцамі, паддзячымі, якія купілі нявольнікаў у служыльых дваранаў, казанскіх татараў, казакаў. Большасць палонных - нялеткі. Гэта дзецы 10-12 гадоў; восьмёра мелі па 15 гадоў, і толькі адзін чалавек - трыццацігадовы. А «малы Васька» нават не мог сказаць, якога ён узросту. Захапілі іх у Беларусі, толькі некалькі чалавек - са «шведскага паходу».

Паводле палоннай кнігі адной Наўгародской пяціны, з каstryчніка да жніўня таго ж года 17 чалавек прывялі і запісалі сабе 52 нявольнікаў, захопленых пад Полацкам, Віцебскам, Вільній, Воршай, - мужчын, жанчын, дзяўчат, дзяцей. Трынаццаць з іх не мелі і 15 гадоў, астатнія - паміж 15 і 25 гадамі, і толькі двум чалавекам было 30 і 35 тадоў. А былі і зусім яшчэ маленъкія дзецы - па 6, 9, 10 гадкоў. У Маскве тады ж, з сакавіка да жніўня 1656 г., князі, баяры і розныя служыльыя людзі аформілі ў «выпісной кнізе» сабе 90 нявольнікаў - галоўным чынам шляхцічаў, іх жонак і дзяцей, захопленых на Смаленшчыне, Віцебшчыне, Гарадзеншчыне, у Вільні, Менскім і Варшанскім паветах, у іншых мясцінах Беларусі.

Асобнай справай быў пошук і вывад беларускіх рамеснікаў. Пры захопе гарадоў іх забіралі, бадай, першымі. Ужо ў 1654 г. з першымі партыямі нявольнікаў на Валдаі апынуліся кафляры з Дуброўні, Амсцілава, Шклова, а ў Маскве - кавалі ды збройнікі з іншых гарадоў. Ад пачатку вайны ў Беларусі з'яўляліся царскія давераныя асобы, якія мусілі спецыяльна набіраць «розных дел мастеров», вабілі высокім заробкам ці проста забіралі сілай, «по государеву указу», як, прыкладам, полацкага спевака Івана Коклю, якога ў лістападзе 1656 г. цар загадаў выправіць у Москву «с женово и с детьми» [11, с.69], ці «золотого и серебреного и бронного дела мастеров и учеников», якіх на загад Аляксея Міхайлавіча ваявода Бабарыкін вышукваў у Беларусі ды таксама высылаў у Москву з жонкамі і дзецьмі.

Адначасова з масавым вывадам насельніцтва Беларусі на другім этапе вайны цар спрабаваў стала сяліць у беларускіх гарадах сваіх ратнікаў. Згодна з ягоным загадам, у Полацку і Віцебску для іх адводзіліся месцы пад слабоды. На будаўніцтва двароў цар абяцаў прыслучаць 10 тысячаў рублЁў. Калі маскоўскія ратнікі пачулі пра гэты

загад, дык сталі прасіць, каб іх сялі і ў Беларусі стала, бо яны, маўляў, тут «на вечном житье быть хотят» [5, т.3, с.94].

Спусташэнні і здзек, голад і пошасці, масавы вывад нявольнікаў - усё гэта выклікала шырокі народна-вызваленчы рух у Беларусі. Даведзенае да адчаю насельніцтва ўзнялося на ўзброеную барацьбу з акупантамі¹.

Актыўны ўдзел у ваенных дзеяннях супраць маскоўцаў цывільныя жыхары многіх раёнаў Беларусі браі з першых месяцаў вайны². Ужо летам 1654 г., адразу ж пасля акупацыі паўночна-ўсходняй Беларусі, у Віцебскім, Полацкім, Амсціслаўскім і Смаленскім ваяводствах з'явіліся аддзелы самаабароны, складзеныя ў асноўным з мясцовых сялянаў. Маскоўская ваяводы называлі іх «шишамі», «ворамі», «изменниками». Такія аддзелы імкнуліся абараніць свае вёскі, перашкаджалі захопу і вываду нявольнікаў. Партызаны звычайна мелі свае сцягі і барабаны. Праўда, іхная баяздольнасць была невысокая, бо яны не мелі ні адпаведнага вайсковага досведу, ні добрага ўзбраення (ваявалі з бердышамі, косамі, віламі, зредку даставалі агнястрэльную зброю). Бывала, што беларускія сяляне падтрымлівалі сваімі дзеяннямі і прафесійнае войска Вялікага Княства. Так, пад час апошній наступальнай аперацыі Януша Радзівіла за Бярэзінай разам з ягонымі харугвамі сабраліся мясцовыя «мужыкі» [6, т.14, с.441], а вясною 1655 г. полацкія сяляне дзеянічалі пад Полацкам разам з харугвамі палкоўніка Лазоўскага. Калі ж на іх рушыла маскоўская конніца і пяхота, Лазоўскі адступіў, а сяляне прынялі бой - «с шишамі Полотцкого уезду с мужиками бой был» [11, с.17].

Паступова барацьба лясных аддзелаў скіроўвалася галоўным чынам супраць «прысяжнай» часткі насельніцтва - шляхты і сялян, якія прысягнулі на вернасць цару. На Ашмяншчыне, напрыклад, увесень 1655 г. сабралася З тысячы мужыкоў і шляхты ды напалі на воласці, якія цалавалі крыж цару, - «и те волости разоряли и крестьян мучили и жгли и многих крестьян поsekли» [57a]. Пад Амсцілавам партызаны таксама, як вынікала з многіх царскіх пасланняў, білі і рабавалі ту ю шляхту, якая перайшла «в вечную службу» да маскоўскага манарака. Такія характеристар барацьбы асабліва ярка стаў выяўляцца ў гады Віленскага замірэння³.

Найбольш актыўна на першым этапе вайны партызаны выступалі ў паўночных і ўсходніх паветах Беларусі - у Віцебскім,

¹ Прыклады пасёнага супраціву мясцовага насельніцтва акупантам таксама вядомыя з пачатку вайны. Так, калі ўніі 1655 г. цар загадаў згнаніцу жыхароў на будоўлю мастоў і гаціў для пераправы войска, дык выявілася, што «мостов мосты і гатіці некому». Казакі шукалі людзей на 5-6 вёрстах ад дарогі і амаль нікога не маглі знайсці.

² Пра тое, што з партызанамі маскоўская ўлады лічыліся як з сур'ёзнай сілай, сведчыць такі факт: ужо ў жніўні 1654 г. цар папірэджаў сваіх ваяводаў пра небяспеку раптоўнага нападу з боку як рэгулярнага войска Вялікага Княства, так і партызанаў («шишов»).

³ Варта адзначыць, што былі выпадкі ўдзелу «прысяжных» мужыкоў у ваенных дзеяннях на баку маскоўскага войска.

Полацкім, Магілеўскім, Амсціслаўскім ды Смаленскім. Іх цэнтрамі былі Калеснікаўская, Любавіцкая і Мігулінская воласці. Партызанаў тут падтрымлівалі нават мясцовыя праваслаўныя святары, за што любавіцкі пратапоп быў арыштаваны маскоўскімі ўладамі. Паказальна, што кіраўнікамі шмат якіх аддзелаў станавіліся шляхцічы, якія мелі сувязь з Янушам Радзівілам або нават былі спецыяльна засланыя ім.

На самым пачатку 1655 г. паўсталі варшанцы, любавіцкія і азярышчанская сяляне, якія, арганізаваўшыся, рабілі заставы на дарогах, секлі царскіх ратнікаў, а ваяводаў вязалі і перадавалі жаўнерам Радзівіла. Ужо тады на бок Вялікага Княства вярнуўся шмат хто з прысяжнай (той, што прысягнула Маскве) смаленскай і віцебскай шляхты. У Звяровічах дзеянічаў партызанскі аддзел з паўтары тысячы чалавек, на чале якога стаялі Дынка ды іншыя прысланыя вялікім гетманам шляхцічы. У Красным стаяла некалькі сотняў лясных мсці́цаў. Калеснікаўскія партызаны, якіх было не больш за 3 тысячы чалавек, яшчэ ў ліпені 1654 г. заатакавалі армію Трубяцкога, калі тая прыйшла пад Амсціслаў, і царскае войска панесла значныя страты. Зімою ж 1655 г. войт вёскі Калеснікі Карп Яўлёў з дапамогаю сялянаў захапіў у палон ваяводу Івана Пушкіна разам з казной ды пераслаў яго Радзівілу [54, с.212, 217].

Менавіта тады ў мэтах узмацнення барацьбы з партызанскім рухам у Беларусі цар надзяліў памежных ваяводаў правам чыніць самасуд над кожным падазроным. Калі выяўлялася, што затрыманыя - «воры, лазутчики» ці проста «государю изменить мыслили» (што вызначаў ваявода), - усіх такіх патрабавалася вешаць. На «государевых изменников» Амсціслаўшчыны (прыкладна 3 тысячы) Аляксей Міхайлавіч накіраваў са Смаленска моцнае карнае войска. Сярод амсціслаўскіх партызанаў налічвалася 15 шляхцічаў, але ролю палкоўніка там выконваў селянін Якім Патаповіч. Карнікі жорстка распраўляліся з паўстанцамі. Сямёра палонных, скопленых у сутычцы каля Амсціслава, сярод якіх былі казак, чатыры мужыкі, сялянка і шляхціч, яны доўга катавалі («пытали и огнем жгли»), потым аднаго павесілі, а астатніх - «бив кнутъем нещадно и отрезав у них носы и уши, велели послать по-прежнему в деревни, чтоб, на то смотря, иным мужикам неповадно было так воровать и в шишиах ходить». Украінскія казакі Залатарэнкі знішчылі тры лагеры партызанаў пад Дуброўніем, пабілі і паразганаляі адтуль людзей, захапілі іхнью зброю. Аднак задушыць партызанскі рух не ўдавалася. Увесну 1655 г. амсціслаўскія і крычаўскія ўзброенія сяляне дзеянічалі пад Рославам. Каля Полацка аддзелам з 600 чалавек кіраваў шляхціч Мажэйка. Партизаны непакоілі маскоўскіх ваяводаў каля Барысава, Горак, Гораў, Дуброўні, Магілева, Амсціслава, Ашмяны, Смаргоні, Вільні. У Магілеўскім павеце летам 1655 г., як адзначана ў справаўдачы стралецкага галавы

Анічкава, сялянамі было «в розных деревнях и селах взято 7 человек (захоплена ў палон. - Г.С.), до смерти убито 3 человека» [5, т.2, с.430].

З 1656 г. ва ўмовах паўсюднага голаду, пашырэння заразных хваробаў партызанскі рух стаў перажывашы новы ўздым. Сяляне і мяшчане масава ўцякалі ў лясы, стваралі свае ўзброенныя фармаванні щі далучаліся да казакаў. У раёнах дыслакацыі казацкіх аддзелаў Івана Нячая партызанскі рух разгортваўся асабліва актыўна. Цэлья казацкія сотні складаліся тут пераважна з беларускага сялянства. Іншыя аддзелы называлі сябе сотнямі Нячая, але ў сапраўнасці не мелі да яго аніякіх дачыненняў. Гэтакім самастойным было казацкае войска Дзяніса Мурашкі, якое дзеянічала ў Менскім і Наваградскім ваяводствах. Яго ядро ўтваралі мясцовыя мужыкі. Чавускі казацкі палкоўнік цвёрда адмаўляў якую-небудзь прыналежнасць людзей Мурашкі да нячаеўскіх аддзелаў¹. Мурашкаўцы нападалі на двары той шляхты, якая перайшла на бок маскоўскага цара, ставілі залогі на дарогах, перашкаджалі збіраць і вывозіць збожжа, а мясцовая насельніцтва не пускалі ехаць у акупаваны Менск.

У траўні 1656 г. менскі ваявода Хведар Арсенеў выслаў на партызанаў рэгулярнае войска. Каля вёскі Грыдчыцы маскоўцы разблі мужыцкі аддзел, захапілі два штандары, барабан і 56 палонных, сярод якіх былі і людзі Мурашкі. Усіх схопленых кінулі ў менскую вязніцу, з якой 30 здолелі ўцячы праз падкоп, а лёс астатніх вырашыў сам цар. Хведар Арсенеў атрымаў адмысловую грамату, у якой загадвалася «пушчих воров павесить».

Улетку ваявода Арсенеў ізноў пасылаў войска граміць партызанаў пад Менскам. Тым не менш пад канец 1656 г. сялянскім рухам былі ахопленыя не толькі Менскі, але і Барысаўскі, Віленскі, Наваградскі паветы, а ў наступным годзе ён пашырыўся на шэраг усходніх і паўночных раёнаў Беларусі і нават закрануў Палессе, хоць там маскоўскія ваяводы так і не ўсталявалі свайго кантролю. За вясну 1657 г. казакі Мурашкі тройчы хадзілі на прысяжную наваградскую шляхту. Ашмянская шляхта скардзілася, што пад націскам сялянскага руху яна ўжо гатовая была перайсці назад на бок Вялікага Княства Літоўскага (на ўсходзе Беларусі даходзіла да вяртання шляхты менавіта з гэтае прычыны). Згодна з паведамленнем ваяводы Сямёна Змеева, паказачаныя беларускія сяляне летам 1657 г. кантралівалі практычна ўвесь Магілеўскі павет. Калі ў чэрвені Мурашка пакінуў сваю рэзідэнцыю Ігумен, цар паспяшаўся адразу ж заняць мястэчка сваімі сіламі. Увесень таго ж года партызанскі аддзел Багровіча з 400-500 чалавек спрабаваў завалодаць Барысавам. Пэўна, размах народнага руху падштурхнуў цара перавесці ваяводам у Барысаў

¹ Магчыма, і сапраўды Мурашку называлі сотнікам Нячая дзеля таго, каб у вачах маскоўскіх уладаў як наймацнейшам праметаваць апошнія.

самога Васіля Шарамецьва, і горад, з якога цяпер часта выпраўлялася войска, стаў небяспечны для партызанаў усёй Бярэзінскай зоны.

Наказны беларускі палкоўнік Дзяніс Мурашка (ён гэтак пісаўся з сакавіка 1657 г.) цяпер меў за рэзідэнцыю вёску Камень, а зонай дзеяння ягоных сялянска-казацкіх аддзелаў сталі Менскі і Ашмянскі паветы. Пры канцы года дзве харугвы мурашкагаўцаў стаялі ў старастве Гайна пад Менскам. Актыўна дзеянічаў невялікі (пад 500 чалавек) аддзел князя Самуля Лукамскага, у якім была «шляхта розных поветов да волосныя мужики, а черкас де украінных с ними нет ни однова человека». У Віцебскім павеце аперацыі праводзілі 2 конныя харугвы «воровских козаков» шляхціча Храпавіцкага і былога віцебскага студэнта Сцяпана (Станіслава?) Шалупіна, сярод якіх было 30 шляхцічаў, астатнія - «мужики с киями и з бердышами».

У снежні 1657 г. прысяжная шляхта згуртавалася і такі разбіла войска Дзяніса Мурашкі, сустрэўшы яго каля вёскі Прусовічы на мяжы Ашмянскага павета, калі тое вярталася з рэйду. Сам палкоўнік быў тады ў іншым месцы і ў бітве не ўдзельнічаў. У сутычцы са шляхтай загінула блізу 300 чалавек, што значна аслабіла сілы Мурашкі, аднак дзеянні партызанаў працягваліся. На працягу месяца ўжо аддзелы Мурашкі разбілі прысяжную шляхту пад Брусеўчамі.

Ці шмат заставалася шляхцічаў пры сваіх маёнтках? Тых, хто не служыў у харугвах гетманаў, хто не пайшоў у лес і каго не вывезлі, скапіўшы, у няволю, было ўжо не так багата. Але і яны, прыняўшы падданства Аляксея Міхайлавіча, істотна падтрымлівалі пазіцыі акупацыйных уладаў на занятай тэрыторыі. Калабарацыянізм прысяжной шляхты паспяхова скарыстоўваўся царскім урадам як у дыпламатычных, гэтак і ў чиста ваенных мэтах. Колькі сотняў полацкіх шляхцічаў уключаліся ў царовыя дзеянія вайсковыя фармаванні, да службы прысягвалася таксама шляхта Смаленска ды іншых гарадоў. Найчасцей, праўда, прысяжная шляхта выконвала другарадныя задачы - разам з маскоўскімі ратнікамі ахоўвала гарады, дапамагала праводзіць карныя аперацыі супраць партызанаў, прыглядала за парадкам на месцах. У цэльм паводзіны сялянаў ды мяшччанаў, як выглядае, пад час акупацыі былі куды больш годныя.

Цяжка сказаць, чым у сапраўднасці кіравалася беларуская шляхта, прысягаючы цару. Чаго-чаго, а гатовасці аддана службы было, відаць, менш за ўсё. Прынамсі, пра гэта сведчаць некаторыя факты. Напрыклад, менскія прысяжныя шляхціцы з'ехаліся летам 1656 г. у Менск і, накінуўшыся на Ўнітоўскага, абранага новым харужым, «бранили всякою бранью и обесчестили...» И вось зімой 1657-1658 гг. дайшло нарэшце да адкрытага канфлікту паміж маскоўскай уладай і падданай цару шляхтай. Шляхціцы сталі скардзіцца на раскватараванае па Беларусі войска, патрабаваць ліквідацыі заставаў, дамагацца свабоды касцёлу, неўмяшання праваслаўнага

духавенства ў справы каталікоў, а пасля і выступалі са зброяй супраць учарапнняга ўладара.

За кошт шырокага далучэння шляхты ў 1658 г. вызваленчы рух у Беларусі разгарнуўся з новай сілай. Як і ў папярэднім годзе, край ускалыхнула хвала паўстанняў супраць акупацыйных уладаў, хоць па часе гэта і супала з чарговай спробай царскага ўрада выгнаць казакаў з Беларусі. Пад восень шляхта і мяшчане Гарадзеншчыны, пачуўшы пра набліжэнне войска вялікага гетмана Паўла Сапегі, разам ухапіліся за зброю. Падобна, што гэтаксама было і каля Наваградка [87, с.24]. Ды і Сапегавы харугвы ў значнай ступені складаліся з сялянаў, якія наняліся служыць ці прыйшлі з паўстанцкіх аддзелаў. Ваявода Юры Дарагарукі ў верасні 1658 г. з трывогай паведамляў цару, што «вся присяжная шляхта всех поветов изменили и к ним, к гетманом к Павлу Сопеге и к Гонсевскому пристали и твоих ратных людей везде побивали, и в полон имали, и конские стада отгоняли» [5, т.2, с.613]. Паводле звестак, атрыманых на допыце «языкоў», пісаў ён далей, шляхта ўсіх гарадоў і паветаў гуртуеца ды злучаеца з сялянамі, з казакамі Мурашкі і Нячая, каб выступаць супраць непрыяцеля. Па дарогах ад Смаленска і Полацка зробленыя моцныя заставы, так што царскіх ганцоў ужо не прапускаюць. «А которые де твои ратные люди из наших полков от Вильны побежали, и тех беглецов присяжная шляхта с черкасы и с мужики по Смоленской и по Полоцкой дорогам многих побили». Крычма крычталі тады рэляцыі маскоўскіх ваяводаў: «казаки белорусские, государь, нас, ратных людей твоих, побивают».

Палкоўнік Нячай ужо ўлетку 1658 г. добра ведаў пра планы гетмана Івана Выгоўскага (пра якога, дарэчы, запарожцы гаварылі, што яму нельга кіраваць Украінай ды казацкім войскам, бо ён - «ліцвін») зноў аб'яднацца з Рэччу Паспалітай, і таму стаў дзейнічаць адкрыта. Калі б тады дайшло да наступу войска Вялікага Княства, ягоныя і Мурашкавы сілы ўзяліся б абараніць пераправы праз Бярэзіну і Дняпро ды не прапускаць у Беларусь падмогі з Масквы. У верасні 1658 г., згодна з Гадзяцкай дамовай, Нячай канчаткова перайшоў на бок Рэчы Паспалітай разам са сваім палком і гарадамі Старым Быхавам, Чавусамі, Рославам¹. Тады ж у Амсціславе і Крычаве мяшчане склалі паміж сабой спісы і, знішчыўшы царскія залогі, узялі ўладу ў гарадах у свае рукі². Усё гэта спрыяла актывізацыі казацка-сялянскага руху ў беларускім Падняпроўі. Полк Нячая атрымаў падмогу - у лістападзе да яго прывёў 2 тысячи казакаў брат казацкага гетмана Самуэль Выгоўскі. Але тады ж для барацьбы з казакамі ды паўсталым мясцовым насельніцтвам у Шклову прыйшло вялікае маскоўскае войска на чале з Дарагарукім.

¹ Варшанскі ваявода Падуехта напісаў цару, што казакі Нячая «в могилевском и дубровенском и оршанском уездах стрельцов и солдат... многих побили до смерти, а иных пожгли».

² Праз год цар прыгадваў, што амсціслаўскія ды крычаўскія «мешкане нам изменили, воевод наших и ратных людей побили».

Віцебская, шклубская, варшанская «и иных поветов шляхта и мещане и волосные мужики и всяких чинов люди» збираліся для ваеных дзеянняў у Абольцах. Да ротмістра віцебскага шляхціча Юндзіла і полацкага шляхціча Храпавіцкага сыходзіліся сама розныя людзі з Віцебшчыны. Па звестках віцебскага ваяводы Мікіты Бабарыкіна, у Лукамлі стаялі 2 харугвы палкоўніка Самуля Лукамскага, 3 - Фларыяна Слонскага, 3 - Караваля Лісоўскага, 2 - Міхайлы Сакалінскага і па адной - Лыкі ды Раманоўскага, а разам у іх было «конных и пеших всяких людей и с мужиками тысячи с две». Выявіўшы лагеры партызанаў блізкіх да Лукамлі вёсак (у Быкове, Машчаным, Гарадку, Ульянавічах ды іншых паселішчах), ваяводы правялі карную аперацыю. Маскоўскія стральцы на чале з Васілем Пушачнікам «село Биково выжгли», «Мощаное выжгли», «село Городец выжгли». Тады ж, у лістападзе 1658 г., 30 стральцоў выехалі з Віцебска да маёнтка ўдавы шляхцянкі Гаеўскай браць ейнага сына, аднаго з паўстанцаў. Спазніўшыся і не схапіўшы шляхціча, яны ўжо вярталіся назад, калі былі ўначы ў Старым Сяле заатакаваныя партызанамі (сялянамі і казакамі) і ў бальшыні перабітыя. Навялі ж на іх партызанаў вежыцкія сяляне.

З 1658 г. вызваленчы рух у Беларусі прыкметна ўзмацніўся, асабліва на Віцебшчыне¹. Царскія ваяводы ў сваіх паведамленнях адзначалі, што там «изменников в собранье по mestечкам во многих местах множится уездные мужики». Партизаны блакавалі Віцебск, перакрыўшы паступленне хлеба і конскага корму, адбірали ў нарыхтоўшчыкаў харчовыя запасы, перахоплівалі грошовыя зборы. Палкоўнікі Камароўскі і Мікалай Валовіч, у якога было сялянаў «тысячи з две с косами и з бердыши», тады ж вызвалі Глыбокае. Казакі Нячая яшчэ годам раней чатыры разы прыступаліся да Магілева. Згуртаваўшыся, менская шляхта на чале з палкоўнікам Падоскім паспрабавала разбіць маскоўскую залогу ў Менску і вызваліць горад, аднак не змагла і ўжо сама мусіла ратавацца ўцекамі. А ў Камяні-Харэцкім колькі сотняў тых жа шляхцічаў злучыліся з сялянамі і разблі аддзел адборнай маскоўскай пяхоты (300 чалавек), які адлучыўся ад палкоў Далгарукага і займаўся рабаваннем [25, с.148]. Бешанковічы і Лукам'е былі даўно ў руках партызанаў.

Вось тады Аляксей Міхайлавіч распачаў сапраўдную вайну супраць вызваленчага руху. У верасні на «воров и изменников» пад Магілеў быў накіраваны моцны карны корпус пад камандай ваяводы Рыгора Казлоўскага. Інструкцыю яму складалі ў Прыказе тайных справаў пад наглядам самога цара. Патрабавалася разбіваць і разганяць казакаў і паказачаных сялянаў, калі ж у якіх мястэчках ці вёсках пачнуць не паддавацца - паліць і разбураць. Гарады, якія

¹ Увесень 1658 г. на дапамогу віцебскай шляхце вялікі гетман Сапега паслаў палкоўніка Самуля Кміціча з 12 харугвамі рэгулярнага войска.

здрадзіл цару ці ў якіх стаялі партызаны, - «повоевать и выжечь и разорить совсем без остатку». Разам з Казлоўскім мусіў дзеянічаць магілеўскі ваявода Сямён Змееў. Неўзабаве на дапамогу ім быў накіраваны яшчэ і ваявода Іван Лабанаў-Растоўскі з войскам. Адначасова на Віцебшчыну са Смаленска рушылі салдаты Восіпа Сукіна і стральцы Васіля Пушачніка. У мястэчку Бешанковічы з імі правялі бой аддзелы Фларыяна Слонскага, Браніслава Прасецкага, Карадзяля Лісоўскага і Самуля Лукамскага, складзеныя са шляхты, чэлядзі і сялянаў. Пабітвы карнікі мусілі вяртацца ў Смаленск, а партызаны засталіся ў Бешанковічах [5, т.2, с.639]. З Віцебска ваявода Бабарыкін таксама ў снежні 1658 г. высылаў войска на харугву ротмістра варшанскага шляхціча Сулікоўскага і харугву сотніка Піліпа Прудніка. У мястэчку Нерашы адбыўся начны бой. Пацярпелі на гэтых раз горш узброенныя і слабейшыя колькасна партызаны.

І ўёс ж карнікі не дасягнулі пастаўленых мэтаў, бо вызваленчы рух працягваў разгортвацца. На Віцебшчыне ў Лукамлі, па звестках ваяводы Бабарыкіна, у студзені 1659 г. ізноў былі палкоўнікі Лукамскі, Лісоўскі, Слонскі, да якіх прыйшло яшчэ і Самуль Кміціч. Маючы разам блізу 3 тысячаў чалавек, яны наладзілі сувязь з Паўлам Сапегам і чакалі вялікага гетмана да сябе на Віцебшчыну. Па-ранейшаму дзеянічалі партызаны ў Полацкім павеце. На Барысаўшчыну зноў мусіла ісці карнае войска. Са схопленых у падон «изменников-козаков и воровшишсов» шмат каго вешалі, іншых бязлітасна білі пугамі і, адрэзаўшы вуши, адпускалі [5, т.3, с.51]. У сакавіку 1659 г. на партызанаў Горацкага павета прыйшло войска са Смаленска, але тыя, узнічаленыя палкоўнікам Іванам Рыдарам, заціснулі маскоўскіх ратнікаў у Вялікіх Горах і пратрымалі ў аблозе да з'яўлення новых сілаў непрыяцеля, пасля чаго адышлі ў Амсціслаў. Тады ж узніяліся жыхары Рослава. Кіраваў імі рослаўскі шляхціч Аляксандр Волік, які меў 2 тысячи пяхоты і конніцы, праўда, вельмі мала зброі ды хлебных запасаў [5, т.2, с.658]. Але ўжо ў сакавіку войска Івана Лабанава-Растоўскага аблажыла Амсціслаў. Сабраўшы свае сілы разам, палкоўнікі Кміціч, Аскірка, Нячай і Выгоўскі выйшлі з Крычава на дапамогу амсціслаўцам - ды самі пацярпелі. На пачатку красавіка паспрабавалі яшчэ раз (цяпер з імі быў Дзяніс Мурашка), але былі зноў пабітыя. Амсціслаў жа, застаўшыся без дапамогі, неўзабаве паддаўся маскоўскому войску. Пасля гэтакі ж лёс напаткаў і іншыя паўсталія гарады. А палкоўнік Нячай, разбіты пад Рославам ваяводам Баратынскім, зачыніўся ў сваім Старым Быхаве¹.

У іншых раёнах Беларусі вызваленчая барацьба вялася з неменшай напругай. Карны корпус ваяводы Чэлышава мусіў хадзіць

¹ На пачатку 1659 г. праўдападобна палову войска Івана Нячая складалі мясцовыя сяляне, узброенныя бердышамі, сякерамі, рагацінамі.

на Белы, «на Велиж, и к Витебску, и к Полоцку, и в иные места», дзе былі партызаны.

Не перапыняючыся, вызваленчы рух у Беларусі датрываў да ўзнаўлення ваеных дзеянняў паміж царскімі палкамі і харугвамі Рэчы Паспалітай. Там, дзе з'яўлялася сваё войска, барацьба мясцовага насельніцтва прыкметна актыўізоўвалася. Агульнае імкненне вызваліцца ад акупациі найяскравей выявілася ў шэрагу гарадскіх паўстанняў, буйных партызанскіх акцыях, а таксама ў далучэнні сялянаў і мяшчанаў да дзейнага рэгулярнага войска. Напрыклад, увесну 1662 г. Да 5 харугваў Рэчы Паспалітай, якія стаялі ў Рэжыцкім павеце, далучылася 6 харугваў партызанаў - «шишэй и уездных мужиков», пасля чаго ўсе збіralіся ісці на Дынабург. У Полацкім павеце ва ўрочышчы Лахты дзейнічалі адзін час 4 харугвы войска Вялікага Княства Літоўскага і разам з імі 3 харугвы вясковых мужыкоў. Нярэдка мясцовыя жыхары, узброіўшыся, дабівалі рэшткі царскіх палкоў, рассеянныя пасля вялікіх бітваў, як, напрыклад, пад Кушлікамі, калі сяляне нападалі на маскоўскіх ратнікаў у лясах, «помсцячы за гвалты і рабаванне сваіх вёсак». Гэта была ўжо другая, вышэйшая стадыя развіцця вызваленчага руху, калі мясцовыя жыхары, арганізаваўшыся, не абмяжоўваліся самаабаронай, але пераходзілі да актыўных дзеянняў, здабывалі мястэчкі і невялікія гарады, чынілі пераслед непрыяцеля. Ідэя адпору тыраніі аб'ядноўвала ўсе станы, часова нівелюючы сацыяльныя антыпатыі, гуртуючы пад адну харугву і сялянаў са шляхтаю, і мяшчанаў з казакамі.

Выглядала, што ўсё насельніцтва задзіночылася адной мэтай - выгнаць чужое войска са сваіх гарадоў і паветаў. Аўстрыйскі дыпламат, праязджаючы тады па Беларусі, адзначыў, што здзекі і жорсткі гвалт маскоўскага войска над мясцовым людам «так адварнулі ад масквіцян сэрцы гэтага народа і адштурхнулі ўсялякі давер да іх, што ён выгнаў іх са сваіх земляў з такой жа няnavісцю, з якім даверам калісьці іх прымаў».

ПЕРАЛОМ

Аднойчы ўгневаны лёс Масковії, які раней зычліва пасылаў ёй перамогі, цяпер упартра працягваў пераслед масквіцянаў.

Самуэль Венслайскі

Улетку 1658 г., калі дачыненні паміж Маскоўскім царствам і Рэччу Паспалітай абвастрыліся і ўзнаўленне ваенных дзеянняў магло стаць рэальнасцю кожнага дня, у Рэчы Паспалітай быў абвешчаны збор шляхецкага рушання. Хоць яно ўжо і страціла сваё ранейшае значэнне, фармальная ўсё ж заставалася асновай абароны краіны. У Вялікім Княстве манарх дзяліў рушанне на часткі і далучаў іх да фармаванняў рэгулярнага войска. Гэта яшчэ хоць неяк падвышала баяздольнасць шляхецкіх харугваў.

Дзякуючы актыўным заходам у 1658-1659 гг. істотна павялічылася колькасць найманага войска. У Кароне яна дасягала 36, а ў Княстве - 20 тысячячаў [104, с.178]. Такой арміі ў гады той вайны краіна яшчэ не мела.

Аднак арганізацыя ўзброеных сілаў у Рэчы Паспалітай даўно састарэла і не адпавядала тагачасным патрабаванням вядзення вайны. Асабліва шкодзіла справе двоеўладдзе ў кіраванні войскам. Палявы гетман Вялікага Княства не падпарадкоўваўся вялікаму і быў самастойны ў дзеяннях. Кароль і вялікі князь, імкнучыся абмежаваць уладу вялікага гетмана, падтрымліваў палявога. Камандаваў кожны з гетманаў толькі сваім войскам, якое сам жа і наймаў. Паўлу Сапегу падпарадкоўвалася толькі дывізія правага крыла, а Вінцэнту Гасеўскому - левага. Апошнюю па месцы стала гаражання называлі жамойцкай, тады як дывізію Сапегі - сапежынскай. Калі ўлічыць, што Гасеўскі і Сапега (а раней - Гасеўскі і Радзівіл, Радзівіл і Сапега) зачята варагавалі паміж сабою, не давяралі адзін аднаму і скарыстоўвалі кожную магчымасць, каб скампраметаваць суперніка, лёгка ўявіць, колькі шанцаў было змарнавана дзеля аднаго гэтага заганнага прынцыпу кіравання войскам. Ані пра трывалае адзінства, ані пра ўзаемадапамогу іх жаданне праводзіць аперацыі супольна не магло быць і гаворкі. Ці мала трагічных уроکаў мела краіна ў гады няроўнага супрацьборства толькі праз гэта! Прыгадаць хоць бы гісторыю страты Вільні ў 1655 г. ды няшчасную бітву пад Веркамі, пад час якой у рукі непрыяцеля трапіў сам палявы гетман. Тым не менш у кіраванні войскам анічога не мянялася.

Становішча ўскладнялася яшчэ tym, што шведы, спыніўшы ў 1658 г. ваенныя дзеянні супраць царскай арміі, скіравалі значныя сілы на Рэч Паспалітую ды зноў занялі Жамойць. Нейкі час дывізія левага

крыла была занята барацьбой з імі, так што вайну ўсё яшчэ даводзілася весці на два франты.

Маскоўскі ўрад, грунтоўна рыхтуючыся да ўзнаўлення ваеных дзеянняў, пасылаў на тэрыторыю Вялікага Княства Літоўскага новыя групоўкі войска, перавозіў дадатковыя запасы зброі і харчу, умацоўваў залогі, збіраў неабходную інфармацыю. Прыкладам, у 1658 г. асобнай граматай, высланай у Полацак, цар загадаў даручыць шпіёнам дакладна выведаць, дзе знаходзіцца кароль і гетманы, у якім стане войска Кароны і Княства, ці не прыйшла да гетманаў якая падмога, ці скончыўся мор у Вільні ды шмат іншага.

Для ўзнаўлення вайны ваяводы Хаванскі і Даўгаруکі прывялі ў Беларусь яшчэ каля 30 тысячаў ратнікаў. Між тым дэмаграфічны і гаспадарчы патэнцыял Маскоўскай дзяржавы быў таксама падарваны і стварэнне новых вялізных армій патрабавала ўсё большых высілкаў. Дзеянныя войскі, размешчаныя на тэрыторыі Вялікага Княства, панеслі цяжкія страты. Апроч палеглых у бітвах і памёрлых ад хваробаў страты гэтых дапаўняліся ўцекачамі. Знясіленыя маскоўскія ратнікі ўцякалі з царскай службы на акупаваных землях ужо ў першыя гады вайны. Як паведамляў баярын Мікіта Адоეўскі, за 1655 г. і да верасня 1656 г. з Вільні ўцякло 47 дзяцей баярскіх і 410 драгунаў, а пасля верасня яшчэ колькі рэйтараў, татары і драгуны, так што ў яго «осталось толькі 6 чаловек» [5, т.2, с.554].

Каб спыніць уцёкі, царскі ўрад яшчэ вясной 1655 г. загадаў ваяводам лавіць дэзерціраў і вешаць іх, ставячы шыбеніцы дзеля застравшэння на перакрыжаваннях дарогаў. Аднак гэтакія жорсткія заходы не далі чаканай карысці. Да ўзнаўлення актыўных ваеных дзеянняў у Беларусі маскоўскія залогі тут заставаліся нязначныя па колькасці. На гэта ваяводы часта скардзіліся цару і прасілі падмацаваняў. Да таго ж значную частку раскватараваных па беларускіх гарадах сілаў складалі іншародцы. Як пісаў у 1656 г. маскоўскі поп Іван, які служыў у Менску, у горадзе з імі толькі 3 роты салдатаў, і тыя - «все татары да мордва, - рускава ничего не знают» [9, с.192].

З узрастаннем партызанскай барацьбы колькасць маскоўскіх ратнікаў-уцекачоў з Беларусі значна павялічвалася. Каб спыніць развал войска, царскі ўрад у 1658 г. увёў смяротную кару за ўхіленне ад вайсковай службы і ўтойванне дэзерціраў. Калі раней паводле Саборнага ўладзення, служылых людзей у Маскоўскай дзяржаве каралі смерцю за такія віды злачынстваў, як узброены бунт, мяцеж у войску, дзяржаўную здраду, здачу горада непрыяцелю, а таксама прыняцце замежных людзей у мэтах здрады ці проста зносины з ворагам, дык цяпер новы артыкул пераводзіў у катэгорыю смяротнікаў масу зусім іншых «злачынцаў». Праўда, і «нешадное битье кнутами», прадугледжанае ў больш як сотні артыкулах Саборнага ўладзення, у

сапраўднасці мала чым адрознівалася ад смяротнага прысаду, бо лік удураў не вызначаўся. Таму пакаранне бізунамі ды кіямі было фактывічна замаскаванай формай забойства [47, с.152-154].

З 1658 г. усе вайсковыя фармаванні Маскоўскай дзяржавы траплялі пад пільны кантроль Прыказа тайных справаў. Ён атрымаў перапісныя кнігі палкоў пачынаючы з 1654 г., а таксама спісы тых, хто з 1654 па 1658 г. служыў у пэўным горадзе. Па гэтых дакументах можна было дакладна вызначыць наяўнасць кожнага мабілізаванага. Цяпер ваяводы складалі спіс адсутных («нетчиков», «нетов» - тых, каго «нет») у сваім войску і перадавалі ў Маскву. Уцекачоў пачыналі шукаць, а знайшоўшы - білі і высыпалі назад у войска ці ў Сібір¹. Адначасна стала пашырацца новая форма пакарання ваенных злачынцаў - гэтак званы «смертны правеж»: выявіўшы «нетчиков», мясцовыя ўлады знаходзілі іх бліжэйшых сваякоў, хапалі цэлья сем'і і тварылі над імі паказальныя расправы на пляцах, забіваючы да смерці. Часта здаралася, што сярод «нетаў» былі не ўцекачы, а тыя ратнікі, якіх захапілі ў Беларусі ў палон ці якія памерлі з голаду, ад хваробаў, заблукалі ў лясах і балотах. Напрыклад, так караў у 1661 г. суродзічаў тых ратнікаў, што адсутнічалі ў палках, ваявода Аланецкага павета. Заанежскія салдаты і драгуны скардзіліся цару, што «вместо тех побитых и в полон поиманых и которые с голоду померли (ратнікі. - Г.С.), и отцов их и матерей и жен бьют на смертном правежу», а калі знойдуць дэзерціра - таксама забіваюць насмерць [5, т.3, с.472]. Злітаваўшыся, цар загадаў вызваліць ад «смертного правежа» бацькоў і дзяцей тых, хто загінуў, памёр ці трапіў у палон. Злоўленых уцекачоў распаратадзіўся вяртаць на службу, а калі тыя зноў пакінуць свае палкі - «тем быть в смертной казни без пощады». Такая форма ўздзеяння на дзейнае войска шырока выкарыстоўвалася маскоўскім урадам і ў апошнія гады вайны. Ратнікі знаходзіліся ў палку, а іхныя сем'і ды сяляне былі ў абозах, у царскіх гарадах «на правежах». І ўсё ж хваля дэзерцірства не змяншалася. З 1659 да 1661 г. толькі датачных збегла са сваіх палкоў 5512 чалавек [5, т.3, с.434]. А ўлады праводзілі мабілізацыю за мабілізацыяй. На загад Аляксея Міхайлавіча ў 1659 г. з гарадоў Маскоўскай дзяржавы было ўзята «в солдатскую службу даточных пеших людей» па адным чалавеку з кожных 25 двароў, у 1660 г. - ізноў з такога разліку, а ў 1661 г. - па чалавеку з кожных 20 двароў! У гарадах Вязьма, Белы, Рослаў, Бранск, Сярпейск, Ржэва былі паставленыя заставы для затрымкі ўцекачоў і вяртання іх назад.

¹ Вось як апісаў пакаранне тых, хто ўцёк з войска, Павел Алепскі: «...Іх находили царские слуги, разъезжавшие по областям, и приводили в столицу со связанными за спиной, руками, в оковах, к министрам и наместникам царя. Немедленно их обнажали и водили по всему городу, причем позади шел палач, с кнутом из длинных сырых бычачьих жил, провозглашал их преступление и при каждом шаге стегал кнутом. Кровь брызгала - отвратительно человеку смотреть на такие дела!. Так продолжали идти с ними, пока не возвращались в приказ, так что его плечи и спина принимали вид, достойный плача: кровь лилась из них ручьем. Одних из них бросали в тюрьму, других вешали» [6а, кн.9, с.157].

Маскоўская дзяржава пачала ваенныя дзеянні ў значна пагоршанай для яе ваенна-палітычнай сітуацыі. Царскія залогі цярпелі як у Беларусі, дзе набіраў сілы вызваленчы рух, так і на Украіне ад казакаў Выгоўскага. А ў дадатак неабходна было трymаць войска і на трэцім фронце - шведскім. Каб унікнуць адначаснай вайны з трох бакоў, цар спрабаваў не абвастраць дачыненняў з Вялікім Княствам Літоўскім і, выйграўшы час, хутка разабрацца з Украінай. У студзені 1659 г. царскі пасол яшчэ паехаў да ўладаў Рэчы Паспалітай, а каралеўскі дыпламат накіраваўся ў Москву, з якой на Украіну вырушила вялізнае войска на чале з вопытным ваяводам князем Аляксеем Трубяцкам. Меркавалася, што ваявода зможа ўтаймаваць Выгоўскага без сутычкі, схліць яго на маскоўскі бок, прапанаваўшы выгадныя ўмовы. Аднак да перамоваў не дайшло. Каі Трубяцкай правёў войска праз Сеўск, Пуціўль да Канатопа, ён наткнуўся там на казакаў палкоўніка Гуляніцкага і ablажыў іх у горадзе. А 27 чэрвеня да Канатопа ўжо падышлі галоўныя сілы Івана Выгоўскага разам з крымскім ханам. Уранку мяцежны гетман з часткай казакаў раптоўна налящеў на маскоўскае войска, занятае аблогай, ды, нанёшы цяжкія страты, завабіў яго ў пагоню за сабой. За казакамі кінулася адборная дваранская конніца князёў Сямёна Пажарскага і Сямёна Львова, але яе сустрэлі пакінутыя ў засадзе татары і другая частка казацкага войска. Найлепшыя сілы групоўкі Трубяцкага былі цалкам знішчаныя. Загінулі і абодва князі, а блізу 5 тысячаў ратнікаў трапіла ў палон. Рэшта войска выратавалася тым, што пад прыкрыццём артылерыі хутка перайшла з-пад Канатопа ў Пуціўль, але і яна была моцна пашматаная.

Весткі пра канатопскую паразу выклікалі сапраўдную паніку ў Москве. Да сталіцы з клункамі пачалі з'язджацца жыхары ваколіцай. Пайшлі чуткі, што сам цар збіраецца ўцякаць за Волгу. У жніўні Аляксей Міхайлавіч загадаў выводзіць людзей на ўзвядзенне земляных умацаванняў Москвы і нават сам прысутнічаў там [64, т.11, с.50].

Увесень маскоўскі ўрад паспрабаваў узnavіць перамовы са Швецыяй ды падпісаць з ёй мірнае пагадненне, але шведы аніяк не прымалі прапанаваных царскімі пасламі ўмоваў. Наадварот, яны ўльтыматыўна патрабавалі ад Москвы ўзnavіць даваенныя межы.

Тым часам у каstryчніку ваяводу Трубяцкому ўсё ж удалося ўтаймаваць Украіну. На Пераяслаўскай радзе быў абрани новы гетман - сын Багдана Хмяльніцкага Юры і зачытаны тэкст новае дамовы, прывезены з Москвы. Артыкулы Пераяслаўскага пагаднення прадугледжвалі большую цэнтралізацыю казацкага войска і падпарадкаванне яго маскоўскім уладам, забаранялі выбіраць гетмана без царскай згоды і вызначалі шэраг іншых захадаў, скіраваных супраць ваганняў казацкай старшыны, супраць «польскіх» упłyvaў. Наагул гэтая дамова вяршила яшчэ адзін поспех палітыкі царскага

ўрада і азначала новую ступень палітычнага падпарадкавання України Маскоўскай дзяржаве [55, с.48-49].

Адзін з артыкулаў Пераяслаўскага пагаднення 1659 г. катэгaryчна патрабаваў: «В городех, и местах, и mestechkach на Белой России ныне и впредъ залогам черкасским не бытъ» [14, с.110]. Палкоўніку Івану Нячаю было загадана пакінуць Стары Быхаў і здаць яго царскім ваяводам, а сваіх казакаў высласць у Нежынскі і Чарнігаўскі палкі. У выпадку непадпарадкавання царскія ўлады павінны былі распачынаць супраць Нячая ваенныя дзеянні. Так яно і выйшла. Нячай не падпарадкаваўся. У ліпені маскоўскія ваяводы ablажылі Стары Быхаў. Абаронцы ўпарты адбіваліся, але сілаў не хапала. Пад канец года на дапамогу Нячаю з Бабруйска хацеў ісці Дзяніс Мурашка, ды не паспей: унаучы з 13 на 14 снежня царскае войска штурмам захапіла Стары Быхаў. Па сведчанні зямянаў Сухіцкіх, якія знаходзіліся пад час штурму ў фартэцыі, непрыяцель здолеў авалодаць ёю «цераз здраду» некаторых заможных жыхароў, у прыватнасці Ілынічаў. Уварваўшыся, маскоўскія ратнікі падпалі горад, а абаронцаў - «адных пасеклі, іншых жывымі пабралі» [3, №.276]. Толькі габраяў было забіта каля 300 чалавек¹. Зняволенага Нячая выслалі ў Сібір².

Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Вялікага Княства ўзнавіліся задоўга да Пераяслаўскай рады 1659 г. і кампаніі выгнання казакаў з Беларусі. Харугвы сапежынскай дывізіі з 1 кастрычніка 1658 г. ужо трymалі ў аблозе Горадню. На пачатку наступнага года сіламі левага крыла была абложаная Коўня. Каб зняць аблогу, ваявода Міхaila Шахоўскі высылаў з Вільні значнае маскоўскасе войска - блізу 1100 ратнікаў. На жаль, жамойцкая дывізія яшчэ не мела адзінага кіраўніцтва і была раздробленая. Сіламі, якія пасля паразы пад Веркамі сабраліся каля Кейданаў, кіравалі два палкоўнікі: Мацей Гасеўскі, брат палявога гетмана - пяхотай, а Казімір Жаромскі - конніцай. Галоўнай жа часткай дывізіі левага крыла, якая хадзіла ў Курляндью супраць шведаў Роберта Дугласа і не ўдзельнічала ў бітве пад Веркамі, па-ранейшаму кіраваў абозны Самуль Камароўскі. І злучацца яны не спяшаліся. Да ўсяго ў снежні распусцілася паспалітае рушанне - скончыўся чарговы квартал службы.

Вось тады, зімой 1658/59 г., царскі ўрад распачаў буйную наступальную аперацыю на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Прыйзначаны кіраўніком усёй кампаніі ваявода і князь Іван Хаванскі павінны быў вярнуць страчаныя гарады, заняць цвердзі, якія засталіся незахопленымі пасля першага этапу вайны, і, разбіўшы сілы непрыяцеля, давяршыць падпарадкаванне краіны. Частка

¹ Жах крывавага пагрому ў Старым Быхаве апісаў рабін Лейба Пухавіцер, які перажыў туго трагедыю і, дзівам утратаваўшыся, выдаў кнігу ў Венецыі [50, с.114-116].

² Толькі дзякуючы заступніцству ўкраінскага гетмана Хмяльніцкага зняволенаму Нячаю даравалі жыццё. Паплечнікі ж ягоныя Самуль Выгоўскі, Дрань, Корсак, Маляўка ды іншыя былі павешаны ў Старым Быхаве.

маскоўскага войска рухалася на Наваградак, а другая групоўка пайшла ў кірунку Біржау. Каля Мядзела яна разбіла размешчаныя абозам харугвы віцебскага ваяводы Ўладзіслава Валовіча і Мікалая Юдзіцкага - пад б тысячаў. Іх пашматаныя рэшткі адступілі ў Панямонне. Браслаўскі, Ашмянскі і Вількамірскі паветы былі акупаваныя пераможцамі. Але праз нейкі час сюды падышла дывізія левага крыла, ужо аб'яднаная Камароўскім. Заатакаваўшы маскоўскае войска ваяводы Нашчокіна, яна ablажыла непрыяцеля ў Чадосах на Жамойці. На пачатку траўня 1659 г. дайшло да трохмесячнага замірэння паміж Камароўскім і Нашчокіным, бо перамагчы аніводнаму з іх не ўдавалася [23, с.43].

Затое аблога Горадні скончылася паспяхова. 9 сакавіка ваявода Багдан Апрэлеў здаў горад Паўлу Сапегу. Зрэшты, капітуляцыі жадала большыня ратнікаў маскоўскай залогі ў Горадні. Яны перабяглі на бок вялікага гетмана, адмаўляліся падпарадкоўвацца ваяводу, пагражалі смерцю тым, хто не хацеў паддавацца, бо ў горадзе ўжо не было ні хлеба, ні вады [5, т.2, с.42]. Пасля капітуляцыі шмат хто пайшоў служыць у харугвы Рэчы Паспалітай, іншых Сапега адпусціў на волю. Сам жа гетман рушыў у Курляндью дзейнічаць супраць Дугласа.

Горадня была першым вернутым вялікім горадам Беларусі, але - не надоўга. У канцы таго ж года да яе скіравалася групоўка ваяводы Хаванская. У Лідскім павеце мясцовая шляхецкае рушанне спрабаівала не прапусціць ворага на пераправе цераз Нёман, ды сілы былі надта ж няроўныя, і шляхта неўзабаве разбеглася. Горадня спачатку ўзялася бараніцца, але на бяду гетман, адыходзячы, пакінуў тут зусім маленъкую залогу. Хоць камендант і кляўся, што хутчэй памрэ, чым паддасца ворагу, 22 снежня 1659 г. Горадня ўсё ж капітулявала.

Далей Хаванскі павярнуў на Падляшша. Уварваўшыся ў Заблудаў, ягонае войска спустошыла гарадок, пасекла людзей, якія былі ў касцёле на набажэнстве, нахапала ўдосталь палонных і ўсялякага добра. Пад Крынкамі было разбіта некалькі харутваў Яна Агінскага. Пасля гэтага маскоўскае войска рушыла на Берасце. Ідуучы па тэрыторыі павета, Хаванскі шырокі распусціў перад сабой раз'езды, якія «агнем і мечам пустошылі і губілі гарады і вёскі, знішчалі і палілі як духоўныя, так і панскія двары, людзей секлі, мардавалі». Надзвычай жорстка маскоўскія ратнікі абышліся з Камянцем. Як сведчыў возны Ян Ласота, увесе замак быў спалены, царква Божага Нараджэння і касцёл Святога Духа - таксама, з усіх храмаў павыдзіраныя ўпрыгожанні і званы, ратуша ператворана ў попел разам з усімі справамі і кнігамі, дамы ў горадзе амаль усе пушчаныя дымам. Пахапаўшы ці панішчыўшы маёмасць і жывёлу, нават гусей і курэй, царскія ваяёнікі пазабівалі жыхароў, якія уваходзілі ў

гарадскую раду, іншых - пабралі ў палон. Тыя ж, хто застаўся, хадзілі «папечаныя, пасечаныя, у лапцях» [3, т.3, с.361].

Захапіць Берасце адразу не ўдалося. Моцная залога, пад 2000 жаўнераў, якой кіраваў нехта Свянцінскі, адбіла першы націск, і Хаванска мусіў адысці ад замка. Аднак 13 студзеня, праз пяць дзён алогі, уначы фартэцыя была здабытая штурмам. Замак сплыў крывёю - бальшыня абаронцаў загінула ад зброі раз'юшаных заваёўнікаў [27, с.274]. Увесь горад быў «да найменшага будынка ... разбураны, спалены і ў нішто ператвораны», а людзей засталося «вельмі малая кучка». Гэтаксама быў спустошаны Шарашоў.

15 студзеня пад Пружанаю стражнік Вялікага Княства Літоўскага Міхал Абуховіч, маючы ўсяго 5 драгунскіх і 8 панцырных харугваў з дывізіі Паўла Сапегі, заатакаваў маскоўскае войска на чале з Пятром Хаванскім. Бітва адбылася каля Малечы. Напачатку ён моцна паціснуў непрыяцеля, ды колькасная перавага апошняга ўсё ж спрыгчынілася да паразы харугваў стражніка. Значная доля віны за тое лягла на драгунаў, якія пакінулі панцырных і, не абстраляўшы ворага з агнястрэльнай зброі, уцяклі, чым змусілі адступаць і астатніх. Абуховіч трапіў у палон, калі адбіваўся ад рэйтараў: пад ім забілі каня і цяжка ранілі самога - у твар і тройчы ў галаву [25, с.65-66], але, абараняючыся, ён паспей забіць сямёх і параніць дзесяцёх царскіх ваяўнікоў. Разам са стражнікам ратнікі Хаванскаага схапілі пад Малечам яшчэ 13 чалавек з таварыства панцырных і выслалі ў Москву.

У той сітуацыі выступіць супраць групоўкі князя Хаванскаага праста не было каму. Асноўныя сілы Вялікага Княства Літоўскага - харугвы дывізіяў правага і левага крылаў - ўсё яшчэ знаходзіліся ў Курляндыі. Калі да дывізіі Камароўскага ў канцы жніўня 1659 г. далучылася прыведзеная палявым пісарам Аляксандрам Падубінскім сапежынская, аб'яднанае войска выиграла шэраг сутычак са шведамі і авалодала гарадамі Гольдынг, Віндавы, Шкрунды. Але напрыканцы верасня раптам памёр Камароўскі. Начальнікам жамойцкай дывізіі толькі 29 кастрычніка быў абраны Міхал Пац.

Набліжалася зіма, а харугвы Вялікага Княства востра адчувалі цяжкае матэрывальнае становішча. Жаўнеры доўгі час не атрымлівалі грошай, галадалі, не мелі патрэбнай амуніцы. У войску не хапала пораху і гарматаў, іншай зброі. Яшчэ ў траўні 1659 г. у жамойцкай дывізіі каля Жыздзікаў было ўтворана «рыцарскае кола» (канфедэрацыя), якое накіравала маніфестацыю да караля з скаргаю на затрымку «крыавава заганараваных заслугаў» [74, с.22]. Добра, што праз колькі дзён канфедэрацыя распусцілася, але ўнутранае становішча ў войску заставалася складаным, а зацягты антаганізм вышэйшых начальнікаў дадаткова абвастраў праблему.

Вайна са шведамі блізілася да канца. На зыходзе 1659 г. амаль уся Курляндья была пад кантролем войскаў Вялікага Княства

Літоўскага. Шведскімі заставаліся толькі Мітава і Бойск. Але затое ў Беларусі гаспадарыў ваявода Хаванскі. І вялікі гетман Павел Сапега нарэшце паспяшаўся бараніць Айчыну. У лісце да Міхала Паца ён пісаў, каб і той з жамойцкай дывізіяй хутчэй вяртаўся ў Княства. Сапега думаў вывесці з Курляндыі на маскоўскае войска практыгчна ўсе сілы Вялікага Княства Літоўскага, нават калі на тое спатрэбілася б сепаратнае замірэнне са Швецыяй, бо сам ён не дыспанаваў дастатковым для барацьбы з Хаванскім войскам. Аднак Ян Казімір не пагадзіўся з такім планам і затрымаў Паца з Палубінскім у Курляндыі - дзеля здабычы Бойска ці Мітавы. Пасля цяжкай аблогі Мітава ўсё ж паддалася і 9-10 студзеня 1660 г. была перададзена Міхалу Пацу. Толькі тады кароль і вялікі князь скіраваў нарэшце харугвы Палубінскага да Паўла Сапегі, і той паспяшаўся праз Жамойць ды Троцкае ваяводства на паўднёвы захад Беларусі.

Урад Рэчы Паспалітай жадаў як найхутчэй замірыцца са шведамі ды кінуць усе сілы дзяржавы супраць маскоўскай арміі. У Гданьску вяліся напружаныя перамовы. Канцлер Крыштап Пац нават дапускаў, што па якім часе яны рушаць на Хаванскага разам са шведскімі аддзеламі Роберта Дугласа. Аднак жамойцкая дывізія не імкнулася ісці ў зону дзеяння Хаванскага. Вясной 1660 г. Міхал Пац трymаў яе на поўначы Троцкага ваяводства і на поўдні Земгаліі. З якое прычыны? Ён баяўся, што войска Хаванскага можа ўварвацца на Жамойць і быццам нават меў пацверджанні такіх намераў маскоўскага ваяводы, знайденыя ў перахопленай царскай інструкцыі. Але ці не важней для Пацаў было замацавацца ў Курляндыі, сцвердзіць сваё права на занятыя гарады. За гэта іх слушна папракалі і каронны канцлер Ежы Асалінскі, і Павел Сапега, які ў траўні на варшавскай ваенай нарадзе падкрэсліў, што ў час, калі маскоўскае войска беспакарана пустошыла край, Міхал Пац рупіўся больш пра Курляндыю, чымся пра Айчыну [73, s.64].

Тым часам групоўка Хаванскага яшчэ кантролівала ўсю паўднёва-заходнюю Беларусь. Грунтоўна размясціўшыся ў Берасці, ваявода загадаў збудаваць тут дадатковыя ўмацаванні, сабраць паболей харчу і боезапасаў. Відаць, планавалася, што Берасце доўгі час будзе аперацыйнай базай маскоўскага войска.

Усю вясну 1660 г. значных сутычак не было. У Беларусі дзейнічалі хіба толькі партызаны. Аддзелы Дзяніса Мурашкі і Самуля Аскіркі, якія ў часе наступальны аперацыі ваяводы Хаванскага адступілі на Піншчыну, у студзені авалодалі Давыд-Гарадком. Разам з рэшткамі беларускага казацтва ў іхным войску гуртавалася шмат мясцовай шляхты. У лютым 1660 г. пад Зубарэвічамі, што каля Глуска, яны разбілі буйную групоўку казакаў - блізу 3000 чалавек, але ўжо пад Туравам самі пацярпелі паразу і адышлі да Слуцка. У сакавіку аддзел Аскіркі і Мурашкі з 2500 чалавек стаяў пад Нясвіжам і як мог шкодзіў

войску Хаванскага - перакрываў камунікацыі, знішчаў раз'езды, турбаваў непрыяцеля раптоўнымі налётамі.

Са з'яўленнем харугваў Палубінскага ў Беларусі становішча мала змянілася. У сакавіку ваявода Хаванскі прапанаваў яму правесці абмен палоннымі, каб выменяць сваіх - князя Саву Мышэцкага і Луку Грамаціна. Як і належыць, на час абмену вязнямі спыняліся ваенныя дзеянні. Але калі жаўнеры Палубінскага, паверыўшы, прывялі палонных у вызначанае месца, на іх наляцела маскоўскае войска і ўсіх перрабіла [5, т.3, с.47-48]. Гэтак падступна Хаванскі паводзіў сябе неаднойчы, за што нават цар дакараў свайго ваяводу. Нашчадак вялікага роду Гедзімінавічаў, продкі якога калісьці пакінулі Вялікае Княства Літоўскае, цяпер прыйшоў на радзіму сваіх прадзедаў бязлітасным заваёўнікам.

Каб стрымаць знішчальныя рэйды Хаванскага, было задумана распачаць з ім перамовы - хоць фармальныя, дзеля прыліку, толькі б спыніліся ваенныя дзеянні. Камісары ад Вялікага Княства Крыштап Завіша і Цыпрыян Бжастоўскі прыехалі ў прызначаную вёску Сялец, што на Берасцейшчыне, ды, чакаючы там калегаў з Польшчы, запрашалі на сустрэчу маскоўскіх паслоў, заклікалі Хаванскага спыніць забойствы і знішчэнні. Адказам ваяўнічага князя звычайна было кароткае: «Трактаты трактатами, а война войною нехай будзе» ці - «А миру война не помешка». Што ж, заставалася пагадзіцца, бо, як зауважыў на гэты конт у сваім дыярушу ашмянскі маршалак Самуэль Маскевіч, «права дыктуе бандыт».

Калі палявы пісар Аляксандр Палубінскі стаў збіраць сваё войска пад Кляшчэлямі, недалёка ад Бельска-Падляскага, Хаванскі рушыў проста на яго. Тады Палубінскі адышоў назад за пушчы. Не даганяючы непрыяцеля, царскі ваявода павярнуў да Наваградка. На пачатку лютага наваградскі харужы Мацей Радзімінскі пакінуў горад і павёў свой почат у напрамку Слуцка. Каб унікнуць крывавых драмаў, Слонімскі і Ваўкавыскі паветы, а пасля і Наваградак накіравалі да Хаванскага сваіх паслоў з абвешчаннем прызнання царской улады. Але тады ж да Наваградка падышла маскоўская конніца капітана Міны Шылава, высланая віленскім царскім ваяводам Данілам Мышэцкім з мэтай выхапіць лёгкую здабычу перад самым носам у Хаванскага. Капітан першы заняў пусты наваградскі замак і, арыштаваўшы баярына Чырыкава, ужо прысланага Хаванскім прыводзіць да прысягі мясцовую шляхту, хацеў зрабіць гэта сам. Толькі баярын Зеленаў, прыехаўшы ад Хаванскага, змог вызваліць Чырикава і прывесці горад да прысягі. Ён сабраў перапалочаную шляхту да Барысаглебаўскай царквы і, чытаючы з двух спісаных аркушаў, загадаў паўтараць слова ў слова: «Я. Н., присягаю Богу всемогущему в Троицы святой единому и государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Великай и Малыя и Белыя Руси

Самодержцу...» Далей гаварылася, што трэба адрачыся ад караля і вялікага князя, аніякім чынам з ім не зносіцца, а нават ваяваць супраць яго і ні да якога іншага манарха не прыставаць. Напрыканцы прысягі было шмат праклёнаў за адступніцтва: «И я за то свое клянство и проступление да буду одлучен и непрощен од Светыя одиносущныя Троицы единого Бога... затресуся яко Каину еще и на земли, и да одвертотся земля и пожрет мя яко Датана и Абirona... и жилище мое да будет в вечным огни з дьяволом сатаном и ангелу его» [27, s.280]. Хто прысягнуў цару - атрымліваў пасведчанне. Праўда, заплаціўшы грошы.

Сам Хаванскі прыйшоў з галоўнымі сіламі са Слоніма да Наваградка 25 лютага. Шляхце і іншым станам было загадана сустракаць яго за горадам. У вялізным абозе наваградцы бачылі статкі выдатных коняў, на вазах - марскіх свінак, паваў і галубоў, а таксама мноства палонных. Найбольш радавітых - везлі. Сярод вязняў пазналі старую ваяводзіну Палубінскую, жонку палявога пісара ды палкоўніка Міхала Абуховіча, скопленага пад Пружанаю.

Праз колькі дзён Палубінскі прыслалі Хаванскаму ліст, у якім выклікаў непрыяцеля на бітву. Ваявода сам павёў войска супраць Палубінскага, выпальваючы і спусташаючы на шляху вёскі. Але палявы пісар не прыняў бітвы і, баючыся вялікай колькаснай перавагі ворага, перайшоў за Буг. Хаванскі ж мусіў вяртацца ў Наваградак, бо рака на другі ж дзень зрабілася непераадольнай, - пачаўся вясновы крыгаход.

Перад адыходам з Наваградка Хаванскі доўга выпраўляў на Москву нарабаваныя скарбы і палонных - бясконцы абоз, які, па сведчанні Самуля Маскевіча, налічваў ці не 15 тысячаў вазоў [27, s.285]. Туды ж было адпрайлены і 100 гарматаў. На пачатку сакавіка ўсё царскае войска стала нарэшце пакідаць Наваградак: паводле таго ж Маскевіча, маскоўская групоўка тут налічвала каля 30 тысячаў. Адыходзячы, Хаванскі пагражая жыхарам, што, калі хоць адзін парушыць прысягу, тады ён усё ваяводства, вярнуўшыся, высеча і выпаліць.

Пачынаючы з вясны 1660 г. усё большы націск адчувала маскоўская залога ў Вільні. У красавіку пад час штурму каля тысячы ратнікаў Вялікага Княства занялі горад і спрабавалі здабыць Ніжні замак. Разам з рэгулярным войскам тут дзеянічала нямала прысяжнай шляхты і віленскіх мяшчанаў, якія, спаткаўшы жаўнеру яшчэ за 5 вёрстаў ад сталіцы, рабілі для іх масты і драбіны, паказвалі слабейшыя месцы ўмацаванняў, дапамагалі іншымі сродкамі. Віленскі камендант Мышэцкі спадзяваўся на падтрымку Хаванскага, але той ужо сам быў добра прыкаваны да непакорнай беларускай фартэцьі - Ляхавічай.

Яшчэ 20 сакавіка ўсё войска Хаванскага зграмадзілася пад Ляхавічамі. Ваявода двойчы пасылаў да абаронцаў сваю дэлегацыю з

прапановай здаць горад без крыві. Са сценаў, аднак, прагучала ў адказ, каб надалей пра гэта і размоваў не вялі, бо «здачы горада ніколі ў іх не будзе». Ляхавіцкі камендант Станіслаў Юдзіцкі дыспанаваў значнай сілай - у замку сядзела каля 4 тысячаў чалавек, якія мелі 47 гарматаў, значныя запасы пораху і хлеба. Праўда, кадравае войска складала зусім невялікую долю ад гэтай колькасці абаронцаў: дзве харугвы найманай пяхоты і тры харугвы драгунаў - разам 450 чалавек. Астатнія тры з паловай тысячи - сяляне, што збегліся з ваколіцаў, шляхта, габраі.

Падрыхтаваўшыся, 26 сакавіка на досвітку Хаванска паслаў войска на першы штурм ляхавіцкага замка. З крыкам «Царев, царев город!» палкі кінуліся на ўмацаванні і ў некаторых месцах паспелі ўзняцца на муры, але былі збітыя адтуль абаронцамі. Напружаны бой зацягнуўся да трэцяй гадзіны дня і каштаваў маскоўскуму войску вялікіх стратаў. Царская грамата інструктувала ваяводаў надалей устрымлівацца ад штурмаў, а «над полскими и литовскими городами промысел чынить всякими вымыслы, оприч приступов, чтоб нашим ратным людем в том потери впредь не было».

Пачалася доўгая аблога Ляхавічаў. Хаванска прынцыпова не хацеў адыходзіць ад гэтай фартэцыі, бо Ляхавічы і Нясвіж разам са Слуцкам заставаліся апошнімі незахопленымі гарадамі Беларусі. Размешчаныя на важных дарогах, яны маглі перакрыць камунікацыі і прынесці маскоўскуму войску значную шкоду. Ваявода пісаў пра гэта цару, тлумачыў, што «Ляховичи и Несвіж стали промеж твоих завоеванных городов» і ад іх царскім ратнікам праходу няма, ды прасіў падмогі, «агнястрэльных» майстроў і гранатаў, каб падпальваць драўляныя пабудовы ў Ляхавічах.

На дапамогу Хаванскаму з Магілева быў высланы стольнік Змееў з войскам. Прыйчакаўшы падмацаванне ў канцы траўня, князь накіраваў яго на аблогу Нясвіжа, бо адтуль выходзілі невялікія конныя і пешыя аддзелы ды знішчалі маскоўскія раз'езды, якія займаліся нарыйтоўкай хлеба і конскага корму для групоўкі Хаванскаага. Тады ж партызанскую вайну з Хавanskім вялі Мурашка і Аскірка: з красавіка па чэрвень яны няспынна хадзілі з-пад самага Слуцка на маскоўскі абоз пад Ляхавічы і па частках знішчалі яго.

Абстрэльваючы Ляхавіцкі замак з дванаццаці батарэяў, Хаванска рыхтаваўся да новага штурму. Да самых умацаванняў падводзіліся шанцы, рабіліся штурмавыя драбіны. Апроч таго, рыхтаваліся вязанкі саломы, галля, каб завальваць роў ды запальваць драўляную забудову замка [69, с.80]. Разбурыўшы плаціну на рэчцы Ведзьма, царская ратнікі спусцілі воду з ірвоў, чым зліквідавалі значную перашкоду на шляхту да муроў. Сюды, пад Ляхавічы, увесь час прыходзілі падмацаванні: то 2 тысяча маскоўскіх стральцоў, то палкі адборнай пяхоты, то данскія казакі. Было прыслана нават 200 коннікаў

прысяжнай віцебскай шляхты. Прыведзены ратнікамі млынар-чараўнік за добрую ўзнагароду паабяцаў Хаванскаму дапамагчы здабыць замак. Пад ягонымі кіраўніцтвам з бёрнаў будавалася вялізная драбіна, па якой магло б адначасна ўзбягаць на муры мноства штурмавікоў. У дадатак млынар абяцаў так замовіць замковую артылерью, што тая не зможа стралаць.

Уначы 24 траўня Хаванскі кінуў галоўныя сілы на другі вальны штурм - ізноў безвыніковы! Вялізную драбіну, сканструйваную млынаром, дзеля ейнай вагі было цяжка падцягнуць да муроў. Чары ж ягоныя аніяк не перашкодзілі абаронцам збіваць хвалі штурмавікоў трапным агнём артылерыі [27, с.300]. Войска Хаванскага панесла надзвычай вялікія страты. Толькі забітых было не менш чым 2 тысячи. Баявы дух царскіх ратнікаў пад Ляхавічамі пачаў хутка падаць. Шмат хто кідаў палкі і ўцякаў. Але ваявода настойліва дамагаўся свайго. Цяпер ён вымусіў прысяжную наваградскую шляхту пісаць у Ляхавічы лісты, у якіх заклікаць абаронцаў да капітуляцыі. Хоць гэта таксама сышло намарна, аблога непакорнай фартэцыі працягвалася. Між тым у канцы вясны адбылася падзея, якая радыкальна мяняла мілітарную сітуацыю на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага.

Яшчэ ў студзені 1660 г. пад Гданьскам у Аліўскім кляштары былі пачатыя перамовы паміж Рэччу Паспалітай і Шведскім Каралеўствам. Пасля працяглых дыскусіяў бакі нарэшце прыйшлі да паразумення і 3 траўня падпісалі тэкст дамовы пра «агульны і вечны мір», складзены з 37 артыкулаў. Ад Вялікага Княства Літоўскага подпіс пад дамовою паставіў канцлер Крыштап Пац. Мяжой паміж дзвюма дзяржавамі вызначалася Дзвіна. Беручы абавязак захоўваць мір, добрасуседскія і прыязныя ўзаемадачыненні, абодва бакі абяцалі не ўступаць у хайрус і не дапамагаць краінам, якія б выбраўлі аб'ектам агрэсіі адну з іх. Кароль і вялікі князь Ян Казімір назаўсёды выракаўся ўсялякіх прэтэнзіяў да Каралеўства Шведскага і Вялікага Княства Фінляндскага, саступаў шведам тэрыторыю Інфлянтаў на захад ад Дзвіны, адмовіўся ад права на Эстонію, затое ўсходняя частка Інфлянтаў - Дынабург, Рэжыца, Люцын, а таксама Курляндія і Земгалія, адзначалася ў тэксце дамовы, уваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай. Для дэталёвага размежавання былі вызначаны камісары. Паколькі інфлянцкія землі яшчэ знаходзіліся пад акупацыйнай маскоўскага войска, у артыкулах адзначалася, што, калі Швецыя вызываліць сілай ці дыпламатычна «польскія» землі, - яна адразу ж перадасць іх Рэчы Паспалітай, і гэтае ж зробіць апошнюю, не зважаючы на страты.

Замірэнне прадугледжвала поўную амністый ўсім, хто пад час вайны пераходзіў на бок непрыяцеля. Незалежна ад стану і веравызнання, нават калі нехта служыў у шведскім войску, скрозь - у Кароне Польскай, Вялікім Княстве Літоўскім, у Курляндіі і Прусах -

яму ўсё дараўалася. Усе палонныя з абодвух бакоў мусілі быць адпушчаныя без выкупу на працягу трох тыдняў пасля падпісання дамовы. Рэч Паспалітая абыцала яшчэ паспрыяць, каб крымскі хан адпусціў палонных шведаў. Кожная дзяржава адводзіла сваё войска на ўласную тэрыторыю, пасля чаго сама вызначала, якія сілы пакінуть дзеля ўласнай бяспекі. Цалкам захоўваліся ранейшыя гандлёвыя сувязі паміж краінамі [98, с.419-457].

Вось тады ўсе фармаванні Рэчы Паспалітай, занятыхі раней барацьбой са шведамі, былі кінутыя супраць маскоўскага войска. Праўда, галоўныя сілы Кароны пайшлі на тэрыторыю Ўкраіны. У Беларусь Ян Казімір паслаў толькі ваяводу Стэфана Чарнецкага, які проста з Гальштыніі рушыў праз Варшаву на Палессе, да вёсачкі Дзівін, дзе павінен быў злучыцца з дывізіяй правага крыла Вялікага Княства Літоўскага. Чарнецкі мог дзеянічаць аўтаномна - кароль вывеў яго з падпарадковання гетманаў.

Сапежынская дывізія доўгі час знаходзілася на поўдні Берасцейшчыны. У Драгічыне жаўнеры яшчэ ў сакавіку з прычыны доўгай нявыплаты грошай утварылі канфедэрацыю. Пазней некаторыя харугвы адпали ад вайсковага хаўрусу, і да лета стараннямі Палубінскага ды Сапегі дывізія правага крыла стала зноў цалкам баяздольнай. У чэрвені яна рушыла пад Ляхавічы па Хаванскагу. Згодна з планамі Яна Казіміра і Крыштапа Паца, гэтым мелася распачацца вялікая наступальная кампанія ўсіх узброеных сілаў Княства супраць маскоўскага войска ў Беларусі.

Злучыўшы свае дывізіі, Сапега і Чарнецкі (у першага было 6 тысячаў, у другога - 4) пайшлі праз Слонім, дзе натыкнуліся на асобны аздзел маскоўскага войска і амаль цалкам знішчылі яго, а ваяводу захапілі ў палон. Тыя, хто паспей выратавацца, дабеглі да Ляхавічаў і папярэдзілі Хаванскагу пра небяспеку. Ваяўнічы князь з галоўнымі сіламі пайшоў насустрач непрыяцелю, хоць Восіп Шчарбатаў ды Сямён Змеевурайлі яму не рабіць гэтага. Хаванскаі вывеў конніцу за пераправу, спадзеючыся, што гэтаک яму будзе лягчэй даганяць разбітых харугвў «літвы». На правае крыло стаў сам Хаванскі з конніцай, на левае - князь Шчарбаты, а пасярдзіне - рэйтары і пяхота. Супрацьстаялі ім па цэнтры дывізія Чарнецкага, па баках - харугвў Вялікага Княства Літоўскага.

Бітва адбылася 28 чэрвеня 1660 г. паблізу вёскі Палонка, недалёка ад Ляхавічаў. Гусары Сапегі і Чарнецкага так імкліва наляцелі на маскоўскую пяхоту, якая стаяла перад пераправай, што тая паспела зрабіць толькі адзін залп, а потым гінула пад палашамі ды танула ў балоце. Харугвў гусараў і панцырных, заатакаваўшы, пасеклі і прымусілі ўцякаць маскоўскую конніцу, пасля чаго нанеслі супольны ўдар і па астатній пяхоте. Гэта быў поўны разгром вялізной групоўкі Хаванскага. Сам князь з рэшткамі войска пабег да Ляхавічаў, адтуль

жа, зняўшы аблогу, хутка адступаў на Полацак. Мноства ратнікаў, камандных чыноў, а таксама князь Шчарбатаў трапілі ў палон; Змееў і абодва сыны Хаванскаага атрымалі раны. Толькі пяхоты загінула не менш чым 2 тысячи, а страты ў конніцы былі намнога большыя.

Выбухам бязмежнай радасці сустрэлі пераможцаў Ляхавічы. На пазіцыях маскоўскага войска засталося мноства зброі, асабліва гарматаў - іх так не хапала ў дывізіі Сапегі. Сабраўшы трафеі, вялікі гетман пакінуў частку гарматаў у Ляхавічах, Чарнецкі ж выслалі забранае ў свой Тыкоцін. У кінутым абозе Хаванскаага былі вялізныя запасы каржоў, муکі, а таксама статак кароў на 7-8 тысячаў галоў, якіх разабрала войска ды раздалі сляянам.

Перамовы, што з зімы праводзілі ў Барысаве царскія паслы і прадстаўнікі гетманскай Украіны з камісарамі Рэчы Паспалітай, пасля бітвы пад Палонкай былі адразу перарыненыя. Маскоўская дэлегацыя паспяшалася ў Смаленск. Ваяводы нейкі час знаходзіліся пад упłyvам катастрофы Хаванскаага. Сама час быў для імклівай выправы ўсіх сілаў Вялікага Княства Літоўскага! Але наступалі пакуль толькі дывізіі Сапегі ды кароннае войска Чарнецкага. З Ляхавічай яны пайшлі на Барысаў і ablажылі яго. Двойчы спрабавалі штурмаваць, аднак добра ўмацаваны горад (царская залога тут складалася з тысячи ратнікаў) не паддаваўся. І ўсё ж з'яўленне буйных фармаванняў рэгулярнай арміі Вялікага Княства Літоўскага на Бярэзіне было настолькі нечаканым, што выразна сведчыла пра новую стадью вайны: царскія ваяводы страчвалі ініцыятыву ваенных дзеянняў і пераходзілі да абароны.

Для Маскоўскай дзяржавы 1660 г. быў няшчасны і на Ўкраіне. Жадаючы дамагчыся рэваншу, ваявода Васіль Барысавіч Шарамецей, прызначаны царом галоўным над украінскімі землямі, у жніўні дамовіўся з гетманам Хмяльніцкім пра сумесны паход на Альбоў, каб ударыць па каронным войску. Хаўруsnікі выправіліся рознымі дарогамі, думаючы злучыцца ў зоне баявых дзеянняў. Але на Валыні Шарамецева сустрэлі з харугвамі вялікі гетман каронны Станіслаў Патоцкі і маршалак ды палявы гетман Ежы Любамірскі, а таксама крымскія татары. Маскоўскае войска мусіла колькі дзён абараніцца ў абозе. Неўзабаве сярод ратнікаў пачаўся голад. З вялікімі стратамі яно вырвалася з аблогі і дайшло да Чуднава, але і там не знайшло спакою, бо ўсё адно, аточанае, было пад пастаянным абстрэлам. Калі ж нарэшце з'явіўся Юры Хмяльніцкі з казакамі, Любамірскі здолеў схіліць яго на свой бок. Праз колькі дзён украінскі гетман прысягнуў каралю Рэчы Паспалітай і заклікаў казакаў палкоўніка Цацуры, якія былі з Шарамецевым, пакінуць маскоўскага ваяводу. Імклівым кідком Цацура вывеў 2000 казакаў з аблогі і далучыўся да Хмяльніцкага. Ад каго яшчэ мог чакаць выратавальнай дапамогі Шарамецеў?

Пратрымаўшыся яшчэ 11 дзён, галоднае і здэмаралізаванае маскоўскае войска здалося. Капітуляцыя праходзіла 23 кастрычніка

1660 г. Вялізной групоўкі Шарамецева на Ўкраіне больш не існавала. Самога ваяводу, зняволенага, татарскі хан павёс да сябе ў Крым.

Масква зноў была ў жаху! Як і ў 1659 г., пайшлі чуткі пра магчымыя ўцёкі цара, пра пагрозу для сталіцы. Рэальнасць паходу на Маскву і сапраўды не выключалася. Кароннае войска ды казакі Хмяльніцкага маглі цяпер ісці на левы бераг Дняпра, кантраліваць усю Украіну. Аднак польскія харугвы сканфедэраваліся і наагул сышлі з украінскіх земляў. На нейкі час тут усталівалася зацішша. Толькі ў Беларусі ваенныя дзеянні не перапыняліся.

Пасля ашаламляльнай паразы пад Палонкай каля Ляхавічаў цар пачаў ствараць для дзеянняў у Беларусі новую вялікую армію, кіраваць якой даручыў ваяводу князю Юрью Даlgарукаму. 19 жніўня 1660 г. Даlgарукі накіраваўся ў Смаленск - базу фармавання новай арміі, а 8 верасня ўжо павёў адтуль свае палкі на Магілеў.

Украінскія казакі Нежынскага, Старадубскага і Чарнігаўскага палкоў на чале з Васілём Залатарэнкам былі высланыя ў Беларусь яшчэ ў чэрвені. У раёне Магілеў - Шклова яны мусілі злучыцца з групоўкай Даlgарукага і пачаць супольныя дзеянні супраць Сапегі і Чарнецкага. Аб'яднанне сілаў Даlgарукага і Залатарэнкі ці Даlgарукага і Хаванскаага было небяспечным, паколькі прывяло б да ўтварэння надзвычай магутнай групоўкі ў Беларусі: у Даlgарукага было блізу 25-30 тысячаў ратнікаў, Залатарэнка вёў таксама 25 тысячаў, апрача іх - «ис Киева русских людей с Чаркасы же 4 тысячи человек», ды яшчэ Хаванскі, сабраўшыся з сіламі ў Полацку, мог выставіць на бітву прыкладна 12 тысячаў ратнікаў.

Да таго часу ў беларускім Падднепройі ўжо дзеянічалі харугвы Сапегі, Палубінскага, Кміціча ды Чарнецкага. Каля яны паспрабавалі штурмаваць Барысаў і пераканаліся, што адразу горадам не авалодаць, Сапега з палкоўнікамі пайшоў у накірунку Талачына ды спыніўся ў мястэчку Славені, а Чарнецкі нейкі час яшчэ знаходзіўся пад Барысавам. Ён меў тады 3 тысячи конніцы ды тысячу выбранецкай пяхоты [5, т.3, с.123]. Пад вялікаю булавою Сапегі разам налічвалася блізу 6 тысячаў жаўнероў - палова конніцы, палова пяхоты. У палкоўніка Мурашкі і Аскіркі было «мужичья собрано» 3 тысячи, ды яшчэ - лёзная чэлядзь [5, т.3, с.188]. Праўда, войска Вялікага Княства цярпела вострую нястачу прадуктаў, амуніцыі, зброяй. У харугвах Сапегі, напрыклад, было толькі 7 палявых гарматоў, а пораху - «толькі з бочку». У Паца - пораху «толькі два вазы... і волава мала ж». Асабліва пакутавалі жаўнеры ад голаду. Як адзначаў у грамаце Хаванскі пасля допыту палонных, «в войске де литовском и жмойцком голод большой: в таборах драгуны и желдаки лошадей едят, которых у них из наряду побивают» [5, т.3, с.419]. На пошуку хлеба для галоднага войска даводзілася пасылаць раз'езды ажно ў Віцебскі павет ды іншыя далёкія раёны краю.

У жніўні са з'яўленнем рэгулярнага войска на ўсходзе Беларусі актывізаваўся рух мясцовага насельніцтва, яскравей выявілася яго антымаскоўская настроенасць. Калі 16 жніўня харугвы Вялікага Княства - блізу 600 чалавек на чале з палкоўнікам Ліпскім - падышлі да Амсціслава, мяшчане хацелі адразу здаць ім горад, ды маскоўская залога арганізавала абарону. Тады праз тыдзень амсціслаўская шляхта і мяшчане ўльтыматыўна запатрабавалі ў каменданта Савы Аўцына адчыніць гарадскую браму, прыстрашыўшы, што ў адваротным выпадку павяжут усіх маскоўскіх ратнікаў і аддадуць жаўнерам Вялікага Княства. Шляхціч Марцін Масковіч урэшце сам выхапіў ключы ў каменданта, і яны адчынілі браму. Маскоўскую залогу вырашылі адпусціць на волю. На другі ж дзень амсціслаўцы вывелі ратнікаў з горада і ажно 20 вёрстай супрацьдажалі ў напрамку Рослава, гарантуючы ім бяспечны шлях з Беларусі. Але далей у лесе на царскіх ваяўнікоў амсціслаўскай залогі напалі партызаны «и учали по них из лесу стрелять с обеих сторон и шли де за ними те шиши верст с 40 и бились с утра до вечера». Загінуў сам Аўцын, 57 ратнікаў, 28 чалавек было паранена, так што да Рослава дайшоў з параненымі толькі 161 чалавек [5, т.3, с.148].

Тады ж харугвы гетманаў хадзілі да Крычава - і Крычаў таксама перайшоў на бок Вялікага Княства Літоўскага. Неўзабаве быў вызвалены і Шклой. Смаленскі ваявода Барыс Рапнін з трывогай паведамляў цару, што і пад Смаленск прыходзілі «літоўскія людзі», захапілі ў палон некалькі салдатаў з палка Лэслі, адагналі з сабой ад горада статак на 110 коняў. Смаленскія казакі пачалі кідаць царскую службу ды сыходзіць у лясы. Ваяводы з вялікіх гарадоў Беларусі адчулі сур'ёзную небяспеку і сталі прасіць у цара тэрміновых падмацаванняў. У Полацку, напрыклад, маскоўскіх салдатаў і стральцоў тады было 657 чалавек, а жыхароў горада засталося з дзецьмі 1499. Дык каб умацаваць абароназдольнасць залогі, цар загадаў выкарыстоўваць палачанаў: «мешкан по вестям росписать и ставить со всяkim боем по городу с солдаты и стрелцы через человека» [11, с.126].

Дзе ж была дывізія левага крыла, калі харугвы Сапегі і Чарнецкага пасля Палонкі стаялі пад Барысавам, ішлі да Дняпра? Шасціцісячна армія Міхала Паца толькі 8 ліпеня пакінула раён Вількаміра і рушыла да сталіцы Княства. Праўда, на Браслаўшчыне давялося паставіць частку пяхоты ў мэтах перасцярогі ад Хаванскага, які ўжо збіраў сваё пашматанае войска ў Полацку. Замест таго каб весці дывізію ў Падняпроўе дзеля супольных дзеянняў супраць непрыяцеля, абозны Міхал Пац у сярэдзіне ліпеня распачаў аблогу Вільні. Цэлы месяц ягонае жамойцкае войска марнавалася тут. Залога царскага ваяводы Мышэцкага не магла ўтрымаць увесі горад і скавалася ў замку, затое там баранілася надзвычай упарта. Аблога зацягвалася, а шанцаў на поспех амаль не было. Тады пад канец

жніўня пацаўская дывізія прыйшла да Дняпра, пакінуўшы пад Вільній 2 тысячы жаўнераў. Сапега і Чарнецкі ўжо другі тыдзень як стаялі пад Магілевам.

Вялікі гетман дамагаўся аб'яднання дывізіяў, каб разам выступіць на левым беразе Дняпра, тады як Пац упарты не жадаў гэтага і ўхіляўся ад падпарадкавання Сапегу. Канфрантацыя паміж імі зноў сама горшым чынам упłyvala на ход кампаніі. Паколькі ваявода Чарнецкі сімпатызаваў жамойцкай дывізіі, дык Пац раптам пажадаў злучыцца з ім - толькі б не з Сапегам! Вялікі гетман гатоў быў ісці на кампрамісы, але аб'яднання левага крыла арміі з польскім войскам аніяк не мог дапусціць. Абураны, ён нават пагражая Пацу, што скарыстае супраць таго зброю [74, s.28].

Усё ж канфлікт удалося залагодзіць. Сапега прапанаваў злучыць дывізіі хоць часова, на час кампаніі, - і Пац пагадзіўся. Нарэшце з першай паловы верасня 1660 г. абодва крылы арміі Вялікага Княства Літоўскага падпарадкоўваліся аднаму начальніку - вялікаму гетману. Колькі дзён усё войска стаяла паміж Магілевам і Шкловам, а пасля перайшло на левы бераг Дняпра. Тут Сапега правёў агляд падначаленых яму сілаў. Фармаванні налічвалі блізу 12 тысячаў чалавек.

Між тым у другой палове верасня да Магілева ўжо падыходзіла групоўка ваяводы Даlgарукага. З Полацка на злучэнне з ім выйшлі палкі Хаванскаага. Казакі Васіля Залатарэнкі таксама мусілі дзейнічаць супольна з маскоўскім войскам. Прыкладна 24 верасня Даlgарукі спыніўся каля вёскі Гаспада, што за 40 вёрстай ад Магілева, і зрабіў там умацаваны лагер. Даўтытаўшы сялянаў, пачуў, што ў вёсцы Вуглы, недалёка ад Горак, стаіць войска Міхала Паца - пад 4 тысячы чалавек. Ад Гасподы да Вуглоў было, можа, няпоўных 10 вёрстай. Але Сапега, добра інфармаваны пра рух Даlgарукага, ужо выслаў да Паца харугвы Падубінскага, а пасля і сам з Чарнецкім ды ўсімі сіламі прайшоў пад Вуглы. Непрыяцеляў раздзяляла цяпер забалочаная рачулка Бася¹ ды нейкія трывяглыя.

Колькі дзён прайшло ў напружаным чаканні, артылерыйскай перастрэлцы, папярэdnіх сутычках. Пяць харугваў конніцы, пераправіўшыся праз Басю, наблізіліся да самага маскоўскага лагера і завязалі там бой. Войска Даlgарукага, гатавае да бітвы, пакінула умацаванні і пагналася за імі, але ў полі сутыкнулася з большай сілай. Прэз дзень усё адбылося прыкладна гэтаксама, затым - іншою сутычкай. Да генеральнай сечы дайшло 8 каstryчніка, на восьмы дзень пасля пераправы праз Дняпро. У начной цэмры вялікі гетман вывеў усё войска за Басю ды размеркаваў так, што ягоныя харугвы сталі ў цэнтры, на правым крыле - дывізія Чарнецкага, а на левым - Паца. За

¹ Бася - прытока Проні, якая ўпадае ў Сож.

ноч былі падрыхтаваныя шанцы, артылерыя, і з ранішнім святлом гатовы да бітвы Сапега накіраваў Далгарукаму сурмача з выклікам на міжбой. Апоўдні маскоўскія палкі выйшлі з лагера, і пасля ўзаемнага артылерыйскага абстрэлу арміі сутыкнуліся. На абодвух флангах Чарнецкі і Пац з Палубінскім хутка паціснулі непрыяцеля, разарвалі варожыя шыхты і пачалі гнаць іх да абозу, але, захапіўшыся, не зауважылі таго, што па цэнтры моцна церпіць дывізія Сапегі. Маскоўскаму войску тут удалося адкінуць конніцу, пабіць шмат пяхоты і, захапіўшы гармату ды колькі штандараў, амаль пераможна вярнуцца да свайго лагера. Затое правае і левае крылы групоўкі Далгарукага былі разгромленыя ды ратаваліся ўцёкамі. Апісваючы бітву, ваявода паведамляў цару, што «сотни многия и сотенные люди из розных сотен с бою побежали к своим обозам, и рейтарские два полки Рычертра Полмера да Томаса Шала все побежали к обозам же, и драгуны Христофорова полку... и солдаты Филиппусова полку Фон-Буковена и Вилимова полку...» [5, т.3, с.167].

Пад вечар усё маскоўскае войска перайшло пад ахову сваіх лагерных умацаванняў. Харугвы Вялікага Княства і Кароны, пастаяўшы каля абозу Далгарукага, вярнуліся за Басю. Было здабыта 7 гарматаў, 15 баявых сцягоў, захоплена шмат палонных, у тым ліку палкоўнік Фон-Буковен. Паводле імяннога роспісу ваяводы, агульныя страты маскоўскага войска дасягнулі 1155 чалавек, з іх 427 забіта і 519 паранена. Але і ў пераможцаў бітва ўзяла вялікія ахвяры. Як адзначыў у сваім дыяруши ўдзельнік сечы шляхціч Ян Пачабут-Адляніцкі, «гэты дзень, заліты крывёю, паклаў на месцы шмат годных маладых людзей і сыноў мілай айчыны». Гетман таксама быў у вялікай небяспечы: пад ім забіла каня.

Пад час бітвы ўдалося захапіць Адама Кашанскага - шляхціча з пацайскай дывізіі, які двойчы здрадзіў Айчыне. Калі ён першага разу быў скінуты з палон і, пакаяўшыся, прысягнуў на вернасць сваёй дзяржаве, яму паверылі, а кароль нават падараў зямлю з сваіх уладанняў. Цяпер жа здрадніка, які другім разам перайшоў на бок Масквы, вайсковы суд пастанавіў пасадзіць на палю, і толькі вялікі гетман, умяшаўшыся, загадаў расстралаць Кашанскага.

У лагеры за Басяй гучна святкавалася перамога: нашыя жаўнеры спявалі «Цябе, Божа, хвалім». Раскацістым рэхам грукаталі гарматы. Маскоўскія ж ратнікі, пачуўшы гэта, падумалі, што нарэшце да іх прыйшлі казакі і нават павыходзілі з умацаванняў [26, с.60]. Яшчэ колькі дзён адбываліся сутычкі, асабліва калі непрыяцель выходзіў на пабаявішча забраць сваіх забітых. А 24 кастрычніка ўжо ў маскоўскім лагеры штосьці гучна святкавалі: да ночы трашчалі мушкеты, бахалі гарматы. «Ці не прыйшла да іх падмога? Ці не разбілі каронных гетманаў на Украіне?» - з трывогай думалі ў войску Вялікага Княства. Ажно, як патлумачыў палонны, прычына ўрачыстасці была ў іншым:

цар паведаміў Далгарукаму, што «за перамогу» ўзнагародзіць усіх: «Сами не ведаеце, каковое будете иметь пожалование от величества царского» [16, с.17].

Між тым дывізія Чарнецкага ўжо пакінула абоз і, пераправіўшыся цераз Дняпро, рухалася ў бок Друцка, а ў дапамогу маскоўскаму войску набліжаліся казакі Залатарэнкі ды Хаванскі, які на той час быў недалёка ад Лукамлі. Тады і Сапега адвёў сваю армію да Шклова, куды перавозілі ўсіх параненых з Басі. Блакаваць Далгарукага былі пакінутыя толькі Палубінскі ды Пац з жамойцкай дывізіяй. Каб перашкодзіць аб'яднанню Хаванская з Далгарукім, ён выслаў наперад, пад Чарэю, палкоўнікаў Кміціча і Аскірку з аддзелам на 1000 вершнікаў. Адначасна да Жаромскага пад Вільню паймчаўся пасланец вялікага гетмана з загадам пакінуць для аблогі сталіцы паспалітае рушанне, а астатнія войска хутчэй весці да Сапегі.

Калі Хаванскі даведаўся ад злоўленых «языкоў» пра пад'езд Кміціча ды Аскіркі, ён сам рушыў на Чарэю. Палкоўнікі пачалі адыходзіць з Чарэем да Талачына. Тады ваявода паслаў наўздагон ім З тысячы рэйтараў і стральцоў, а з рэштаю заняў Чарэю і стаў узводзіць абарончыя ўмацаванні мястэчка. Дагнаўшы харугвы Кміціча і Аскіркі пад Талачыном, царская ратнікі разбілі іх ды захапіліся пераследам, калі раптоўна натыкнуліся на дывізію Чарнецкага. Цяпер ужо гатовая святкаваць перамогу маскоўская конніца была дазвання разгромленая польскімі харугвамі. Уцалелыя спрабавалі ўцякаць, аднак на стомленых конях мала каму ўдалося ўратавацца. Да ўмацаванай Чарэі цэлымі вярнуліся толькі 8 коннікаў Хаванская [26, с.69].

Тады ж да Чарэя паспей падысці Сапега, які размясціў войска за 5-7 вёрстаў ад мястэчка. Чарнецкі таксама падвёў сваю дывізію да самай Чарэі. На наступны дзень мог пачацца штурм. Аднак маскоўскае войска не вытрымала і ўначы, ціха пакінуўшы свае ўмацаванні, стала ўцякаць да Полацка. Частка абозу і 2 гарматы былі кінутыя ў Чарэем. Астатнюю артылерыю пад аховою дзвюх сотняў дваранскай конніцы і трох ротаў конніцы рэйтараў Хаванскі загадаў цягнуць іншай дарогай на Лепель - так бліжэй да Полацка, а сам з галоўнымі сіламі пайшоў на Чашнікі - каля лясоў і ўмацаваных паселішчаў, праз балоты, толькі ўначы выбіраючыся на вялікую дарогу. Недалёка ад Чарэя на дарозе засталіся ляжаць яшчэ 2 гарматы. Шмат якія дваране і рэйтары адразу ж пакінулі Хаванская ды «побежали розными дорогами» [5, т.3, с.204].

Сапега агледзеўся, што непрыяцель пакінуў Чарэю, і, калі Хаванскі адышоў ужо на 15 вёрстаў, паслаў наўздагон З тысячы жаўнерай на чале са сваім пляменнікам Крыштапам Сапегам, палкоўнікамі Кміцічам, Ліпніцкім ды Дольскім. Яны дагналі непрыяцеля ўжо праз 25 вёрстаў і завязалі з ім бітву. Панёшы страты, маскоўскае войска выставіла заслону ды паскорыла адступленне, але з

тылу на яго ўвесь час насядаў пад'езд Сапегі. «И шли мы отводом оборонною рукою 50 вёрст днём и ночью... а неприятель за нами шел; а твои ратные люди идут отстреливаясь», - паведамляў цару Хаванскі.

Перад ракой Суя за 20 вёрстаў да Полацка харугвы Крыштапа Сапегі зноў заатакавалі маскоўскае войска, зламалі рэйтартскую заслону і наляцелі на пяхоту. Толькі тое, што на дапамогу ім прыйшлі ўсе фармаванні Хаванскаага, дазволіла адбіць атаку і давесці пашматаныя палкі да Полацка. Страты апошняга бою былі таксама значныя. Апрача забітых ратнікаў іх складалі і захопленыя ў палон палкоўнік рэйтараў Увараў, і полацкі ваявода ды палкоўнік Касоўскі, і ўся артылерыя, якую адбілі жаўнеры Сапегі. Ахова пакінула гарматы ды, шукаючы ратунку, схавалася за полацкім ўмацаваннямі. Наагул, за час пераходу з Чарэі да Полацка групоўка Хаванскаага настолькі страціла баявы дух, што калі б не выратавальнія сцены, гэтае войска можна было б браць ці не голымі рукамі. Хаванскі неаднаразова скардзіўся цару, што ягоныя ратнікі, «не видев неприятельских сабель, бегут неведомо от кого, не остояются мало». Маскоўскі ваявода здзіўляўся, адкуль у войску такая паніка, якой не даводзілася бачыць аніколі раней. «Не ведомо, от Бога за наше согрешение, или они, враги, своим злым ухищрением, чародейством и волхованием страх напустили», - пытаўся ён, гледзячы на ўцёкі ратнікаў ад адной чуткі пра войска Рэчы Паспалітай [5, т.3, с.208]. А гэта была яскравая праява ці не галоўнага пералому ў шматгадовым супрацьстаянні - перавагі над акупантамі баявога духу.

Цар пасылаў у Беларусь да ваяводы Далгарукага падмацаванне за падмацаваннем. То Максім Рцішчай прывёў на Магілеўшчыну 893 ратнікі, то сюды прыйшоў смаленскі ваявода Пётра Далгарукі з войскам на 4536 чалавек. У лістападзе ён ужо дзейнічаў пад Шкловам. Пасля таго як харугвы Сапегі і Падубінскага пакінулі ваколіцы Шклова і пайшлі на Хаванскаага, маскоўскае войска спрабавала зноў узяць усю Магілеўшчыну пад свой кантроль. Ваявода Юры Далгарукі выслаў з Магілава войска на Крычаў і Мсціслаў, а палкі Максіма Рцішчава і свайго брата Пятра - на Шклой. Ведаючы, што ў Шклове з рэгулярных фармаванняў засталася толькі рота драгунаў, ён спадзяваўся лёгка здабыць гэты горад ды колькі разоў пісаў мяшчанам, каб тыя «Шклов нам сдали... безо всякого кровопролития». Але шклоўцы і не збіralіся паддавацца. Наадварот! Калі са Смаленска па Дняпры маскоўская ратнікі з палкоўнікам Пяцікрутам перавозілі на стругах хлебныя запасы, порах і кнаты ў Магілеў і Стары Быхаў, каля Шклова на іх быў зроблены напад. Мяшчане абстралілі стругі з гарматаў, затым выплылі на чаўнах і, учыніўшы сапраўдны бой, забілі з мушкетаў 21 ратніка, шмат каго, у тым ліку самага палкоўніка, паранілі, адабралі па некалькі стругаў «хлебных и пушечных запасов и фитилю» [5, т.3, с.228], астатніх прымусілі вярнуцца. Па якім часе ваяводу давялося

высылаць гэтыя запасы з Магілева на 180 вазах пад моцнаю аховаю. Войска Далгарукага і Рцішчава трымала Шклоў у аблозе, абстрэльвала з гарматаў, засылала ў горад лісты і агітатараў, каб схіліць абаронцаў да капітуляцыі, - і ўсё марна. Шклоўцы ж зрабілі раптоўную вылазку ды ў чатырохгадзінны сечы нанеслі непрыяцелю цяжкія страты. Тады царскія ратнікі началі будаваць шанцы і ўсталёўвацца абозам на доўгі час. Але ўжо 24 лістапада акольнічы Пётра Далгаруکі, страціўшы апошнюю надзею на поспех аблогі, напісаў брату, што «шкловіцы, жилецкіе люди, осаду крепят и хотят сидеть в осаде накрепко; и с твоими ратными людьми ныне к Шклову итти не для чега», ды разам з войскам вярнуўся ў Магілеў [5, т.3, с.243-244].

Шклоў выстаяў хоць на гэты раз. Але ж Амсціслаў і Крычаў ізноў паддаліся. Праўда, не маскоўскуму войску. Крычаўцы згадзіліся здавацца толькі казакам. 23 лістапада войт, мяшчане і шляхта здалі горад старадубскому палкоўніку Пятру Рослаўчанку.

Не дамогшыся анічога большага, пад націкам аддзелаў Ліпніцкага і Бабраўніцкага, а таксама з прычынаў партызанскаага руху ўсё маскоўскае войска пад канец лістапада сабралася ў Магілеве. Аляксей Міхайлавіч загадаў старэйшаму Далгарукуму ўмацаваць Магілеў і Стары Быхаў ды пераходзіць з галоўнымі сіламі да Смаленска.

Так, кампанія 1660 г. і не прывяла да рагучай перавагі злучаных сілаў Рэчы Паспалітай у Беларусі. Маскоўскія ваяводы мелі тут яшчэ трывалыя пазіцыі, маглі праводзіць нават наступальныя дзеянні. А ў харугвах вялікага гетмана з лістапада зноў не было ладу. Старшина, а пасля і простыя жаўнеры сталі пакідаць свае фармаванні, сыходзіць дадому. Пайшлі чуткі, што дзеля нявыплаты вось-вось утворыцца канфедэрэцыя. Таму гетман Сапега спяшаўся скончыць кампанію. Калі палявы пісар Аляксандр Палубінскі з паручнікамі выехаў да Вільні, на ягонае месца Сапега паставіў Мікалая Юдзіцкага, пасля чаго і сам ад'ехаў да Вільні, каб давяршаць аблогу стаўцы. Войска ж было накіравана на зімовыя кватэры: правае крыло - у Браслаўскі і Ашмянскі паветы, левае - паміж Глыбокім і Магілевам.

А на поўдні Беларусі падзеі ішлі сваёй хадою. Яшчэ ў гады замірэння аддаленае ад цэнтра краіны Палессе цярпела ад казацкіх наездаў. Павел Сапега неаднаразова высылаў туды ўніверсалы з заклікам «абараняць цэласць свайго павета і ўсёй айчыны», а харужы Пінскага павета Васіль Орда раз за разам збіраў шляхецкае рушанне. Для ліквідацыі казацкіх bandaў, што рабавалі Піншчыну, вялікі гетман накіраваў туды ўвесень 1657 г. 2 татарскія і 1 драгунскую харугвы - на дапамогу павятоваму войску. Аднак наезды не спыняліся. Украінская казацкая старшина, маючы да гэтых абшараў асаблівіе інтарэс, імкнулася падпарадковаваць іх калі не сілай, дык хоць дыпламатычна. З гэтай мэтай яшчэ ў жніўні 1657 г. паслы Багдана

Хмяльніцкага падпісалі дамову з дэлегатам ад Пінскага павета, на што шляхта Піншчыны выказала пратэст, падкрэсліўшы, што дэлегат дзейнічаў «насуперак усялякай слушнасці» ды што яны нікога не жадаюць браць сабе ўладаром, - «пагатоў пана гетмана Запарожскага».

Асобліва цярпеў Пінскі павет у 1660 г. Для нападаў на гэтых землі казакі аб'ядноўваліся з маскоўскім войскам. У іх акцыях бралі ўдзел валашчане ды мяшчане туроўскія і нават давыд-гарадоцкія. Адбіаць непрыяцеля мусіў полк Самуля Аскіркі, а таксама павятовае рушанне Васіля Орды, якое ў сакавіку, напрыклад, збіралася ў Моталі. Тым не менш Пінск не ўнік новага спусташэння. Пры канцы чэрвеня - пачатку ліпеня чужынцы («непрыяцель масквіцін з казакамі») пры падтрымцы туроўцаў напалі на яго, «горад, касцёлы, цэрквы Божыя агнём папалі, капланаў, шляхту, шляхцянак, мяшчанаў како спаймалі, - адных тыранска мучылі, пазабівалі, другіх у няяволю пабралі» і ўсе двары нератварылі ў попел. Вяртаючыся, яны абрабавалі і знішчылі таксама вёскі Асавец, Вяляцічы, Шаламічы, Ціўравічы ды інш. Пасля гэтага вялікі гетман прыслалі на ахову павета 5 драгунскіх харугваў. Але й у жніўні казацкі табар стаяў у Давыд-Гарадку, а кіраваў казакамі тут нехта Карней, падпарадкованы кіёўскому палкоўніку Дварэцкаму. Адзін са скопленых казакаў на допыце патлумачыў, што іх загоны «за Гарынню непалаць, бо сабе па Гарынь мяжу закладаюць».

Пастаўленая на зіму ў паўночных раёнах Беларусі дывізія Паца ніяк не магла там пракарміцца дзеля поўнай спустошанасці краю. Дывізія ж Сапегі, раскватарараваная на заходзе Беларусі, трапіла ў лепшыя ўмовы. Гэта стала прычынай новага абвастрэння дачыненняў паміж імі. 2 студзеня 1661 г. у Чашніках адбылася сустрэча кіраўнікі дывізіяў. Войска правага крыла прадстаўляў Юдзіцкі, а левага - упіцкі стараста Падбярэзскі, які замяняў Паца. Першы прапанаваў размясціць абедзве дывізіі пад Глыбокім, каб супольна дзейнічаць супраць непрыяцеля. Але праект аб'яднання дывізіяў выклікаў адмоўную рэакцыю ў людзей Паца. Пагадзіліся толькі падзяліць прысланыя дзяржаваю гроши. А 6 студзеня ў Вяжычах сустрэліся дэпутаты ад харугваў левага крыла ды выбралі пасла, які б паехаў да караля са скаргамі на вялікага гетмана. Гетманаўская ўлада Сапегі дэмантратыўна ігнаравалася. Гэты ж з'езд пастановіў, каб уся пацаўская дывізія ішла зімаваць на Браслаўшчыну, у раёны, менш вынішчаныя, чым Усходняя Беларусь. Пры гэтым пераход трэба было зрабіць хутчэй за войска правага крыла.

Сапегу не ставала сілы і ўлады (хоць фармальна ці меў нехта ўлады больш за вялікага гетмана!), каб прымусіць харугвы жамойцкай дывізіі выконваць ягоны загад. Ён пагражаяў Пацу рэпрэсіямі, а таму толькі гэтага і не хапала, каб напісаць каралю і вялікаму князю чарговую скаргу на старога гетмана, зняважыць свайго суперніка. Пры моцнай падтрымцы каралеўскага двара і канцлера Крыштапа

Паца кірауніку жамойцкай дывізіі не было чаго баяща. Ужо 10 студзеня ўсё войска левага крыла паротна пачало рухацца да Глыбокага, а праз які тыдзень пайшло на Браслаў. Потым Пац збіраў роты пад Дрысвятамі для барацьбы з маскоўскімі аддзеламі Івана Палуехтава, які дзеянічаў з Дынабурга. Але пасля некалькіх сутычак паміж Пацам і Палуехтавым была падпісаная дамова пра замірэнне на 6 тыдняў.

Вясна 1661 г. прыйшла на маскоўскім фронце даволі ціха. Харугвы жамойцкай дывізіі былі раскватараваныя паміж Дынабургам і Друяй, а сапежынскай - уздоўж Дзвіны, па лініі Дзісна - Чашнікі - Чарэя. На пачатку сакавіка 1661 г. Хаванскі з часткай войска пакінуў Полацак і пайшоў на Пскоў. Вярнуўся пад Полацак ён толькі ў ліпені. Маскоўскі ўрад tym часам спяшаўся ўмацаваць свае сілы на паўночнай Беларусі, у прыватнасці полацкую залогу. У Тарапец і Вялікія Лукі быў высланы ваявода Юры Шахоўскі, які меў загад мабілізаваць не толькі служыльых людзей і «недарасляў», але нават сялянаў сабраць, «колькі можна». Шахоўскі ды Ардзін-Нашчокін з палком мусіл ісці на злучэнне з Хаванскім.

Пры зацішшы на галоўным тэатры вайны партызаны працягвалі дзеяніцаць. Таго году ідэя вызвалення настолькі ўмацавалася на акупаванай тэрыторыі, што ў шерагу гарадоў дайшло да паўстання. Першымі ўзняліся жыхары Магілева. Хоць у горадзе стаяла моцная царская залога (каля 2 тысячаў чалавек)¹, мяшчане, не баючыся здрады, папярэдне распрацавалі план паўстання, паводле якога ўсе гаспадары, у якіх стаялі па хатах маскоўскія ратнікі, мусілі абяспекодзіць іх зброю (дастап крэмень ці як-небудзь папсаваць яе), і 10 лютага на заклік бурмістра Язэпа Левановіча напасці на непрыяцеля. Але калі 1 лютага на рынку царская ваяўнікі пачалі зноў крыгідзіць і зневажаць магілеўскіх гандлярак, прагучала умоўны кліч «Пара! Пара!» - і паўстанне пачалося раней за прызначаны тэрмін [7, т.2, с.XVIII]. На дапамогу мяшчанам неўзабаве прыйшлі выпушчаныя з турмы ваеннопалонныя, і за некалькі гадзінай напружанага бою была знішчаная практычна ўся маскоўская залога. Уцякло толькі некалькі чалавек, якія, дабегшы да Рослава, паведамілі, што «могилевские мещане... изменили... ратных людей в Могилеве всех порубили» [5, т.3, с.324]. Сямён Гарчакоў, Мацей Палуехтаў, стралецкі галава Сафон Чэкін ды колькі афіцэраў былі ўзятыя ў палон і перададзеныя рэгулярнаму войску Рэчы Паспалітай.

За гэты гераічны чын найбольш актыўныя ўдзельнікі паўстання атрымалі шляхецтва, а самому месту Магілеву была дадзена вялікая пячатка. Затое ў Маскве патрыярх Нікан пракляў магілеўцаў. Ім неаднойчы пагражала помста царскіх ваяўнікоў за лютайскіе

¹ Паводле іншых звестак - 7 тысячаў.

паўстанне (асабліва ўлетку 1661 г., калі Магілеў штурмавалі маскоўскія аддзелы, якія падышлі ад Старога Быхава, ды ў чэрвені 1666 г., калі да горада падышло з войскам Якаў Чаркаскі).

У Падняпроўі тады дзеянічалі палкоўнікі Самуль Кміціч і Гальш Сурын. На прыклад Магілева крычаўцы таксама, ужо трэцім разам, расправіліся з непрыяцельскай залогай ды адкрылі браму сваім. Тое ж зрабіў Чачэрск. Мяшчане Дзісны два разы пісалі генералу артылерыі Мікалаю Юдзіцкаму ў Даўгінаў, каб той прыйшоў да іх пад горад, і яны згадуць яму Дзісну, затым трэці раз пісалі пра тое ажно ў Пустаржэўскі ўезд, куды хадзілі харугвы Юдзіцкага, пакуль ён не з'явіўся пад Дзіснай і не прыняў горад з рук мяшчанаў [5, т.3, с.347, 365]. Летам кароль і вялікі князь асобнай граматай адзначыў герайм дзісенцаў, якія «усіх маскоўскіх людзей, што ў Дзісне заставаліся, высеклі і замак ад непрыяцеля вызвалілі», і дараваў амністію каменданту за ранейшую капітуляцыю перад царскім войскам.

Полацак таксама рыхтаваўся да паўстання. Увесну там пры невялікай колькасці жыхароў (да 3000 чалавек) канцэнтраваліся значныя сілы маскоўскага войска: толькі стральцоў 992, а ў дадатак - драгунскія і салдацкія палкі. Ваявода Вялікі-Гагін баяўся адыходу салдатаў і драгунаў, бо ад полацкіх мяшчанаў і шляхты чакаў «шатости», прасіў падмацавання. Палачане ў красавіку і сапрэуды пісалі да вялікага гетмана Паўла Сапегі, каб ён толькі падышло з харугвамі пад горад, «а яны Полацак яму згадуць» [5, т.3, с.365].

І ў ліпені 1661 г. ваявода паведамляў цару, што полацкія мяшчане на чале з бурмістрамі Кузьмой Навумовічам і Рыгорам Паўкам хочуць здаць горад войску Вялікага Княства. Ад павятовых мужыкоў, адзначаў ён, даводзіцца «чаять измены». Полацкую шляхту і казакаў князь Вялікі-Гагін нікуды не выпускаў, бо «у них у многих сродичи в измене, и от них чаять того же». Пра здачу напісалі Юдзіцкаму і жыхары Себежа, і, калі пад горад падышло войска Вялікага Княства Літоўскага, яны скончылі маскоўскага начальніка з ягонымі ратнікамі, а Себеж адкрылі сваім.

У траўні дайшло да пераносу вясных дзеянняў на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы, прычым выконвалася гэта галоўным чынам сіламі партызанаў. Генерал артылерыі і наваградскі кашталян Мікалай Юдзіцкі разаслаў лісты жыхарам Полацкага і Себежскага паветаў, у якіх казаў мужыкам збірацца ў аддзелы ды ісці вайною на Апоцкі і Пустаржэўскі ўезды. І сяляне ўзняліся. Яны стварылі партызанская аддзелы па 500 і больш чалавек ды пачалі хадзіць пад Апочку і Пустаржэў, дзе чынілі значную шкоду краю, займалі сяленні ды нападалі на царскае войска. А Юдзіцкі збіраўся прывесці на падмогу партызанам сваю конніцу [5, т.3, с.384].

Пры такой актывізацыі ваенных дзеянняў у Беларусі пачыналася лета 1661 г., калі адбылася яшчэ адна падзея, якая істотна паўплывала на мілітарную сітуацыю.

Высільваючыся на два фронты, маскоўскі ўрад вырашыў як найхутчэй памірыцца са Швецыяй, каб вызваліць дадатковыя сілы для вайны з Рэччу Паспалітай. Шведы былі таксама не супраць замірэння, бо яны ўсё яшчэ ваявалі з Даніяй. І вось у сакавіку 1661 г. у Кардзісе, паміж Дэрптам і Рэвелем, пачаліся доўгія і цяжкія перамовы Масквы са Стакгольмам.

Згодна з тэкстам «вечнага міру», падпісанага толькі 21 чэрвеня, Маскоўская дзяржава саступала Швецыі ўсе захопленыя раней у Інфлянтах гарады - Кокенгаўзэн, Дэрпт, Марыенбург, Нэйгаўзэн і інш., пры гэтым абавязвалася пакінуць у фартэцыях артылерью і хлебныя запасы - 15 тысячаў бочак зерня. Усе палонныя абменьваліся без выкупу. Праўда, у маскоўскай рэдакцыі дамовы было дапісаны, што артыкул аб абмене не тычыцца тых палонных, якія не жадаюць выязджаць з Маскоўскай дзяржавы ці якія там добраахвотна пераходзіліся ў праваслаўе. І першае, і другое практычна не падлягала кантролю. Усё гэта абурыла шведскі бок. Выбухнула дыпламатычная сварка, якая трывала яшчэ, бадай, дзесяцігоддзе.

Кардзіскі мір адлюстраваў усю марнасць вайны Маскоўскай дзяржавы са Швецыяй. Масква мусіла вярнуцца да ўмоў Стаябоўскага замірэння 1617 г. Але царскі ўрад радаваўся і з гэтага. Цяпер паспешліва здымаліся палкі са шведскага фронту і перакідваліся на тэрыторыю Беларусі. Для вайны з Рэччу Паспалітай спрабавалі наніць нават шведаў. У Галандыі зноў была арганізаваная масавая закупка зброі. А крымскому хану, каб разарваць ягоны хаўрус з Янам Казімірам, паслы Аляксея Міхайлавіча пррапаноўвалі штогадовую ўзнагароду 50 тысячаў рублёў [39, с.53].

ЗМАРНАВАНЫЯ ШАНЦЫ

Апошняя спроба паставіць непрыяцеля на
калені, апошняя спроба прадыктаўца
цвёрдыша ўмовы замірэння...

Гісторык Збігнєў Вуйцік

Летам 1661 г. Хаванскі зноў зграмадзіў у Палацку вялікую армію. Абапіраючыся на фартэцыю, ён мог цяпер праводзіць мабільныя акцыі на абшарах усяго Падзвіння. Неаднаразова пабіты ваявода прагнушы баявога рэваншу. Войска Міхала Паца стаяла тады каля Друі, а дывізія правага крыла, якой кіраваў Мікалай Юдзіцкі, - паўз Дзісну. Каб здабыць інфармацыю аб баяздольнасці і намерах непрыяцеля, абоўзны Вялікага Княства Літоўскага выслаў у канцы ліпеня пад Палацак моцны пад'езд на чале з ротмістром Крыштапам Адахоўскім - 15 харугваў панцырных, што складала паўтары тысячи вершнікаў. Неспадзявана з'явіўшыся каля Палацка, Адахоўскі пабіў ворага і нават узяў шмат «языкоў», ды пры вяртанні сутыкнуўся з маскоўскай пяхотай і пацярпел паразу. Хаванскі пасля далучэння да яго палка Ардзін-Нашчокіна не стрымалася і сам рушыў на войска Вялікага Княства. Цяпер ягоныя сілы па колькасці значна пераўзыходзілі дывізіі Сапегі і Паца. Маскоўская армія рухалася правым берагам Дзвіны проста на Дзісну, дзе стаяла войска правага крыла. У той небяспечнай сітуацыі Міхал Пац пагадзіўся з неабходнасцю аб'яднацца і паспяшаўся таксама да Дзісны, дзе дывізіі злучыліся. Наблізіўшыся адна да адной, абедзве арміі былі гатовыя да бітвы, але іх раздзяляла Дзвіна. Ратнікі Хаванскага хацелі дабудаваць мост, каб перабрацца на левы бераг, аднак туды паспела падысці колькі харугваў гусараў і дзве драгунскія роты Княства ды пачалі ставіць умацаванні ля самой вады. Абстрэльваючы іх з мушкетаў і артылерый, царскае войска цэлы дзень спрабавала адкінуць гэтыя кволія сілы ды ўсё ж пераправіцца цераз Дзвіну. На шчасце, пад вечар сюды прыйшла ўся дывізія правага крыла. Цяпер пра пераправу Хаванскага не магло быць і размовы. Больш за тыдзень царскі ваявода стаяў перад абоўзам, абстрэльваў левы бераг з гарматаў, а пасля павёў усю сваю армію назад да Палацка, каб перайсці Дзвіну там. Войска Вялікага Княства пайшло насустроч непрыяцелю і 27 жніўня спынілася на полі каля вёскі Палудавічы. Праз дзень адсюль да Хаванскага выправіўся моцны пад'езд (блізу 4 тысячаў коннікаў), які, аднак, вярнуўся ні з чым. Яшчэ праз колькі дзён ужо Хаванскі прыслалі сюды свой пяцістаечны пад'езд для выведкі. Усё скончылася сутычкай ды палоннымі з абодвух бакоў.

Якраз 6 верасня ў абоўзам пад Палудавічы вярнулася вайсковыя паслы з Варшаўскага сойму. Сойм, на якім мусіла развязацца пытанне

выплаты грошай жаўнерам ды праблема заспакаення войска наагул, разглядзеў гэта зусім павярхоўна. Затое куды больш сур'ёзна абмяркоўвалася магчымасць элекцыі новага манаdexa пры жыцці Яна Казіміра. Былі ўхваленяя новыя высокія падаткі, узнагароджаны паасобныя жаўнеры - вось усё, што зрабіў сойм для арміі Вялікага Княства, якая немаведама чым яшчэ трymалася. У дадатак да абедзвюх дывізіяў прыслалі каралеўскіх камісараў [74, с.31].

Абураныя жаўнеры сабралі свой рэляцыйны соймік, на якім абмяркоўвалі невясёлыя весткі з Варшавы. Вінаватых шукалі сярод сенатарапі і магнатаў Вялікага Княства. Асабліва скампраметавана выглядалі галоўныя кіраўнікі - гетман Сапега ды Пацы, якіх выкryвалі ў карупцыі, ігнараванні агульнадзяржаўных інтарэсаў, розных непрыстойнасцях. Жаўнеры не моглі зразумець, чаму Сапегу ды Пацам былі вернутыя вялізныя сумы грошай (Сапегу, прыкладам, 100000 злотых), растрочаных тымі ў дзяржаўных патрэбах, а для выплаты старых даўгоў войску сродкаў не знайшлося? Нямала адвінавачванняў прагучала на адрес, бадай, усёй вайсковай старшыны, якую Пац ды Сапега падбіrali, натуральна ж, са сваіх людзей. Войска не жадала больш падпарадкоўвацца Сапегу, Пацу, Юдзіцкаму, усім палкоўнікам і шэрагу ніжэйшых афіцэраў. Так, у стане агульнага абурэння і ўзрушанасці 7 верасня пад Палудавічамі почала стварацца канфедэратацый войска Вялікага Княства Літоўскага. Праз тры дні было абрана кіраўніцтва - маршалак Казімір Жаромскі, віленскі стольнік, і 12 ягоных дараднікаў.

Новы правадыр адразу выслаў моцны пад'езд конніцы пераймаць царскую казну, а 19 верасня сканфедэраванае войска ўзялося дарабляць мост праз Дзвіну і перапраўляцца на правы бераг - у стары лагер Хаванскага, пакінуты царскімі ратнікамі. Прайдападобна, што нейкая колькасць харугваў, нанятых самім Пацам, не далучылася да апазіцыйнага вайсковага хаўрусу, а пайшла з абозным на Падляшша, да ваяводы Чарнецкага. Ледзь толькі паспела войска Жаромскага размясціцца ва ўмацаваным лагеры, як адразу з'явіўся і сам Хаванскі. Пасля дробных сутычак маскоўская палкі адышлі ў бок Полацка. Лагер за час перадышкі быў умацаваны яшчэ лепш: па ўсёй акружнасці жаўнеры выкапалі два акопы з брустверамі, зрабілі шанцы ды высеклі лес, які занадта блізка падступаўся да лагера з того боку, адкуль чакалі непрыяцеля. Цяпер канфедэраты адчувалі сябе спакайней. Аднак колькасная перавага непрыяцеля не выклікала аптымізму: Хаванскі, аб'яднаны з Нашчокіным, меў не менш чым 20-тысячную армію, тады як пры маршалку Жаромскім было каля 12 тысячаў жаўнераў. У 1661 г. усё войска Вялікага Княства Літоўскага ўжо не складала ранейшых 22 тысячаў, так што адданых вялікаму гетману ды манаdexu харугваў заставалася яшчэ меней.

Хутка канфедэраты неспадзявана панеслі значныя страты. Спачатку 14 каstryчніка быў разбіты пад'езд палявога пісара Катоўскага, з сямі ротаў якога трох ўцяклі, страціўшы свае штандары, а са складу астатніх большая частка вершнікаў трапіла ў палон. Затым 18 каstryчніка адбылася бітва галоўных сілаў. Каі маскоўскія ратнікі непадалёку ад лагера Жаромскага напалі на невялікі пад'езд Адахоўскага, на пабаявішча мусілі выйсці ўсе харугвы маршалка, а праз момант перад імі ўжо выраслі ў лесе гатовыя да бою шыхты ручайні, якія раздзялялі пазіцыі арміяў. Дзейнічаць давялося ў вузкай, нязручнай мясцовасці, так што большасць харугваў не магла браць удзелу ў сечы, а толькі назірала за ёй. Колькасць забітых і параненых жаўнераў, страчаных коняў у той дзень засмуціла канфедэратаў. Пасля гэтага, сабраўшыся ў абозе, яны вырашылі служыць толькі да 11 лістапада таго ж года.

Вялікі гетман Сапега, Пац і Ян Казімір намагаліся хутчэй зліквідаваць канфедэрацию Вялікага Княства ды выратаваць сітуацыю на маскоўскім фронце. Больш того, каралеўскі двор планаваў правесці восенню маштабную наступальную кампанію, ачысціць ад акупантаў Падняпроўе. Такі план адпавядаў бы ўхвалам Варшаўскага сойма, на якім пры аблекаванні магчымага замірэння ў прысутнасці царскага пасла дэпутаты адкінулі ўмовы маскоўскага боку ды вырашылі працягваць вайну [5, т.3, с.425]. Але канфедэраты пільна сачылі за дзеяннямі скампраметаванага кірауніцтва і стараліся нейтралізаваць заходы, скіраваныя на іх раскол. За спробу дапамагчы Міхалу Пацу ўзяць апазіцыйны вайсковы хаўрус пад свой уплыў быў забіты «цнатлівы сярод цнатлівых» ротмістар Крыштап Адахоўскі і паранены паручнік абознага Акольскі. У абоз пад Кушлікі прыехалі дэлегаты ад польскіх канфедэратаў, якія ўтварылі свой супрацьурадавы хаўрус яшчэ ў ліпені 1661 г. і мелі за маршалка Самуіла Свідэрскага. Дзякуючы сустрэчы паўсталі ліга канфедэраций Кароны Польскай і Вялікага Княства Літоўскага, злучаных сталай карэспандэнцыяй і супрацоўніцтвам.

Некалькі тыдняў пасля буйнай бітвы 18 каstryчніка Хаванскі не адступаўся ад лагера Жаромскага. За ўвесь гэты час да канфедэратаў на падмогу прыйшлі толькі харугвы Кміціча і Хлявінскага. Iх з'яўленне не змяніла дыспрапорцыі сілаў, і сыход новай бітвы для войска Вялікага Княства, бадай, не мог быць лепшым за папярэдні. Але на пачатку лістапада пад абоз канфедэратаў падышла каронная дывізія Чарнецкага. Гэта радыкальна памяніла сітуацыю. Далучыліся таксама адданыя каралю роты Вялікага Княства Літоўскага, якія ішлі пад Кушлікі з Янам Казімірам. Сам жа кароль, жадаючы асцярожна абяшчыць вайсковы хаўрус і зліквідаваць канфедэрацию, да

лагера пакуль не спяшаўся, бо высланы ім зварот да жаўнерай-канфедэратаў выклікаў адмоўную рэакцыю войска. Вузкае прыдворнае кола, асабліва абодва канцлеры - каронны і вялікакняскі, усур'ёз разглядалі магчымасць гвалтоўнага задушэння Братэрскага хайрусу (так называлася канфедэратацыя Вялікага Княства Літоўскага). З улікам гэтага і дывізія Чарнецкага займала каля мяцежнага войска адпаведныя пазіцыі.

З прыходам падмацаваняў пад Кушлікі Жаромскі ды Чарнецкі з палкоўнікамі правялі вайсковую нараду і пастанавілі першую ж ноч граміць Хаванскага. Планавалася, што за дзве гадзіны да світання ўся конніца і пяхота правага крыла на чале з маршалкам Жаромскім заатакуе маскоўскі абоз з фронту, а Чарнецкі са сваёй пяхотай і конніцай левага крыла наляціць з тылу. Аднак уначы з 3 на 4 лістапада атаку давялося на якую гадзіну адкладзіці, бо пяхота Чарнецкага была яшчэ не гатовая да бою. Калі ўжо пачынала развіднесьць, высветлілася, што маскоўскае войска выходзіць са свайго абоzu, каб адступіць да Полацка. Тады маршалак Жаромскі адразу ж загадаў атакаваць¹. Конніца імкліва панеслася да апусцелага абоzu непрыяцеля і праз густы туман не адразу прыкметіла небяспеку, пакуль па ёй праста ва ўпор не адкрылі страляніны, прыладзіўшыся да рагацінаў, маскоўская пяхотнікі. Каб адагнаць іх, спатрэбіўся агонь сваёй пяхоты. Магутным націкам харугвы канфедэратаў і Чарнецкага двойчы спынялі рух усёй групоўкі Хаванскага і прымушалі яе адбівацца, а на трэці раз абарона маскоўскага войска была канчатковая зламана. Паводле словаў удзельніка той сечы Яна Пачабута-Адляніцкага, «наши без разбору накінуліся на іх, змяшалі і ...разарвалі іх шэрагі ды, на шаблі ўзяўшы, гналі іх, сякучы і забіваючы, да самага Полацка» [23, с.164]. Сам Хаванскі дабег да Полацка і стаў за Палатою «с небольшими людьми». Адзін рэйттар прыімчайся ў Невель, дзе распавёў царскому ваяводу пра ўсё, што здарылася, а два чалавекі на пяты дзень з'явіліся ажно ў Вялікіх Луках, дзе таксама паведамілі, што над Кушлікамі царскіх «служильых людзей іных посекли и поранили, и... казну, порох и свинец, и наряд взяли и обоз весь разорили» [5, т.3, с.455].

Гэта быў поўны разгром арміі Хаванскага. У рукі пераможцаў трапіла больш за сотню баявых штандараў непрыяцеля, 5 татарскіх бунчукоў, мноства гарматай і нават славуты абрэз Багародзіцы, які быў пры ваяводу Нашчокіну. Сам Нашчокін, паранены, выйшаў праз лясы да Полацка праз чатыры дні пасля бітвы. Сын жа баярына і ваяводы Пётра Хаванскі патрапіў у палон. Сярод палонных было яшчэ 8 палкоўнікаў, больш дзесяці ротмістраў, многа іншых афіцэрэў - агулам блізу 400 чалавек [29, с.184; 77, с.363].

¹ Згодна з іншымі звесткамі, пра намер Хаванскага тэрмінова адвесці войска ў Полацак Жаромскому паведамілі два царскія ратнікі, якія ўначы перабеглі ў лагер канфедэратаў [5, т.3, с.458].

Ужо на наступны дзень у абозе канфедэратаў пад Кушлікамі з'явіліся паслы крымскага хана і ўкраінскіх казакаў, якія прапаноўвалі разам ударыць па Маскве. Аднак войска Вялікага Княства Літоўскага адмовілася ад паходу. Праз два дні прыехалі каралеўскія камісары і агітавалі за тое самае, але зноў марна. Тым часам да войска вырушыў сам Ян Казімір, які ў дзень бітвы быў у Глыбокім ды там і даведаўся пра вялікапышную перамогу. Ужо 11 лістапада разам з канцлерам ён уязджаў у абоз пад Кушлікамі. Канфедэраты сустракалі манаарха співаннем гімна ды гарматным салютам. Пад ногі яму кінулі 130 здабытых у непрыяцеля штандараў, татарскія бунчукі, іншыя трафеі. Паказалі палонных, наладзілі вялікі баль [31, с.227-228]. Падставаў для радасці хапала: пасля разгрому Хаванскага і Нашчокіна можна было смела распачынаць паход на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы.

Аднак ні пафас перамогі, ні каралеўскія заклікі не змянілі цвёрдай пазіцыі канфедэратаў, якія зноў адмовіліся ад паходу «на Маскву». З Янам Казімірам яны не дазволілі ісці ніводнаму свайму палкоўніку. І збянтэжаны манаарх мусіў павярнуць на Глыбокае ды вяртацца ні з чым, прыхапіўшы з сабой сама важнага палоннага - сына ваяводы Хаванскага. А войска на наступны ж дзень згарнула абоз і пайшло пад Асвею, дзе размясцілася ротамі па вёсках для адпачынку. Зімой канфедэраты пакінулі Полаччыну і перайшлі на поўдзень Беларусі, у Кобрынскую эканомію ды пад Слонім, дзе і пракарміцца было лягчэй, і да каронных канфедэратаў ды Варшавы блізка.

Вяртаючыся ў Польшчу, кароль затрымаўся ў Вільні, дзе ўжо завяршалася доўгая аблога замка. Невялікая царская залога ваяводы Данілы Мышэцкага зачынілася ў першакласнай віленскай фартэцыі і, адмаўляючыся ад капітуляцыі, праста зацягвала час. Пасля з'яўлення Яна Казіміра пад Вільній сюды ж прывёў свой полк з Прусіі князь Багуслаў Радзівіл. Маскоўскім ратнікам, якія сядзелі за мурамі, былі прапанаваны выдатныя ўмовы здачы: кожны мог пайсці ў сваю дзяржаву, узяўшы з сабой грошы і маёmacь - хто сколькі панясе! Але Мышэцкі прасіў большага - дазволу прадаць увесе хлеб і соль, а пад вываз ягонай маёmacці падаць 300 фурманак! Вядома ж, ані канцлер Пац, ані падканцлер Нарушэвіч не пайшлі на гэта. Войска пачало рыхтавацца да штурму. Тады маскоўскія ратнікі, змовіўшыся, самі напалі на Мышэцкага і, звязаўшы ваяводу, капітулявалі. Над Мышэцкім быў наладжаны вайсковы суд. Пра жудасці, якія чыніў гэты маньяк пад час акупациі Вільні, казалі сама неверагоднае. Калі адзін праваслаўны святар, пераканаўшыся, што ў абаронцаў няма нікай магчымасці выстаяць, парайў ваяводу за лепшае здаць замак, той загадаў заладаваць папа ў марціру і са словамі «Ідзі цяпер да іх!» выбухнуў у бок непрыяцеля [32, с.160]. Шмат бязвінай крыві праліў Мышэцкі, не шкадуючы ні старога, ні малога. Людзей загадваў на кол

насаджваць, цяжарных жанчын - кручком пад рэбры падвешваць. На віленскім жа рынку, дзе тыран чыніў свае злачынствы, па прыгаворы суда Мышэцкаму і адсеклі галаву [76, с.133]. Катам быў нібыта ягоны ўласны кухар.

Маючы права вяртацца на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы, уся віленская залога, апрача 5 чалавек, дабраахвотна засталася служыць Рэчы Паспалітай.

Пасля перамогі пад Кушлікамі ды вызвалення Вільні з Беларусі прыйшла яшчэ адна радасная вестка - дабраахвотна здалася маскоўская залога ў Гомелі. Яшчэ раней захопнікі пакінулі Браслаў: на загад цара камендант горада Фёдараў забраў усе каштоўнасці і вывеў сваіх салдатаў ды рэйтараў у бяспечныя месцы, «а городаы Бреславль и Кажно (Іказнь. - Г.С.) сжег без остатку» [5, т.3, с.560]. Вызваленне гэтых гарадоў і сталася, бадай, апошній значнай падзеяй тae зімы. Вялікае Княства і Карона мусілі неяк развязаць праблему сканфедэраванага войска, чакалі чарговага сойма, а знясіленая Маскоўская дзяржава ўжо не магла праводзіць новых кампаніяў.

Вайна амаль спынілася. Па-ранейшаму дзейнічалі толькі партызаны ды паасобныя вайсковыя аддзелы, засланыя глыбей на акупаваныя землі. Так, у Падняпроўі, напрыклад, стаяў полк Гальша Сурына, які складаўся з трох ротаў шляхты і восьмі ротаў узброеных сялянаў. Гэткія ж сілы дзейнічалі на поўначы Беларусі, пад Барысавам і ў іншых раёнах. Праўда, барацьба, якую яны вялі супраць непрыяцеля, была перманентнай і мела толькі лакальнае значэнне. Яшчэ ў лістападзе 1661 г. нейкія мабільныя фармаванні з Беларусі хадзілі ваяваць пад Апочку, а на вясну іх рэйды сягалі Вялікіх Лукаў. На Віцебшчыне другі год усё кантролівалі невялікія вайсковыя аддзелы і партызаны з мясцовых сялянаў. Віцебскі ваявода Мікіта Бабарыкін скардзіўся цару, што яны «стоят безвыходно и хлебом всем завладели» [11, с.138]. Вясной 1662 г. гэтымі ж сіламі пад Віцебскам быў разбіты значны маскоўскі пад'езд, які вёз хлебныя запасы з Полацка. А ў наступным годзе палаchanе і сяляне Полацкага павета разам з нейкім вайсковым аддзелам шматразова хадзілі супраць непрыяцеля на Невельшчыну [5, т.3, с.531].

Аднак царскія ваяводы валодалі тады яшчэ вялікімі аблікамі ў Беларусі. Іхнае войска засталося, прынамсі, у паветах Браслаўскім і Амсціслаўскім, часткова - у Аршанскім, Полацкім, Рэчыцкім і Мазырскім. Яны ўтрымлівалі яшчэ такую важную фартэцыю, як Стары Быхаў, у якім стаяла вялізная залога - больш за 2200 чалавек, а таксама Барысаў ды падзвінскія гарады - Віцебск і Полацак. Маскоўцы перайшлі да тактыкі выпаленай зямлі. Прыкладам, ваявода Пётра Дарагуцкі ў жніўні 1661 г. атрымаў загад пасылаць людзей пад Дуброўну, Воршу, Копысь, Шклов, Магілеў ды Крычаў, каб «тех городов уезды повоевать и села и деревни пожечь». Ад ратнікаў патрабавалася

забіраць усіх жыхароў, жывёлу і хлеб, а сена і салому - выпальваць. У такой мёртвай зоне не маглі б дзейнічаць ані партызаны, ані рэгулярнае войска. Па якім часе Далгаруکі дакладаў цару аб спраўным выкананні загада: «Те де места все от твоих ратных людей по Днепру развоеваны и деревни выжжены, и жилицких людей отнюдь никого нет» [5, т.3, с.446-447]. Спусташаючы край, галодныя ваяўнікі «шчыравалі», бо здабытым і жывіліся. Іх не маглі стрымаць нават загады начальнікаў. Прыкладам, калі ваявода Талачанаў падышоў да Копысі, ён хацеў не штурмаваць, а падпаліць горад і дачакацца капітуляцыі, але ратнікі самі з крыкам кінуліся на штурм; сваіх паручнікаў, якія спрабавалі іх спыніць, пазабівалі, аднаго палкоўnika паранілі ў руку, другога - стукнулі цаглінай па галаве.

Зіма 1661-1662 гг. выдалася ўскладненай. Да вясны рэкі так і не пакрыліся лёдам. Польскія канфедэратаў бавілі час на кватэрах пад Кельцамі, а войска Вялікага Княства, не падначалене аніякай гетманскай уладзе, - на паўднёвым заходзе Беларусі. Рэзідэнцыяй кіраўніцтва Братэрскага хайрусу па-ранейшаму заставаўся Кобрынь, а роты канфедэратаў паразыходзілі ды гаспадарылі ўжо на Лідчыне і Слонімшчыне.

Царскі ўрад хацеў унікнуць абвастрэння вайны і таму, як і ў 1661 г., паспрабаваў зацягнуць час дыпламатычнымі перамовамі. Столынік Несцераў, прыехаўшы ў сакавіку ў Варшаву, сцвярджаў, што Аляксей Міхайлавіч гатовы падпісаць замірэнне, аднак, калі сенатары выставілі ўмовы - абавязковае вяртанне акупаваных тэрыторый, высветлілася, што Москва на гэта не пойдзе. Між тым патрабаванне вярнуць захопленыя землі стала ўжо прынцыповая пазіцыяй дэлегатаў Вялікага Княства Літоўскага на ўсіх соймах, якія разглядалі магчымасці замірэння з Маскоўскім царствам. Прыкладам, калі польскі бок хіліўся да таго, каб скончыць вайну, пакінуўшы цару частку захопленых ім тэрыторый, сенатары Вялікага Княства пачалі сварыцца з кароннымі і пагражалі, што ў такім разе іх дзяржава пойдзе вайной на Карону Польскую [5, т.3, с.420]. Гэтакая цвёрдасць пазіцыяй Вільні выяўлялася і пазней¹.

Усё, пра што ўдалося дамовіцца вясною 1662 г., гэта абмен палоннымі. Рэч Паспалітай хацела скарыстаць зручны момант ды вызваліць сваіх вязняў, асабліва палявога гетмана Вінцэнта Гасеўскага. Балазе, мяняць было на каго. У палоне ў Вялікім Княстве знаходзіліся 242 высокія маскоўскія чыны, сярод якіх - столынік Хаванскі-малодшы, князі Казлоўскі, Акінфаў, два Шчарбатыя, палкоўнікі, стралецкія галовы, дваране і дзецы баярскія. Для першага абмену камісіі з'ехаліся напрыканцы сакавіка - пачатку красавіка ў

¹ Калі ў канцы 1662 г. да ўрада Рэчы Паспалітай прыехаў вядомы маскоўскі дыпламат Апанас Ардзін-Нашчокін, які спрабаваў дамовіцца аб замірэнні (Москва была готовая саступіць Смаленск і Севершчыну, даць гроши на выплату дайгоў канфедэратам, каб толькі ёй пакінуці Інфлянты), сенатары і камісары ад Вялікага Княства прости адмаўляліся ўдзельнічаць у перамовах з ім ды настойліва патрабавалі працягваць вайну.

Смаленску. З маскоўскай няволі былі адпушчаныя гетман Вінцэнт Гасеўскі, палкоўнік Міхал Абуховіч ды Стэфан Невяроўскі, а таксама блізу 200 жаўнероў. У верасні адбыўся другі абмен палоннымі, на гэты раз у Горах.

Вызваленага гетмана горача віталі жаўнеры сканфедэраванага войска, аднак пра вяртанне яму быўой улады над жамойцкай дывізіяй гаварыць не спяшаліся.

У траўні 1662 г. царскі ўрад накіраваў на падмацаванне Старога Быхава і Барысава новыя палкі. Даведаўшыся пра маскоўскую ініцыятыву, канфедэраты выслалі на ўсход Беларусі 7 харугваў свайго войска, якое, аднак, не магло стрымаць моцнага непрыяцельскага канвою і было разбітае недалёка ад Чавусаў. У той складанай сітуацыі Братэрскі саюз абвясціў, што наагул перастае займацца справай абароны краіны. Маўляў, няхай гэта бярэ на сябе шляхта. І ўсё ж на пачатку чэрвеня канфедэраты зноў выслалі сваё войска на непрыяцеля: пад Барысаў рушыла 20 харугваў конніцы і 14 - пяхоты [97, s.209]. А ўжо ў ліпені таго ж года барысаўскі ваявода Хлопаў, змогшыся, разам з залогаю мусіў пакінуць Барысаў і адступіць да сваіх.

Наступны горад быў вызвалены ажно ў снежні. Гэта Ўсвят, здабыты штурмам невялікім сіламі палкоўніка Чарняўскага. Маскоўскі ваявода і шмат хто з ягоных ратнікаў трапілі ў палон. Павольна, але ўсё ж няўхільна, агульнымі намаганнямі войска і насельніцтва Беларусь крок за крокам вызывалялася ад акупантаў. Здавалася, што, калі б перавага Рэчы Паспалітай яшчэ трошкі павялічылася, гэта дазволіла б вярнуць дзяржавам ранейшыя межы. Патрэбна было толькі, не адкладваючы, нанесці вызначальны ўдар па непрыяцелю.

Усё яшчэ колькасна большая царская армія перажывала цяжкія для яе часы. Ратнікі не толькі па-ранейшаму ў вялікай колькасці ўцякалі з тэрыторыі ваенных дзеянняў, але і пераходзілі на бок Рэчы Паспалітай. У Смаленску, напрыклад, баючыся гэтага, салдатаў і стральцуў зусім на выпускалі за муры. Большая частка смаленскай шляхты ўсё адно схілілася да пераходу. Дзеля масавага выпуску медных грошай з прымусовым курсам (цар прыраўняў іх да сярэбраных) цяжкі крызіс перажывала эканоміка Маскоўскай дзяржавы. Ратнікі і ўкраінскія казакі, якія атрымлівалі такія грошы, апыналіся ў асабліва складаным становішчы, бо за «пустыя» медзякі сяляне не хацелі нічога прадаваць. Кошт на прадукты сельскай гаспадаркі вырас месцамі ў 50 разоў. На тэрыторыі Маскоўскай дзяржавы шырыўся рух сялян і халопаў супраць памешчыкаў, готовы перарасці ў вялікую антыфеадальнную вайну, а ў самой сталіцы ў 1662 г. выбухнуў «медны бунт» - паўстанне, выклікане абясцэнніем грошай, павышэннем падаткаў і спекуляцыямі. Напалоханы цар кінуў

на паўстанцаў 10-тысячнае войска і патагіў бунт у крыві: было забіта, павешана ці патоплена за тысячу чалавек, некалькі тысячаў саслана ў Сібір.

Усё гэта стварала надзвычай спрыяльныя ўмовы для Рэчы Паспалітай, каб нанесці вызначальныя ўдары і дамагчыся поўнага рэваншу. Аднак... войска заставалася некіроўнае. Праходзіў час - і разам з ім марнаваліся шанцы на перамогу.

Каб нарэшце неяк выплаціць войску шматгадовыя даўгі ды вярнуць яго ў нармальны баяздольны стан, у другой палове ліпеня 1662 г. у Вільні сабралася скарбава-войсковая камісія. Двор Рэчы Паспалітай надта хацеў, каб дырэктарам камісіі стаў Вінцэнт Гасеўскі, які карыстаўся сімпатыямі канфедэратаў. Калі ў траўні палявы гетман наведаў Кобрынъ, жамойцкая дывізія нават прапаноўвала абраць яго кіраўніком Братэрскага хаўрусу, але гэтага не магло дапусціць войска правага крыла і цвёрда выступіла супраць (гэта, дарэчы, аднавіла канфрантацыю паміж дывізіямі). Сапегу ўтварылі не складаць канкурэнцыі палявому гетману, і камісія распачала паседжанні пад дырэктарствам Гасеўскага. Аднак ейную працу ўскладнялі сур'ёзныя непараразуменні паміж камісарамі і дэпутатамі ад канфедэратаў. Камісія практычна не прымала анікіх радыкальных пастаноў. Тады прыхільнікі Сапегі накіравалі сваіх паслоў да вялікага гетмана з просьбай асабістага прыездаць у Вільню. Сапега з'явіўся ў сталіцы 31 жніўня і, хоць афіцыйна не браў удзелу ў паседжаннях, упłyvaў на працу камісіі праз сваіх людзей. У Кобрыні канфедэраты таксама захваляваліся. Тоэ, што адбывалася ў Вільні, іх усё больш непакоіла. Яны пісалі лісты Гасеўскаму як дырэктару камісіі, пасылалі сваіх дэпутатаў, патрабуючы неадкладнага развязання пытанняў аплаты, гарантый іхніх правоў, востра ставілі пытанне аб дзеянісці манетных двароў: канфедэраты не верылі справаздачам Ціта Бараціні - арандатора Кракаўскай mennіцы, сцвярджалі, што той адно абкрадае дзяржаву, і жадалі ўласнага кантролю, каб высветліць, куды і на што ідуць выбітыя ім мільёны шэлегаў [97, с.221]. Аднак віленская камісія па-ранейшаму не вырашала праблем канфедэратаў.

Тады сярод жаўнераў пачалі з'яўляцца падазрэнні, ці не праз Гасеўскага ўсё гэта чыніцца? Ці не мае на мэце сам дырэктар камісіі ліквідацыю Братэрскага хаўрусу, што і так быў раз'яднаны? Маршалак Жаромскі, які і раней вылучаўся сваёй памяркоўнасцю, цяпер проста раздражняў раптучых канфедэратаў. Асабліва непрыемным было ягонае сяброўства з Гасеўскім. Намеснік Жаромскага мазырскі маршалак Канстанцін Катоўскі займаў у дачыненні да ўладаў сама радыкальныя пазіцыі і баяўся, што згодніцтва Жаромскага прывядзе да здрады інтэрэсаў хаўрусу.

Што да Гасеўскага, дык той сапраўды быў не тым, кім спачатку ўяўляла яго войска. Летам 1662 г. ён канчаткова вызначыў свае

пазіцыі: стаў на бок двара, за добрую суму грошай аддаў сімпатыі прафранцузскай партыі. Цяпер у шчыльной сувязі з канцлерам Крыштапам Пацам палявы гетман шукаў магчымасці, каб як найхутчэй і без асаблівага гвалту распусціць канфедэрацыю.

Войска выбухнула сляпым жаданнем помсты, калі 22 лістапада на вайсковай сесіі ў Волпе Катоўскі паказаў шыфраваны лічбамі ліст канцлера Паца, адрасаваны Гасеўскаму. Сумневы адразу адпалі - змова! Канфедэраты адразу ж выслали да Вільні свой аддзел на чале з Хлявінскім і Навашынскім, якім было загадана схапіць Гасеўскага разам з ягоным хаўруснікам Жаромскім ды прывезці ў абоз для суда, а калі тыя не паддадуцца - забіць. Палявы гетман абвінавачваўся ў сама цяжкіх грахах. Жаўнеры, прыкладам, лічылі, што яшчэ пад час маскоўскага палону Гасеўскі змовіўся з царскім урадам аддаць у вечнае валоданне за добрыя грошы Смаленшчыну і Севершчыну, а Масква паабязала за гэта паставіць яго ваяводам на тых землях. Хадзілі чуткі, што палявы гетман разам з каралём хацеў запрасіць у Беларусь шведаў, казакаў ды татараў, каб падпарадкаваць канфедэратаў сілай, а непакорных - пакараць смерцю. Быццам пацвярджалі існаванне змовы звесткі, што з пісьмовага дазволу Гасеўскага і Жаромскага па Дзвіне да Рыгі прыйшлі стругі з маскоўскім купцамі, а царскі дыпламат Нашчокін тым часам нібыта сустрэкаўся з каралём. Дзеля чаго? Ці не ў справе той змовы, якую пачаў плесці Вінцэнт Гасеўскі?

Раз'ятраныя жаўнеры праглі помсты. Конны аддзел паручнікаў Навашынскага і Хлявінскага - блізу 500 вершнікаў - з'явіўся ў сталіцы ўжо пад ноч на 25 лістапада. Даведаўшыся ад рэзідэнта вайсковых дэпутатаў камісіі палкоўніка панцырнай харугвы Невяроўскага, што Жаромскі ў кляштары кармелітаў, частка канфедэратаў паспяшалася туды. Воля ўсяго войска такая, запатрабавалі яны, каб маршалак прыехаў у абоз і зрабіў справа здачу. Жаромскі ўпарціўся, але мусіў ехаць. Па дарозе яго спачатку стукнулі абухам у лоб, а пасля каля Дубінак, недалёка ад Вільні, пасеклі шаблямі і кінулі, не дазваляючы хаваць, - «каб усім скарумпаваным быў страх» [76, s.178]. Уранку Хлявінскі, як добры знаёмы гетмана, без цяжкасця ўвайшоў у дом Гасеўскага і таксама давёў да ведама рашэнне войска - ехаць у абоз для адказу. Гетман спаслаўся на тое, што нядужы, і не хацеў пакідаць свайго пакою, але Хлявінскі ўльтыматыўна патрабаваў ехаць. Абараніць Гасеўскага не было каму: пяхота, правартаваўшы ўсю ноч, пайшла адпачываць. Каля 8 гадзінаў раніцы канфедэраты, пасадзіўшы гетмана ў карэту, пад канвоем ужо вывозілі яго з Вільні. 29 лістапада канвой дасягнуў Волпы¹ і натоўп жаўнероў шчыльна абступіў карэту з асуджаным Гасеўскім. Проста ў вочы яму

¹ Ёсьць звесткі, што гэта трагедыя адбылася каля мястэчка Астрына ў Лідскім павеце, недалёка ад ракі Котры.

выгаворвалі абвінавачванні ў здрадзе Айчыне і войску, кідалі гідкія абразы, загадвалі рыхтавацца да смерці. На кучы камення Гасеўскага прымусілі спавядцаца ксяндзу. Але раптам, асадзіўшы ксяндза, Навашынскі першым стрэліў у галаву гетману, калі той яшчэ маліўся. Пасля, як ён ужо зваліўся долу, пачалі стралаць іншыя, ажно пакуль не знявечылі цела няшчаснага. Так загінуў герой шмат якіх бітваў, мужны і непахісны абаронца Айчыны, якому давялося перажыць больш чым трохгадовы маскоўскі палон, - загінуў як здраднік.

Забойства палявога гетмана было здарэннем, нечуваным ва ўсёй Рэчы Паспалітай. Гэтае злачынства канфедэратаў адштурхнула ад іх сімпатыі грамадства. Ды і сярод самога Братэрскага хаўрусу адразу пачаўся разлад. Радыкальнае кола, якое несла адказнасць за забойства, засталося ў абсалютнай меншасці. Жамойцкая дывізія ўскладала ўсю віну на правае крыло, бо Катоўскі, Хлявінскі і Навашынскі былі з арміі Сапегі, аднак да інспіратараў расправы належалаў і афіцэр дывізіі левага крыла Невяроўскі [23, s.65]. У такіх умовах, перажываючы маральны крызіс, войска Вялікага Княства Літоўскага зноў раздзялілася на два крылы і ў студзені 1663 г. адышло на зімовыя кватэры: жамойцкая дывізія - на Жамойць, а сапежынская - у Беларусь, на памежжа Віленскага і Наваградскага ваяводстваў. Цяпер абозны Міхал Пац, сваяк забітага гетмана, якога Катоўскі пры кожнай нагодзе называў «ворагам шляхецкай свабоды і залатой вольнасці», меў рэальную магчымасць усталяваць сваю ўладу над разгубленымі жаўнерамі жамойцкага войска. Спачатку ён схіліў на свой бок большасць афіцэраў, а пасля з невялікім аддзелам рагтоўна з'явіўся ў Вільні, схапіў забойцаў, у прыватнасці Невяроўскага, Хлявінскага (Навашынскі паспей уцячы ў Маскоўскую дзяржаву), лідэра канфедэратаў Катоўскага, а затым авалодаў артылерыяй. Наступнага дня, 24 красавіка, уся старшина мяцежнай дывізіі паддалася і прысягнула на вернасць Рэчы Паспалітай. Войска левага крыла цалкам адцуралася арыштаваных злачынцаў і 5 траўня 1663 г. падпісала пагадненне з каралеўскай камісіяй, паводле якой канфедэрацыя распускалася. Пры гэтым усім жаўнерам, якія ўваходзілі ў Братэрскі хаўрус, за выключэннем забойцаў палявога гетмана, гарантавалася амністыя. Урад паабяцаў неўзабаве выплаціць войску 5 мільёнаў золотых (увесь доўг складаў каля 13 мільёнаў). Спаліўшы акт канфедэрацыі, харугвы выказаліся за тое, каб палявым гетманам стаў абозны Міхал Пац (да зацвярджэння яго на гэтай пасадзе каралём). Новы начальнік загадаў усім харугвам левага крыла збірацца пад Чырвоным Дваром, што каля Нясвіжа, а яшчэ па якім часе жамойцкая дывізія атрымала загад ісці на Падляшша - памагаць каралю ўтаймоўваць каронных канфедэратаў Свідэрскага. Было спадзяванне, што абыдзецца без крыві: дэмансістрацыя сілаў Паца і дывізіі Чарнецкага павінна была падштурхнуць тых да самароспуску.

Сапраўды, нават звесткі пра сцягванне пацаўскай арміі пад Нясвіж аслаблялі рашучасць польскіх канфедэратаў. Але харугвы Вялікага Княства збіralіся да Паца вельмі марудна. Жаўнеры ня мелі аніякай ахвоты ісці на сваіх быльых хаўруsnікаў. Іншыя ж нават ухвалілі цвёрдасць канфедэратаў Свідэрскага.

Сам Міхал Пац доўгі час быў заклапочаны праблемай утрымання арыштаваных лідэраў Братэрскага хаўрусу, бо ім шмат хто спачуваў. Калі б ён пакінуў іх у вязніцы на тэрыторыі Вялікага Княства, сама варта магла б выпусціць арыштаваных на волю. Спачатку Пац трymаў закутых вязняў пры войску, вазіў з сабою, аднак яны мелі папулярнасць і ў харугвах. Найміты, прыкладам, прасілі вызваліць на іхных парукі паручніка Ешмана. Пытанне развязалася толькі пасля таго, як Пац пры канцы траўня выслаў арыштаваных да Мальбарка¹. А ягоная дывізія так увесь чэрвень і прастаяла ў Беларусі, хоць да маршу на Падляшша яе заклікалі і ваявода Чарнецкі, і канцлер Пац, і віленскі біскуп Белазор.

Хто ведае, чым скончыўся б паход арміі Міхала Паца на польскіх канфедэратаў. На шчасце, ёй ужо не спатрэбілася гэтага рабіць: 2 ліпеня 1663 г. канфедэратаў Свідэрскага была распушчаная [74, с.45]. Цяпер з'яўлялася магчымасць ажыццяўіць даўно запланаваную агульную наступальную кампанію супраць Маскоўскай дзяржавы, перанесці вайну за Дняпро. Праўда, дывізія правага крыла, размешчаная каля Горадні, Ліды, Ваўкавыска і Слоніма, была ўсё яшчэ пад кантролем канфедэратаў. 4 жніўня ў Мастах пасля перамоваў з каралём і вялікім князем было падпісаны пагадненне аб роспуску арганізацыі мяцежных жаўнераў і ў сапежынскай дывізіі. За гэта войска атрымала амністыйю і гарантую выплаты шматагадовых грашовых даўгоў. Узначаліў дывізію, як і раней, вялікі гетман Павел Сапега.

Цяпер ізноў уся армія Вялікага Княства, хоць і раздзеленая на два крылы, была ў стане праводзіць буйныя аперацыі. Універсал карала і вялікага князя абвясціў даўгачаканыя марш на ўсход, да Дняпра². Удалая кампанія магла не толькі давесці вайну да пераможнага канца, але і дапамагчы двару абраць каралём французскага кандыдата. Аднак паход і на гэты раз... правальваўся.

Паміж асноўнымі групоўкамі магнатаў Вялікага Княства пачалася барацьба за пасаду палявога гетмана. Абозны Міхал Пац пакуль толькі часова выконваў гэту ролю на жаданне жамойцкай

¹ Суд над забойцамі Гасеўскага адбыўся ажно напрыканцы 1664 г. у Варшаве. Чатырох - Катоўскага, Наркевіча, Невяройскага і Ястрэмскага - засудзілі на смерць. Карапі іх 3 студзеня 1665 г. пры зачыненых брамах, атачыўшы рынак мношай аховай пяхоты. Палацоўнікі Невяройскому і Катоўскаму адсеклі галовы, пасля чаго чвартавалі, Наркевічу і Ястрэмскага толькі абезголовілі. А вось галоўны зачынніца Наваашынскі ацалеў, бо ўткё да Масквы. Хоць яго пазней і выдалі Рэчы Паспалітай, забойцу пасадзілі ў вязніцу і смерцю, прайдападобна, не карапі [78, с.167].

² Відаць, рыхтуючы запланаваны паход, у Маскоўскаса царства накірувалі выведнікай і дыверсантаў. Гэтак, дарагубіцкі намеснік Альбрэхт Ешман пасаду тады з Беларусі ў Москву двух выведнікай збіраць інфармацыю ды скупляць порах і волава. А ў лістападзе 1663 г. дыверсійная група здолела ўзарваць паражавыя склады ў Пскоўскім крамлі, якія надзвычай пльна ахоўваліся. Выбухам былі моцна пашкоджаныя сцены крэпасці.

дывізії. Перадача яму палявой булавы каралеўскім універсалам дазволіла б Пацам сканцэнтраўваць у сваіх руках магутную ўладу (Крыштап Пац заставаўся канцлерам Вялікага Княства Літоўскага). Яшчэ ў ліпені Сапега і Радзівілы выказаліся, што для пасады палявога гетмана куды больш адпавядзе Палубінскі, чымся Пац. Але ў Варшаве мала зважалі на іх меркаванні, затое прыслухоўваліся да канцлера. І ў канцы ліпеня кароль вырашыў пытанне на карысць абознага Міхала Паца. Праўда, абвяшчаць гэта не спяшаўся - чакаў распуску канфедэрациі ў правым крыле арміі.

Згодна з планам наступальнай кампаніі, першай да Дняпра пайшла дывізія Міхала Паца. Ёй было загадана размяшчацца каля Рэчыцы. Дывізія Сапегі мусіла заняць пазіцыі паміж Шкловам і Воршай. Каронная армія з самім каралём і вялікім гетманам Станіславам Патоцкім выправілася на Украіну. Але паколькі ўся кампанія з'яўлялася стрыжнем задуманай дваром праграмы элекцыі французскага кандыдата, дык апазіцыя пачала наўмысна правальваць яе. Да Дняпра дывізіі падышлі ўжо глыбокай восенню. Правае крыло спынілася каля Міхнавічаў, левае - каля Прудкоў. Пад Рэчыцу Пац не пераходзіў, бо землі ад Бабруйска да Чарнігава былі страшэнна спустошаныя. Харугвы стаялі ў чаканні выплаты грошай за службу, часам турбуючы непрыяцеля пад'ездамі, якія выпраўлялі пад Смаленск. Зноў узмацнілася канфрантацыя паміж дывізіямі. Сапега і не збіраўся ўдзельнічаць у выправе. Частка ягоных жаўнероў стала ад'язджаць дадому. Каб паправіць становішча, кароль і вялікі князь накіраваў у Беларусь камісараў - вялікага маршалка Крыштапа Завішу і віленскага падскарбія. Завіш з'явіўся ў Пацавым абозе пад Прудкамі на пачатку снежня. Грошай войску ён не прывёз, затое аддаў Пацу гетманскую булаву і прывілей на смаленскае ваяводства. Разам з палявым гетманам яму ўдалося схіліць жамойцкую дывізію працягваць службу і памірыцца з правым крылом. Тым часам Сапега дзеля кепскага здароўя збіраўся наагул ад'ехаць дахаты. За ім планавалі пакінуць дывізію і Палубінскі, і Юдзіцкі, а гэта магло бы прывесці да самаліквідацыі сапежынскага крыла, паколькі ў абозе не засталося б камандзіраў, здольных кіраваць такім войскам [96, s.22]. Добра, што паспей Завіша, які змог затрымаць і гэтую дывізію ў полі. Але Сапега ўсё ж не згадзіўся весці войска да караля на Украіну. Ён перадаў кіраўніцтва армій палявому пісару Аляксандру Палубінскаму і ад'ехаў.

У апошнія дні 1663 г. абедзве дывізіі паасобна рушылі на поўдзень, на злучэнне з палякамі. Праходзячы каля Рослава, палявы гетман Пан, якому манарх на час кампаніі перадаў агульнае кіраўніцтва ўсім войскам Вялікага Княства Літоўскага, затрымаўся з часткай харугваў, каб здабыць гэты гарадок. Але авалодаць Рославам было не так проста. Першыя штурмы, пакуль не падышла пяхота,

нічога не далі. «Пад такім курнікам», як называў гарадок Пачабут-Адляніцкі, давялося прабыць каля двух тыдняў. Неяк сярод ночы людзі з палка Гальяша Сурына падпалі адну вежу рослаўскіх умацаванняў, але ніхто не быў гатовы да штурму, і аперацыя не дала карысці. Калі ж нарэшце з'явілася пяхота ды артылерыя, зусім не заставалася часу для дзеянняў. Дывізія правага крыла адышла ўжо далёка на поўдзень. Так і не здабыўшы Рослава, войска Паца 14 студзеня 1664 г. рушыла за ёй у напрамку Бранска, пад якім разбіла 2 тысячи рэйтараў, а пасля пайшло праз Дзісну на Сейск.

Усе сілы Вялікага Княства Літоўскага і Кароны Польскай, што бралі ўдзел у задняпроўскай выправе, налічвалі агулам пад 32 тысячы чалавек. У той жа час дзейная армія Маскоўскай дзяржавы на 1663 г., паводле каштарысных спісаў, складала 93570 ратнікаў, абсолютная большыня якіх стаяла па заходній і паўднёвой мяжы, а разам з палкавымі казакамі яна магла сігнальці 122 тысячу [65, с.7, 12]. Пры гэтым больш чым палова арміі ўваходзіла ў так званыя палкі іншаземнага строю - 55 салдацкіх і 20 рэйтарскіх. Апроч таго, існавалі яшчэ магутныя дадатковыя сілы - гарадскія залогі і запасныя палкі, у якіх было да 92 тысячу чалавек. Прыкладам, у Полацку сядзела 1355 царскіх ратнікаў, у Віцебску - 1434, у Старым Быхаве - 1000. Так што маскоўскі ўрад пад час зімовай кампаніі 1663/64 г. за Дняпро меў пад кіраўніцтвам сваіх ваяводаў фантастычна вялікую армію - блізу 215000 чалавек [65, с.18].

Пакуль войска Вялікага Княства Літоўскага ішло на злучэнне з каронным, тое трymала ў аблозе Глухаў, умацаваны горад на самай мяжы Украіны з Маскоўскай дзяржавай. Прыведзеныя дывізіі Палубінскага і Паца наведаў і агледзеў сам Ян Казімір, прычым быў прыемна ўражаны пабачаным. Але праз якія дзень-два сенат Рэчы Паспалітай з прычыны складанага становішча ў Польшчы прыняў расшэнне спыніць наступальныя дзеянні на ўсходзе. Прычынай трывогі быў перадусім рокаш Любамірскага і сапраўдная вайна з ягоным войскам. Да таго ж блізілася вясна з яе бездарожжам, а маскоўскія ваяводы ўжо засяродзілі вялікія сілы і пачыналі контрдзеянні. Перспектывы паходу ўжо не выглядалі такімі прывабнымі. Таму кіраўніцтва пастанавіла паслаць на тэрыторыю Маскоўскай дзяржавы толькі 10-тысячны корпус пад кіраўніцтвам палявога пісара Аляксандра Палубінскага і паручніка панцырнай харугвы Стэфана Бідзінскага. Галоўныя ж сілы 21 лютага павярнулі назад. Пац павёў сваіх у напрамку Старадуба, а Чарнецкі з дывізіяй мусіў стаць на Дзясне. Цяпер ужо ім трэба было адбівацца ад непрыяцеля.

Праз тыдзень маскоўскі ваявода Рамаданоўскі злучыў свае сілы з украінскімі казакамі гетмана Брухавецкага і пайшоў да Дзясны, проста на войска караля. Тады харугвы Вялікага Княства засталіся з палякамі, каб тут, за Дзясной, даць непрыяцелю вялікую бітву. Яны

стаялі ў баявым парадку на полі, недалёка ад ракі, і чакалі Рамаданоўскага ды Брухавецкага з другога берага, пакрытага лесам. Але тыя, падышоўшы, спыніліся ў лесе і не выходзілі на сечу [23, с.200-202]. Чакалі лепшага моманту, каб наляцець на расцягнутую армію, калі яна пойдзе далей. Прастаяўшы так некалькі дзён, Ян Казімір павёў сваіх на Ноўгарад-Северскі, а затым да Старадуба. Па дарозе дывізіі разышліся: каронная пайшла да сваіх межаў, а войска Паца, з якім застаўся манарх, - далей, на Старадуб. Якраз тады пачулі, што корпус Палубінскага і Бідзінскага пасля глыбокага рэйду па маскоўскай тэрыторыі, разграміўшы пад'езд Чаркаскага, вяртаецца назад.

У сярэдзіне сакавіка Ян Казімір з часткай войска Вялікага Княства Літоўскага пайшоў на Магілеў, а астатнія харугвы спыніліся адпачываць па вёсках каля Старадуба. Амаль адразу да іх стала набліжацца 30-тысячнай царская армія Чаркаскага [23, с.207]. Пра бітву не магло ісці і гаворкі: мала таго, што ўсё вызначыла колькасная дыспрапорцыя сілаў, дык Пацавы харугвы, стомленыя доўгай зімовай кампаніяй, яшчэ галадалі, былі здэмаралізаваныя. Таму ад Старадуба яны хутчэй рушылі да пушчы і ракі Іпуць. Царскія ж палкі - наўздангон. У лясах непрыяцель натыкнуўся на пяхотны полк Хрысціяна Людвіка Калкстайна і, хоць той добра бараніўся, разбіў яго ды пагнаўся за артылерыяй. Тры дні адыходзіла войска палявога гетмана Паца праз пушчу, пераадольвала мноства рэк, пакуль нарэшце 21 сакавіка не выйшла да Крычава, страціўшы артылерью, абоз, мноства коняў. Загінуў увесе полк Калкстайна. Змучаных жаўнероў цяпер цяжка было назваць арміяй. Балазе маскоўскія ваяводы не адважыліся наступаць далей.

З канца сакавіка Пацавы харугвы размясціліся адпачываць паміж Бярэзінай і Дняпром. Сам палявы гетман спыніўся ў Шклове. Раскватараўанае войска мусіла трymаць пад аховай стратэгічныя дарогі на заход. Абмяркоўваючы ваеннае становішча на пасяджэнні ў Менску на пачатку траўня, сенатары пастанавілі выдаць універсал аб зборы паспалітага рушання.

На поўначы Беларусі ўжо ў канцы красавіка 1664 г. актывізаваўся ваявода Хаванскі, у корпусе якога тады налічвалася амаль 4 тысячи ратнікаў [5, т.3, с.562]. Прымушаны адступіць да Віцебска, у траўні ён выйшаў адтуль ужо з 5-тысячным войскам. З усходу ад Рослава на злучэнне з ім выпраўлялася армія ваяводаў Чаркаскага і Празароўскага. Нельга было дапускаць іх аб'яднання. У той небяспечнай сітуацыі Міхал Пац паспей сабраць пад Смалянамі 3 тысячи жаўнероў і рушыў на Хаванскага. Той ужо павярнуў і пачаў ізноў адступаць да Віцебска, калі харугвы палявога гетмана дагналі непрыяцеля і 16 чэрвеня дазвання разграмілі яго. Сам Хаванскі ледзь не трапіў у палон. Выратавала ваяводу тое, што ён скаваўся пад мостам. Калі ж давялося пісаць справаудачу цару пра апошні бой,

Хаванскі, як падае Магілеўская хроніка, загадаў паддзячаму: «Пиши, ровны был бой з паном Поцом...» [19, с.243]. Так і выходзіла па ваяводскіх адпісках, што царскае войска зусім не ведала паразаў.

А гетман Міхал Пац пасля бітвы ablажъў Віцебск. Праўда, авалодаць горадам не здолеў. Затое ў тым жа годзе была нарэшце вызвалена другая важная фартэцыя - Стары Быхаў. Пры гэтым мяшчане выгналі з горада маскоўскую залогу без дапамогі войска, сваёй уласнан сілай [80, т.2, с.3].

У такой сітуацыі знясіленыя дзяржавы згадзіліся на новыя перамовы аб замірэнні. Пачаць іх задумалі ў чэрвені 1664 г. у Дуравічах, на Смаленшчыне.

АНДРУСАВА

Ці замірэнне на 12 гадоў на нашых умовах, ці вайна.

З патрабаванняў камісараў Рэчы Паспалітай

Ініціятарам новай сустрэчы ўпаўнаважаных выступіла зноў Масква. Царскі пасол яшчэ на пачатку 1664 г. базіў Яну Казіміру грамату ад Аляксея Міхайлавіча, у якой прапаноўвалася пачаць чарговыя перамовы. Пасля візіту камісара Самуіла Венслайскага ў Маскву абодва бакі пагадзліся пачаць сустрэчы ўвесну на Смаленшчыне.

Маскоўскія паслы, прыехаўшы ў траўні ў Смаленск, ужо мелі падрабязную царскую інструкцыю таго, што патрэбна выспрачаць у камісараў Рэчы Паспалітай. Аляксей Міхайлавіч загадваў ім настойваць на правядзенні мяжы па Дняпры, апрача таго - «за Полоцк стоять крепко», нават грошы вялікія за яго прапаноўваць, як, зрешты, і за Дынабург. Калі ж такія ўмовы не пройдуць, паслы мусілі настойваць на далучэнні да Маскоўскай дзяржавы Смаленска з 14 гарадамі і патрабаваць, каб урад Рэчы Паспалітай не перарабляў цэрквы на касцёлы на заход ад Дняпра, каб даў волю казакам ды прызнаў права маскоўскага манарха тытулавацца царом «Малой і Белай Расіі», бо, маўляў, гарады гэтых краін здаўна належалі Маскоўшчыне (?!).

Аднак распачатыя ў Дуравічах перамовы з першых дзён ішлі зусім не па плане маскоўскіх паслоў. Спачатку час бавіўся ўзаемнымі папрокамі ды бурнымі спрэчкамі, а потым усё ўперлася ў цвёрдую пазіцыю камісараў - праводзіць дзяржаўную мяжу толькі па ўмовах Палянаўскага замірэння 1634 г.! У дадатак на Віцебшчыне tym часам быў разгромлены Хаванскі, войска Вялікага Княства Літоўскага завалодала ягоным абозам, што таксама адбілася на настроях дыпламатаў у Дуравічах. Праўда, тады ж ваявода Сумарокай з ратнікамі наляцеў з-пад Люцына на Другу, беспакарана выпаліў яе і пасек жыхароў.

Каб прымусіць камісараў адступіць, схіліць іх да кампрамісаў, пісалі цару з Дуравічаў князі Юры Дарагуці ды Апанас Ардзін-Нашчокін, трэба правесці паспяховую ваенную акцыю і добра пабіць «Літву». Адзін раёў паслаць армію ваяводы Чаркаскага да Дняпра, ваяваць паміж Магілевам і Быхавам, другі - заатакаваць Падзвіннене. І ў канцы чэрвеня 1664 г. Аляксей Міхайлавіч загадаў Чаркаскаму рушыць з палкамі на Воршу - «литовских людей приводить к миру». Яму трэба было падысці з войскам да месца перамоваў на 30 вёрстах і пасылаць да сваіх паслоў «суроўых и ростам дородных» ратнікаў, якія б гучна пыталіся пра пазіцыі ўпаўнаважаных ад Рэчы Паспалітай. Аднак камісіі ні на крок не наблізіліся да пагаднення і пасля сёмай па

ліку сустрэчы. Масква ўжо саступіла Рэчы Паспалітай і Полацак і Дынабург, і Задняпроўскія землі, а камісары цвёрда стаялі на сваім, патрабуючы вызвалення ўсёй акупаванай тэрыторыі ды яшчэ і 10 мільёнаў золотых у якасці кампенсацыі за разбурэнні. «Вы пабралі нашы гарады пад час нашай бездапаможнасці, калі ў нас было шмат ворагаў; і хоць пан Бог пакараў нас за грахі - ад усіх непрыяцеляў вызваліў, і засталіся ў нас непрыяцелем адны вы, - гаварылі яны маскоўскім паслам. - Мы і з вамі хочам міру, толькі вярніце нам усё, а не вернече - мы будзем вяртаць сваё шабляю» [64, т.11, с.163].

У ліпені камісіі зрабілі трохтыднёвы перапынак. Цар адклікаў за нерашучасць Чаркаскага ды паставіў кіраваць войскам князя Далгарукага, які, дарэчы, таксама не адважыўся заходзіць далей на захад і трymаў свае палкі каля Шклова. Ардзіна-Нашчокіна манарх чарговы раз праінструктаваў, загадаўшы яму «комисаров подкупать всячески». Але перамовы, узноўленыя ў жніўні, сталі яшчэ карацейшыя. За Смаленск, Полацак, Дынабург, Севершчыну ды іншыя землі маскоўскія паслы прарапанавалі суму трох мільёны, а ў дадатак асабіста камісарам - футраў на трох тысячы рублёў. Ды ўсё марна: тыя засталіся на сваіх пазіцыях і, адмовіўшыся ад усяго, ад'ехалі. Наступная сустрэча была прызначана ажно на лета 1665 г.

Тым часам вялізная армія ваяводы Далгарукага ўжо стаяла ў Беларускім Падняпроўі. Шклоў і Копысь яна захапіць не змагла, затое трymалася за Дуброўню. Ратнікаў найбольш зایмала праблема пракорму. Яны зноў шнырылі па спустошанай зямлі, выбіралі ўсё дарэшты, палілі недапаленую хаты, хапалі ў палон людзей ды гналі іх у Маскоўшчыну. Абоз Далгарукага хутка быў перапоўнены нявольнымі жанчынамі і дзяўчатарамі, і цар даў трох дні на тое, каб усіх іх вывезці або прадаць [64, т.11, с.165].

Значных ваенных падзеяў у другой палове 1664 г., бадай, і не было, калі ня браць пад увагу лакальных сутычак. Часова трапілі пад аблогу Полацак і Дынабург. А летам пры абмене палоннымі паміж харугвамі палкоўніка Чарняўскага і маскоўскім войскам Рамаданоўскага царская ваяводы зноў падманулі суперніка: прывялі толькі трох палонных, тады як Чарняўскі адпусціў нават звыш абмену чалавек дваццаць [5, т.3, с.569]. У лістападзе ж дыўзіі разышліся па зімовых кватэрах.

Новы 1665 г. надышоў пры поўным зацішшы і бяздзейнасці рэгулярнага войска. Аднак асобныя аддзелы, партызанская ці паўпартызанская фармаванні ваявалі і ўзімку. Так, полк Чарняўскага ў студзені - лютым паспяхова хадзіў ажно пад Пскоў ды Порхаў. Пачуўшы пра гэты рэйд, трывожылася і разбягалася насельніцтва нават у далёкім Старарускім уездзе.

Пад канец лета на поўначы Беларусі актыўвізаваўся Хаванскі. З 10-12-тысячнай арміяй ён ішоў з Полаччыны на захад, разбіваючы па

дарозе дробныя аддзелы войска Вялікага Княства Літоўскага, і мей задачай дапамагчы абложанаму Дынабургу харчам ды іншымі запасамі. Пакуль збраліся пацавы харугвы, мінула шмат часу, і, калі яны ў верасні з'явіліся пад Дынабургам, Хаванскі паспей адысці далёка за Дзвіну. «Яму ўжо не ў навіну ад нас уцякаць», - пакпіў наконт гэтага Пачабут-Адляніцкі [23, с.216]. Наперад была выслана конніца Пятра Рудаміны. Ужо на чужой тэрыторыі, пад Апочкай, яна дагнала Хаванскага, але хіба магла нешта зрабіць без пяхоты і артылерыі? Галоўныя ж сілы толькі выпраўляліся ў пагоню. 1 каstryчніка, калі ўжо стала зразумела, што дагнаць Хаванскага нельга, Пац павярнуў войска назад. А ў снежні харугвы зноў былі распушчаныя на зімоўку.

Блізіўся час новых перамоваў, прызначаных на пачатак 1666 г. Акольнічы Ардзін-Нашчокін з лютага ўжо знаходзіўся ў Смаленску. Масква спадзявалася, што на гэты раз упаўнаважаныя Рэчы Паспалітай саступіць царскім паслам. Аптымізм быў небеспадстаўны: у Кароне Польскай дайшло да вялікай унутранай вайны. Маршалак надворны і палявы гетман Ежы Любамірскі з вялікапольскай шляхтай ваяваў супраць караля. На барацьбу з ім мусіла ісці 5 тысячаў жаўнераў Вялікага Княства Літоўскага, так што ў Паца засталося ўсяго нейкія 4 тысячи. Летам каля пераправы праз Монтувы адбылася трагічная для каралеўскіх сілаў бітва. Мяцежнікі дазвання разгромілі іх, паклаўшы на месцы сечы больш за трэх тысячи суайчыннікаў. Добра, што ў гэтай сутычцы ня бралі ўдзелу харугвы Вялікага Княства. Толькі 31 ліпеня, падпісаўшы Ленгтаніцкі трактат, кароль і Любамірскі паміраліся.

Драматычныя падзеі ў Польшчы абвастрылі падітычную ситуацыю і на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Узмацнілася барацьба за гегемонію паміж Пацамі, з аднаго боку, ды Сапегамі з іхнімі прыхільнікамі Радзівіламі, Глябовічамі, Нарушэвічамі, Падубінскімі, Агінскімі, з другога. Сам Павел Сапега даўно быў у апазіцыі да караля і вялікага князя ды падтрымліваў Любамірскага. 31 снежня 1665 г. у Ружанах ён памёр. Сілы антыпацаўскай кааліцыі адразу ж аслаблі. Асноўную барацьбу з дыктатарствам Пацаў цяпер вялі толькі Радзівілы. Абодва бакі імкнуліся праводзіць на соймікі паболей сваіх дэпутатаў і ў змаганні за ўладу кіраваліся, вядомая рэч, задачамі не агульнадзяржаўнай палітыкі, а сваёй, уласнай. Пацы спяшаліся ўмацоўваць свой кантроль над войскам, ставілі харугвы ў маёнтках Радзівілаў, зымалі замкі на Дзвіне і Дняпры ды інспіравалі народнае апалчэнне на Жамойці, а Радзівілы ў адказ нападалі на ўладанні Пацаў, зрывалі соймы, чынілі іншыя перашкоды дыктатарам [75, с.913-914].

Выкарыстоўваючы адыход большай часткі войска ў Польшчу, Радзівілы паспрабавалі ператварыць прымеркаваныя да чэрвеня паседжанні Галоўнага Трыбунала ў сойм Вялікага Княства Літоўскага,

каб на ім абвінаваціць Пацаў перад шляхтай у адказнасці за тое, што адбывалася ў краіне, ды павесці супраць іх шырокую кааліцыю. Князь Міхал Радзівіл з уласнай гвардыяй на тысячу жаўнераў урачыста ўехаў у сталіцу і фармальна заняў пасаду віленскага ваяводы. Але да рашучай барацьбы ў Вільні не дайшло, і троцкі ваявода Мікалай Пац, брат канцлера, які вёў пасяджэнні Трыбунала, у жніўні паспяхова завяршыў працу. Пацы па-ранейшаму ўтрымлівалі палітычную гегемонію на абшарах усёй дзяржавы ў сваіх руках.

У такой складанай сітуацыі камісары Рэчы Паспалітай, пачынаючы з красавіка, вялі з царскімі пасламі чарговыя перамовы аб заканчэнні вайны. Сустрэчы адбываліся ў вёсцы Андрушава, паміж Амсціславам і Смаленскам. Праз які месяц удалося падпісаць важнае пагадненне - спыніць ваенныя дзеянні па ўсёй мяжы, ад Дынабурга да Запарожжа. Але далей справа не прасоўвалася. Камісары згаджаліся саступіць толькі Смаленшчыну, Севершчыну, Дынабург - не больш. У чэрвені маскоўскай камісіі стала зразумела, што на «вечны мір» не варта і спадзявацца, што дамагацца трэба часовага замірэння.

Каб змяніць ход перамоваў на сваю карысць, царскі ўрад намерыўся ўжыць сілавы ціск. Зонаю ваенных дзеянняў ізноў стала Беларускае Падняпроўе, куды прывялі вялікую армію ваяводы Якаў Чаркаскі, Іван Варатынскі ды Іван Празароўскі. Падступіўшы пад Шклоў і Копысь, яны спрабавалі ablажыць і здабыць гэтых дняпроўскія гарады, але па другі бок Дняпра насупраць іх стаяла войска палявога гетмана Міхала Паца. Калі 15 чэрвеня ўначы Чаркаскі таемна пераправіўся праз раку і заатакаваў харугвы Паца, той не мог стрымаць перасяжных сілай ворага ды адступіць да Магілёва. Царскія ваяводы ішлі па пятах. У Магілеве пацайўская войска заняло пазіцыі за гарадскім валам. Цэлы дзень паміж ім ды маскоўскімі ратнікамі доўжылася артылерыйская перастрэлка, у якой сама чынны ўдзел бралі магілеўскія гарматнікі. Менавіта магілеўцы назаўтра патрапілі з гарматы ў намёт галоўнага маскоўскага ваяводы Чаркаскага і забілі яго [7, т.2, с.XXI]. Гэтым і скончылася няроўнае супрацьборства. Уначы маскоўскія палкі зняліся з пазіцыяў ды пайшлі на сваю тэрыторыю.

У тое ж лета на паўднёва-ўсходнія землі Беларусі раптам наляяцелі казакі. Шырока распушціўшы свае загоны, яны бязлітасна пустошылі край, хапалі ў палон людзей, забіralі ўсю маёmacь. Ад іх пацярпелі Рэчыца, Пінск, Случчына ды іншыя раёны. Старадубскі ваявода Іван Валконскі планаваў захапіць Гомель і Прапойск [39, с.90]. Усё гэта ўскладніла і без таго напятыя перамовы ў Андрушаве.

Цар праінструктаваў начальніка Пасольскага прыказа Апанаса Ардзіна-Нашчокіна, каб той саступаў Віцебск і Полацак, але цверда трymаўся за Дынабург і Малыя Інфлянты, абяцаючы за іх 10 тысячаў рублёў, ізноў раіў «подкупатъ, сулить тайно» ў партым камісарам па 20 тысяч рублей [64, т.11, с.169]. Між тым у Андрушаве галоўнія дыскусії

вяліся ўжо вакол Украіны, якую так не хацелі аддаваць упаўнаважаныя Кароны. У стане маскоўскай дыпламатыі на перамовах даўно не было адзінства. Набліжаныя да цара баяры Юры Далгарукі, Мікіта Адоёўскі, Андрэй Мацвеев ды іншыя па-ранейшаму лічылі галоўнай палітычнай задачай царскага ўрада інкарпарацыю Смаленшчыны, украінскіх ды беларускіх земляў; яны хацелі працягваць вайну супраць Рэчы Паспалітай да пераможнага канца. А вось акольнічы Ардзін-Нашчокін бачыў галоўным ворагам Маскоўскай дзяржавы Швецыю, для вайны з якой і трэба было шукаць пагадненняў з Рэччу Паспалітай. Дзеля гэтага ён прапанаваў нават аддаць палякам Украіну, пакінуўшы сабе толькі Смаленск і Севершчыну. Праўда, у Маскве такі план адразу адхілілі. Сама большае, на што дазваляў пайсці цар, - гэта ў крайнім выпадку саступіць за 20-гадове замірэнне Кіеў.

З восені 1666 г., калі ў Андрушаве пачаўся другі этап сустрэчаў, на Украіне стала пагрозліва абвастрацца палітычная сітуацыя. Украінскі гетман Пятро Даращенка прызнаў васальную залежнасць ад турэцкага султана і разам з крымскім ханам Адзіль-Гірэем узніў вайну супраць Кароны на Праваўзбярэжнай Украіне. Каля Меджыбожа казакі з татарамі цалкам знішчылі двухтысічнае войска польскіх палкоўнікаў Красоўскага і Махоўскага ды рушылі ажно да Альбова і Любліна. Не сустрэўшы адпору, яны бязлітасна спустрошылі край і разам з багатай здабычай вывелі адтуль 40 тысячячай палону. Варшава здрыгнулася ад жаху! Ян Казімір паспешліва выдаў універсал на паспалітае рушанне. Але ці магло яно спыніць арду?

Польшчы цяпер сур'ёзна пагражала агрэсія асманскай Порты, залежнага ад яе Крымскага ханства ды казакаў чыгірынскага гетмана, якія рыхтаваліся ісці на ўласна польскія землі. Гэтая акалічнасць сталася новым вельмі важным фактарам, што ўплываў на пазіцыі абодвух бакоў у Андрушаве.

Як для Рэчы Паспалітай, так і для Маскоўскай дзяржавы цяпер сама небяспечным рабіўся мусульманскі поўдзень, бо стала ясна, што пасля разгрому Польшчы Турцыя пойдзе на Маскву. Трэба было спяшацца з антытурэцкім блокам. Камісары пагадзіліся нават Кіеў аддаць цару на два з паловай гады. У Вялікім Княстве пазіцыі прыхільнікаў замірэння з Москвой таксама ўмацаваліся. Асабліва імкнуўся да гэтага Крыштап Пац, які сцвярджаў: «Вясною турэцкай вайны не ўнікнем» [75, s.914] ды настойваў на стварэнні антыпортаўскай кааліцыі. На яго думку, цару можна было саступіць і Дынабург, і Інфлянты, і Кіеў, абы толькі спыніць вайну. У Вялікім Княстве Літоўскім наагул галасы супраць замірэння з Москвой гучалі цішэй, чым у Кароне Польскай, хоць для Княства гэта азначала страту быльых тэрыторый. Але, з іншага боку, да чаго прывёў бы працяг вайны? Ці змагла б Рэч Паспалітая ўрэшце перамагчы магутнага

непрыяцеля, паставіць інтэрвента на калені? Не выключана, але невядома, якім коштам. А для Беларусі працяг вайны ў кожным разе абярнуўся б новымі спусташальнымі наваламі, працягам акупацыі...

Антытурэцкая настроі, выкліканыя агульнай небяспекай, усё ж пераважылі. Яны зрабіліся грунтам збліжэння дзвюх вякамі варагаваўшых краінаў. Заставалася толькі супакоіць шляхецкую апазіцыю - тых шляхцічаў-выгнанцаў, якія мелі маёнткі на Смаленшчыне, Севершчыне ды іншых землях, ужо практычна саступленых Маскоўскай дзяржаве. Але гэта можна было зрабіць і пазней.

На 31-й сустрэчы ўпайнаважаных З студзеня 1667 г. у Андрушаве нарэшце дайшло да паразумення і з'явіліся папярэдняя артыкулы дамовы. Аднак перш чым іх канчаткова ўзгадніць, камісары і паслы яшчэ востра спрачаліся аб лёсе Себежа, Вяліжа, Невеля, дыскутувалі наконт палонных. І толькі 20 студзеня на 35-й сустрэчы, якая стала апошній, упайнаважаныя абодвух бакоў прысягаю ўрачыста пацвердзілі поўны тэкст дакумента.

Андрушайская дамова абвяшчала замірэнне паміж Маскоўскай дзяржавай і Рэччу Паспалітай на трынаццаць з паловай гадоў - да чэрвеня 1680 г., пасля чаго прадугледжвалася падпісанне «вечнага міру». Усё Смаленскае і Чарнігаўскае ваяводствы, Старадубскі павет і тэрыторыя Ўкраіны па левы бераг Дняпра адыходзілі да Маскоўскай дзяржавы. Кіеў яна ўсё ж саступала, але мела дазвол два гады яшчэ патримаць там сваё войска (да 5 красавіка 1669 г.). Запарожжа цяпер мусіла быць адначасова пад уладаю абодвух манархаў. Рэч Паспалітая вяртала сабе Віцебшчыну, Полаччыну, Дынабург, Люцын, Рэжыцу, Мальбарк, усе Інфлянты ды Ўкраіну па Дняпро, з Кіевам. Праўда, царскі ўрад насуперак умоваў Андрушайскага пагаднення так і не вывеў з Кіева свайго войска ані праз два, ані праз пяць, ані праз дзесяць гадоў. Што да новай мяжы наагул, дык яна выразна адлюстравала кампрамісны харектар самога замірэння: той, хто напаў, захапіў далёка не ўсё жаданае, аднак і той, хто абараняўся, не здолеў адбіць усяго свайго. Абедзве дзяржавы маглі суцяшаць кожная сябе тым, што гэта была ўсяго толькі часовая мяжа, і спадзівацца на рэванш. Зрэшты, урады былі заняты далёка не пытаннем «Хто перамог?» Куды важней сталі антытурэцкая заходы. Некалькі артыкулаў дамовы якраз і тычыліся блоку Варшавы і Масквы супраць турэцкага султана ды крымскага хана.

Згодна з тэкстам Андрушайскага пагаднення, «полон весь, что называется пашенными и рабочими около делания земли людям обоего пола», - гэта значыць асноўную масу вязняў, царскі ўрад пакідаў у сваёй дзяржаве на ўсе гады замірэння. Лёс мяшчанаў, захопленых у няволю пад час вайны, а таксама габраяў, ужо ахрышчаных там у праваслаўе, было вырашана разглядаць на будучых дыпламатычных сустрэчах, а пакуль і яны заставаліся на чужыне. Права вярнуцца на

радзіму атрымлівала толькі парайнальна невялікая колькасць выведзеных у няволю людзей – духавенства, шляхта, жаўнеры ды лёзная чэлядзь, зямяне, украінскія казакі, татары ды яшчэ неперахрышчаныя габраі. Калі яны паспелі пажаніцца -маглі пераязджаць з жонкамі, дзецымі і маёмастю, але калі жанчыны гэтай катэгорыі палонных выйшлі замуж у Маскоўскай дзяржаве - там павінны былі і заставацца. Гэтаксама было развязанае пытанне звароту маскоўскіх ваеннапалонных, якія знаходзіліся ў Рэчы Паспалітай: хоць тыя калісьці самі перайшлі на бок караля, служылі яму, пажаніліся, прынялі каталіцтва - усім дазвалялася выехаць у сваю дзяржаву [20, с.187-188].

Стараннямі камісараў у тэкст пагаднення ўвайшло надзвычай важнае патрабаванне: аддаць усе культурныя каштоўнасці, паварварску вывезеныя з акупаваных тэрыторыяў. Гэта «істы, кнігі гродскія і земскія, трывунальскія і магдэбургскія прывілеі, казённыя кнігі і бібліятэкі, кнігі касцёльнія і царкоўныя» [20, с.213], а таксама ўпрыгожанні, розныя «рэчы касцёльнія і ўкрасы царкоўныя і званы». Усё гэта трэба было сабраць і адвезці ў памежныя гарады, дзе перадаць камісарам Рэчы Паспалітай. Аднак наколькі рэальным магло стаць вяртанне такіх каштоўнасцяў, калі яны расплыліся па ўсёй неабсяжнай краіне, нават па вёсках і глухіх астрогах, прыкладам, Енісейскага ўезда?

Між тым, не змог вярнуцца дадому і шмат хто з тых, каму гэта фармальна дазволілі. Мясцовыя ўлады часам папросту нічога не паведамлялі людзям «літоўскага палону» пра адпаведныя артыкулы Андрусаўскага пагаднення, часам тыя самі былі не ў стане выкарыстаць дазвол і пераадолець вялізарныя адлегласці, іншыя - ўжо паўміrali. Наагул на шляху да свабоды раптам з'яўлялася мноства перашкодаў. Прыйкладам, з Ілімскага астрога, дзе служыла шмат палонных шляхцічаў, чаляднікаў і мяшчанаў з Вялікага Княства Літоўскага, у 1667 г. было адпушчана толькі 17 чалавек (сярод іх Сцяпан Багушэвіч, Казімір Абрамовіч, Пётра Астроўскі, Крыштап Прычэўскі, Янка Селахоўскі, Аляксандр Яткоўскі ды іншыя), праз год вызвалілі яшчэ 54 чалавекі «литовских людей» (палкоўніка Дзімітра Чарняўскага, шляхцічаў Міхася ды Янку Ждановічаў, Рыгора Махнача, Андрэя Паўлоўскага, Паўла Казлоўскага, Уладыслава Бароўскага, Паўла Лазоўскага ды іншых), астатнія засталіся¹. У Табольску, дзе па «литовскому списку» праходзіла ад 10 да 16 адсоткаў служылых людзей ўсёй залогі, у 1663 г. іх было 106, а ў 1699 - 219 чалавек². Цікава, што

¹ Акты «холопьего приказа» часам паведамляюць, што палонныя беларусы дабраахвотна, «аднадушна» адмаўляліся вяртацца дадому. Іц можна ўяўіць, каб вольны чалавек па сваіх ахвоце застаўся халопам маскоўскага баярына? Вырашала тут усё, думаю, далёка не вязнёва воля, а гаспадарская.

² Сярод табольскіх нявольнікаў апрача шляхты розных паветаў былі і школоўскія дамініканцы. Частку палонных цар пераслаў адтоль у Волагду, дзе тыя сядзелі ў цёмнай, цеснай турме, церпячы ўсемагчымыя пакуты», ад чаго шмат хто паміраў.

пасля Андрусава палонных маглі не толькі адпускаць, але і наадварот - выводзіць далей у сібірскія астрогі. Так, у адным з роспісаў, складзеных у лістападзе 1667 г., значылася, што партыя вязняў з 146 чалавек, сярод якіх блізу 130 - шляхцічы, драгуны, казакі і мяшчане з беларускіх ваяводстваў, падрыхтавана да высылкі ў Сібір [52, с.80].

Куды толькі ні засылалі служыць палонную беларускую шляхту! Такія спісы меліся ці не ў кожным сібірскім астрозе - Енісейскім, Краснаярскім, Нарымскім, Якуцкім, Томскім, Ілімскім, Мангазейскім ды ў іншых гарадках. Сядзелі яны і па турмах. Пасля заканчэння вайны цемнікаўская мардва, трымала ў сябе ў дварах шмат «литовскага полону белорусцов всяких чинов людей крещеных» ды вазіла іх з горада ў горад, прадавала і біла, на што звярталася ўвага ваяводы.

Што да простых людзей, пакінутых у Маскоўскай дзяржаве, дык ім і ўліку не вялося. «Літва», «поляки», «іноземцы» ці «паны», як там называлі беларусаў [51, с.72-73] (нават сялянаў!), мэтанакіравана пераводзіліся ў халопства. Імі перадусім засялялі малалюдныя раёны, апушцелыя за гады мору, асабліва Замаскоўскі край. Паводле прыкладных падлікаў, там былі паселены дзесяткі тысячачаў паланянікаў. Мноства іх апынулася ў Яраслаўскім, Суздальскім, Уладзімірскім, Валагодскім, Кастрамскім, Вярэйскім - ва ўсіх 19 уездах замаскоўскай акругі. Жыхары Невеля і Полацка ў канцы 1670-х гг. знаходзіліся ў Ржэўскім уездзе, недалёка ад іх - беларусы з Аршаншчыны і Віцебшчыны. Магілеўскіх нявольнікаў выслалі ў Сібір, іншых пасялілі ў Лукаянаўскім уездзе на Волзе ды ў Мензелінскім. Толькі адзін баярын Барыс Марозаў вывез у свае вотчыны Маскоўскага ды Звенігародскага ўездаў не адну тысячу беларускіх сялянаў «с женами и с детми и с братья и со внучаты». У 29 ягоных вёсках было пасаджана на зямлю 1150 асобаў мужчынскага полу з Беларусі, не лічачы халопаў. Марозаў парабіў прыведзеных паланянікаў халопамі сваіх халопаў [41, с.185-186]. У такое падвойнае халопства беларусы трапілі таксама ў іншых баярскіх вотчынах.

Поўна было паспалітага беларускага люду і ў шматлікіх царскіх гарадах і манастырах - Ноўгарадзе, Вялікіх Луках, Тарацьцы, Цверы, Усцюжне, Астрахані, але найперш у самой Маскве, дзе беларусы ў 1670-х гадах склалі больш за 10 адсоткаў усяго пасадскага насельніцтва. У паваеннае дзесяцігоддзе «паланянікі» складалі блізу 27 адсоткаў усіх халопаў у Водскай пяціне і 31 адсотак у Абанежскай. Толькі ў Мяшчанская слабадзе сталіцы, адным з асяродкаў размяшчэння палонных, з 487 беларускіх сем'яў 86 паходзілі са Шклова, 72 - з Дуброўні, 35 - з Копысі, 21 - з Магілава, 19 - з Віцебска, 15 - з Полацка, 14 - з Амсціслава, 13 - з Барысава, па 11 - з Менска і Воршы, 8 - з Горак, 6 - з Талачына, па 4 - з Быхава і Слуцка ды па адной сям'і са шмат якіх іншых гарадоў [92, с.84]. Гэта былі ў асноўным

высокакваліфікованыя рамеснікі: кавалі, сярэбранікі, краўцы, скунскі, ганчары, пекары, зброннікі, шабельнікі, бондары ды гандляры. «Холопы літovскаго полону» кіравалі пазней шматлікімі жалезаробчымі заводамі (каля Малога Яраслаўца, Серпухава і інш.).

Усіх выведзеных у палон ніхто ніколі не лічыў, як не падлічвалі і колькасць прададзеных на рынках. Каб неяк стрымаць буйны гандаль людзьмі, у траўні 1665 г. царскі ўрад забараніў прадаваць «литовскія землі полоняніков» мусульманам, кізільбашам, горскім чаркасам, але факты такога дзікунства былі вядомыя і ў пазнейшыя часы¹.

Аднак у дакументах царскай канцылярыі за 1686 г. ізноў паведамлялася пра палонных, пакінутых у Маскоўскай дзяржаве на гады замірэння. Цяпер іх лёс вырашыўся канчаткова. «Многия сот тысячи» (нарэшце больш-менш дакладна сказана пра іх колькасць) захопленых яшчэ ў 1654-1667 гг. людзей «мужеска и женска полу, шляхты и мещан и пашенных крестьян» па ўмовах Вечнага міру назаўжды заставаліся на чужыне [20, с.508]. Выходзіць, нават шляхта да таго часу не магла вярнуцца на радзіму, а пасля - і пагатоў. Тоё ж было запісаны ў дамове і пра рэчавыя каштоўнасці, якія ў Андрушаве цар абяцаў вярнуць: «и костельные всякие утвары и украшения и колокола... и пушки и всякие воинские орудия» мусілі назаўсёды застацца ў Маскоўскай дзяржаве.

Так што далёка не ўсё, дэклараванае ў Андрушайскай дамове, маскоўскі ўрад збіраўся выконваць. Замірэнне не абяцала быць трывалым. Але павінна ж, была некалі скончыцца гэтая жудасная вайна...

Ужо 18 лютага 1667 г. Ян Казімір выдаў універсал, якім абвяшчаў па ўсёй краіне, што падпісана замірэнне з Москвой. Ён патрабаваў, каб па дарогах не чапалі царскіх ратнікаў, якія мусілі да 10 сакавіка здаць гарады і памежныя замкі ды вярнуцца на тэрыторыю сваёй дзяржавы [3, т.34, с.439-440]. А ў канцы таго ж года, пасля таго як цар абавязаўся выплаціць шляхце-выгнанцам 200 тысячачаў рублёў, Ян Казімір ратыфікаваў дамову. Москва святкавала.

У Рэчы Паспалітай ставіліся да замірэння на прынятых умовах па-рознаму. Частка магнатаў і шляхты ўхваляла яго, іншая - наадварот. Групоўка сенатараў з Янам Сабескім на чале выступіла катэгарычна супраць Андрушава і заклікала працягваць вайну. Аднак гэта было ўтопіяй. Пры надзвычай складаным нутраным становішчы Рэчы Паспалітай умовы Андрушайскага замірэння выглядалі зусім прымальнymi.

Войска Вялікага Княства Літоўскага ў сувязі са сканчэннем вайны было скарочана да 7238 чалавек [23, с.346]. Харугвы, якія

¹ Парадаксальна: каля ў 1662 г., пад час аблімену палоннымі, за акоўнічага Шчарбатава ўпаўнаважаныя ад Вялікага Княства патрабавалі выкуп, маскоўскія паслы пратэставалі і ў лісце школоўскому камендантуну цылічна апелявалі да хрысціянскіх маралі: «Христианское ли то дело, чтоб христианину христианами как скотом торговать и прибыли по-бусурмански искать?»

засталіся, адышлі на поўдзень Беларусі сцерагчы краіну ад казакаў і магчымай турэцкай агрэсіі.

Трактат, падпісаны ў беларускай вёсцы Андрушаве, стаўся найважнейшай падзеяй гісторыі Цэнтральна-Усходній Эўропы. Масква цалкам завалодала ініцыятывой дачыненняў з Рэччу Паспалітай - сваім быўным галоўным ворагам.

Баланс сілаў у межах Усходній Эўропы быў канчаткова парушаны на карысць Маскоўскай дзяржавы, якая па магутнасці выйшла, бадай, на першае месца. З гэтага часу пачыналася яе адкрытая экспансія на захад. А Рэч Паспалітая, наадварот, ужо ў Андрушаве падпісала сабе прысуд. «Вечны мір» у 1686 г. толькі фармальна замацоўвае яе бяссіле.

Праўдападобна, адразу па заканчэнні вайны былі зруйнаваны і два яшчэ ў 1634 г. насыпаныя пад Вязьмай капцы, што доўга пазначалі мяжу паміж Маскоўскай дзяржаван і Рэччу Паспалітай. Разам з імі ў нябыт сыходзіла цэлая гістарычная эпоха. Прыйшоў час хуткага заняпаду Рэчы Паспалітай, якая ўжо ніяк не магла вызваліцца з-пад ценю дзвюхгаловага арла.

«ЗАБВЕННУ И НЕПАМЯТНУ»?

І адзін і другі бок маюць у сэрцы затоеную памяць
пра нядаўнія войны ды ўзаемныя крываўды.

Апостальскі нунцый Марэскоці

Катастрофа - інакш не назавеш стан, у які была ўвергнутая Беларусь трываліцца гадовай вайной. І самыя страшныя страты - гэта страты людзкія. У Беларусі ў межах прыкладна яе сучаснай тэрыторыі колькасць насельніцтва зменшылася больш чым наполову: калі перад вайной яно дасягала 2 мільёнаў 900 тысячаў чалавек, дык на 1667 г. засталося блізу 1 мільёна 350 тысячаў [48, с.99]. Гэта прыкладна 47 адсоткаў. Гарадскога жыхарства ацаляла яшчэ менш: толькі 45 адсоткаў. Ці ведала хоць адна бліzkая да Беларусі краіна такія страты, ці губляў хоць адзін эўрапейскі народ 53 адсоткі сваіх жыхароў? Страты ўсяго Вялікага Княства Літоўскага за туую вайну складі 46, а Жамойці і астатнія часткі сучаснай Летувы адпаведна 31 і 37 адсоткаў [94, с.157]. На тэрыторыі Польшчы таксама менш: у Вялікапольшчы - да 42, а ў Малапольшчы - каля 27 адсоткаў; хіба што ў Мазовії - каля паловы [99, с.428]. Нават у Нямеччыне самая знішчальная Трыццацігадовая вайна не прывяла да такой дэмографічнай трагедыі. Там толькі ў некаторых зонах, якія не складалі і чвэрці ахопленай ваеннымі дзеяннямі 1618-1648 гг. тэрыторыі, людскія страты пераўзышлі 66 адсоткаў [84, мапа]. Але ж у Беларусі ў шэрагу паветаў, асабліва на ўсходзе і поўначы краіны, гэтых лічбы яшчэ большыя: так, у Полацкім - амаль 75, Амсціслаўскім - 71,4, Варшанскім - 69,3 адсоткаў (гл. табліцу). Полацкае, Віцебскае ды Амсціслаўскае ваяводствы былі наагул самыя пацярпелыя: тут засталася менш чым траціна ад колькасці даваеннага насельніцтва.

Некаторыя гарады, здавалася, абязлюдзелі назаўжды, бо хіба можна ажыць, калі страты жыхароў, мяркуючы па знішчэннях забудовы, перавысілі, напрыклад, 93 адсоткі ў Полацку, 94 - у Віцебску, 92 - у Ляхавічах, 98 - у Вяжышчах або складі больш як дзве траціны, як у Пінску, Тураве, Магілеве, Чашніках? Асабліва калі ўлічыць, што на іх аднаўленне не было адкуль узяць ні сілаў, ні сродкаў, бо цэлы край стаў адным суцэльнім папялішчам.

Яшчэ ў 1661 г., калі асноўную частку Беларусі ўжо вызвалілі і варшаўскі сойм, разглядаючы стан гаспадаркі ўсіх паветаў і ваяводстваў, вызначаў падаткі, прынятыя дакументы лаканічна сведчылі: Ашмянскі павет - «цалкам знішчаны непрыяцелем», Браслаўскі - «дашчэнту зруйнаваны варожым войскам, дзеля чаго аніякіх падаткаў Рэчы Паспалітай сплочваць не можа», Гарадзенскі - «непрыяцелем у нішто ператвораны і ў большай частцы спалены», Ваўкавыскі - «непрыяцелем столькі разоў руйнаваны і ў шматлікіх

месцах выпалены», а ў дадатак пацярпей і ад бясконцых пераходаў свайго войска, Слонімскі - «непрыяцелем амаль дашчэнту спалены і зрабаваны», а таксама цярпей ад харугваў Рэчы Паспалітай [30, с.386-388]. Берасцейскае ваяводства было «варожай рукой на большай частцы ў попел ператворана і ўсё зруйнавана», Менскае - таксама «усё вынішчана». Што было казаць пра ўсходнюю Беларусь ці Полаччыну, якія зведалі вайну першымі і найдаўжэй знаходзіліся пад акупацыяй. Прыкладам, Варшаншчына ўжо ў 1655 г. была «непрыяцелем праз меч і агонь цалкам зруйнавана» [30, с.237]. Піншчына, як сведчаць тыя ж соймавыя дакументы, таксама на пачатку вайны была «моравым паветрам, агнём і бясконцым гарцаваннем бандытаў (казакаў. - Г.С.) моцна вынішчана». А паўднёва-ўсходняя Беларусь пацярпела, відаць, яшчэ больш, бо тут жа з віны казакаў і царскіх ратнікаў вайна не перапынялася нават на часы замірэння. У дэкларацыі сойма 1659 г. пра Мазырскі павет было запісаны, што ён «знесены цалкам, ані падаткаў даваць, ані паспалітым рушаннем служыць не можа...» [30, с.322].

Бадай, не засталося ў Беларусі і аніводнага больш-менш цэлага горада. Усе яны ляжалі ў попеле ды руінах. Для парадунання можна адзначыць, што ў Мазовіі доля знішчаных ці спаленых за вайну гарадоў сягала прыкладна адной траціны [72, с.330]. Каб хоць неяк паспрыяць аднаўленню зруйнаваных местаў, сойм Рэчы Паспалітай мусіў 20 з іх вызваліць ад падаткаў. Менск, напрыклад, «зважаючы на знішчэнне мяшчанаў і самога горада», пазвавілі абавязку выдаваць хлеб, прымаць войска на пастой, вызвалілі ад жаўнерскіх пераходаў і ад усіх дзяржаўных падаткаў. Калі аўстрыйскі дыпламат Аўгустын Маерберг па дарозе да Вільні заехаў у Менск, руіны моцна ўразілі яго (сярод іншага ў горадзе тады загінулі старыя арыгіналы прывілеяў і шмат розных каштоўных дакументаў). «Сумным вокам аглядалі мы разбурэнні, учыненныя гэтаму гораду масквіцянамі», - занатаў ён у дзённіку [15, с.206]. Тады, у 1662 г., мясцовыя базыльяне, дамініканцы і бернардынцы, дзякуючы ахвяраванням людзей, пачыналі ўжо адбudoўваць свае пайразваленныя касцёлы і кляштары, аднак іншы падарожнік яшчэ і ў 1678 г. адзначыў, што Менск моцна «пацярпей ад масквіцянаў, якія ператварылі яго амаль у развалины» [21, с.24]. Нясвіж таксама быў «частымі непрыяцельскімі нападамі знесены, а пад час апошняй аблогі маскоўскім войскам цалкам зруйнаваны». Ляхавічы за гады вайны цярпелі ажно тройчы, а чацверты раз Хаванскі зусім выпаліў горад, так што тут засталося толькі 17 дамоў. Ворша была таксама «бясконцымі маскоўскімі нападамі не раз спаленая і цалкам зруйнаваная» [30, с.385]. Яна ляжала «пустой» яшчэ і пры канцы XVII стагоддзя. Падобны лёс напаткаў Горадню, «з фальваркамі і прадмесцямі да ґрунту зруйнаваную маскоўскім войскам» (і праз дзесяць гадоў пасля вайны ад яе заставалася, па

словах Бернгарда Танэра, які праязджаў праз Беларусь, «толькі гарадское смецце»), Дуброўню, рэшта жыхароў якой з плачам паказвала Стэфану Мядэкшу разрытыя валы ды апавядала пра бязлітасную помсту царскіх ратнікаў за іхнью ўпартасць пры абароне, Амсціслаў, Высоцак, Пінск, Столін, Давыд-Гарадок, Тураў, якія знішчаліся па некалькі разоў, ды іншыя гарады і мястэчкі. Вільня ўйяляла з сябе толькі сумныя сляды дзікага шаленства ў разбурэннях, попеле і руіне, пісаў у 1662 г. пасол аўстрыйскага імператара Маерберг. Што мелася драўлянага - выпалена, а мураваныя будынкі стаялі з чорнымі ад дыму сценамі, без дахаў. Вуніяцкія ды каталіцкія храмы, сцены якіх былі дзе пабураныя, дзе наскрэб праўбыя молатам, засталіся зусім без званоў. Іх за час акупацыі вывезлі, а што не паспелі - расплавілі [15, с.208]. Так што набажэнствы праходзілі ў журботнай цішыні.

Гаспадарка ўсёй краіны апынулася ў катастрофічным стане, а для яе аднаўлення не ставала людзей, асабліва рамеснікаў, і амаль зусім не засталося рабочай жывёлы. Пасля вайны не апрацоўвалася і паловы ад ранейшых плошчаў ворыўнай зямлі. У найбольш пацярпелых раёнах пусткаю ляжала ледзь не ўсё поле. Так, у Віцебскай эканоміі на 1667 г. заставаліся некранутымі 74 адсоткі зямлі, у межах усяго Амсціслаўскага ваяводства - блізу 70 адсоткаў, у Шкловскім графстве яшчэ раней не апрацоўвалася і чвэрці даваенных плошчаў. І праз пяць-дзесяць паваенных гадоў становішча практычна не палепшилася. У Дубровенскім графстве, Прапойскім і Крычаўскім стараствах у запусценні ляжала адпаведна 73, 72 і 60 адсоткаў усіх сялянскіх гаспадарак [57, с.18-19]. У Барысаўскім павеце на 19 вёсак было толькі 14 заселеных двароў, а на 11 пасяленняў Зубравіцкага войтаўства - усяго 4 гаспадаркі. У мястэчку Паставы і трох бліжэйшых вёсках у 1672 г. жыло толькі 5 сем'яў. Буйное і калісці багатае ўладанне Смаргоні, напрыклад, у 1689 г. мела ўсяго 6 кароў, 11 авечак і 4 свінні, а зямля ў трох фальварках з чатырох была зусім закінутая [40, с.329]. Бязлюдныя вёскі ды сялянскія палі зарасталі лесам і хмызамі. Каб неяк выжыць, людзі нярэдка пакідалі свае мясціны нават пасля сканчэння ваенних дзеянняў ды кіраваліся ў іншы край. Як паведамляў пінскі вуніяцкі біскуп Марцін Белазор, сяляне ў ягоным біскупстве «з голаду паўміралі, а іншыя з хатаў сваіх, не маючы чым пажывіцца, преч пайшлі».

Даследуючы беларускую мінуўшчыну, беларускую культуру, трэба абавязкова ўлічваць, што на гэтай зямлі цэлае стагоддзе ніяк не магло аднавіцца насельніцтва. Да 1700 г., калі Беларусь стала новым пабаявішчам, колькасць яго дасягнула 2 мільёнаў 247 тысячаў, аднак вайна зноў зменшила яго ледзь не да лічбы 1667 г. - 1 мільёна 457 тысячаў [48, с.99]. Загінуў амаль кожны трэці... Нават праз два вякі дэмографічны патэнцыял Беларусі мала адрозніваўся ад таго, які яна

мела ў сярэдзіне XVII ст.: у 1835 г. колькасць яе жыхароў ледзь-ледзь перавысіла 3 мільёны, у 1858 г. у Беларусі жыло толькі 3 мільёны 300 тысячайчай чалавек...

Чым абярнулася гэтая бяда для гісторычнага лёсу беларусаў? Татальная дэструкцыя змяніла ўсё - ад матэрыяльных умоваў жыцця да сацыяльной структуры насельніцтва, ад моўна-культурнай і канфесійнай сітуацыі да этнаспіхі і нацыянальнага генафонду наагул. На жаль, гэта яшчэ ніколі не было прадметам спецыяльнага даследавання айчыннай навуки. Хоць зразумела, што без уліку наступстваў той ваенны катастрофы шмат якія з'явы нашай гісторыі проста нельга растлумачыць. Прыкладам, не выклікае сумневу тое, што пазбаўлены сваёй эліты, вышэйшага стану, мяшчанства (а менавіта гэты пласт пацярпей найболыш), беларусы сталі народам з непаўнавартай, няпоўнай сацыяльной структурай грамадства. Мы ўжо тады былі ператвораны ў народ сялянскі. А разбурэнне натуральнага механізму перадачы інфармацыі наступным пакаленням азначала падрыў асновы нацыянальнай кансалідацыі беларусаў...

Вайна канчаткова і незваротна адкінула ў мінулае часы быўшай рэлігійнай талерантнасці, спрычыніўшыся да з'яўлення прынцыпова іншых умоваў існавання праваслаўнай царквы на абшарах Рэчы Паспалітай. Калі раней, пры першых Вазах, становішча праваслаўных у Вялікім Княстве Літоўскім было адносна нармальным і нават пры Яну Казіміру яны мелі хоць нейкія гарантыві свабодаў, дык пасля вайны стаўленне ўладаў да іх пачало крута мяняцца. І не дзіўна. За гады акупациі балышыня насельніцтва Беларусі была пераведзена з вуніяцтва і каталіцтва ў праваслаўе - адзінае веравызнанне, якое прызнавалася царскай уладай. Святары ж дыскрэдытавалі гэтую царкву калабарацыянізмам¹. Таму ўрад Рэчы Паспалітай па вайне, пільнуючыся сваіх інтарэсаў, праводзіў палітыку, скіраваную на абмежаванне і нейтралізацыю праваслаўя ў краіне. Ці магло быць інакш, калі гэтая вера ўсё больш атаясамлялася з «маскоўскімі думкамі»? Масква настойліва дамагалася таго, чаго не здолела зрабіць за гады вайны, - падпарадкавання свайму патрыярхату праваслаўнай царквы Рэчы Паспалітай. У 1685-1686 гг. гэты план урэшце быў ажыццёўлены. Дзевяты артыкул «Вечнага міру», якім Масква брала пад сваю апеку праваслаўных жыхароў Вялікага Княства і Кароны, фактычна падрываў суверэнітэт Рэчы Паспалітай. Так, канфесійная палітыка Маскоўскай дзяржавы абумовіла прынцыпова іншае стаўленне да праваслаўя ў Беларусі: дайшло да адкрытага пераследу.

З'явіліся пастановы, якія абмяжоўвалі права «дэзунітаў»: у 1673 г. - пазбаўленне права ўваходзіць у шляхецкі стан, у 1676 г. -

¹ Трэба адзначыць, што не ўсё праваслаўнае духавенства стала на бок акупантаў. Прыкладам, слуцкі архімандрый Феадосій Васілевіч і ў 1655 г. не пакідаў Януша Радзівіла. Сам мітрапаліт Сільвестр Косяў да смерці (1657 г.) упарты не жадаў пераходзіць пад маскоўскую юрысдыкцыю. Гэтакую паставу да Масквы мела і нямала іншых уладыкаў.

пазбаўленне прывілеяў праваслаўных брацтваў і забарона жыхарам праваслаўнага веравызнання выязджаць за мяжу, у 1699 г. Праваслаўныя страцілі права займаць выбарныя магістрацкія пасады. Мясцовыя ўлады ставіліся да праваслаўных часам з адкрытай варожасцю, шмат дзе сілай адбіралі ў іх храмы, праваслаўных святароў пазбаўлялі парафіяў, а вернікаў гвалтам перахрышчвалі. Поруч з каталіцтвам шпарка крочыла паланізацыя, поспехі якой заканадаўча замацавала пастанова сойма 1697 г., якая надала польскай мове статус дзяржаўнай у Вялікім Княстве Літоўскім.

Вайна быццам перайначыла ўсю Беларусь. Край добра развітай гаспадаркі, рамеснай вытворчасці, далёка вядомы вырабамі сваіх майстроў, зусім запусцеў і стаў непрыкметнай ускраінай. Сотні кавалёў, кафляроў, разбяроў, тысячы іншых рамеснікаў, гвалтам адарваных ад сваей зямлі, працавалі цяпер у Маскоўшчыне. У адной толькі Збройнай палаце Крамля ў 1660 г. было 68 высокакваліфікованых майстроў «сэрэбранага і броннага і ствольнага і замочнага вінтавальных пішчаляў... і замочнай справы да святліцаў» з Полацка і Віцебска. Затое ў самім Віцебску пад канец вайны заставалася не больш за 70 усіх рамеснікаў. Наагул, развіццё рамеснай вытворчасці, яе маштабы ў спустошанай Беларусі і за стагоддзе не дасягнулі даваеннага ўзору. Шэраг беларускіх гарадоў у агульна-эканамічным развіцці і пры канцы XVIII ст. не дасягнуў таго ўзору, які меў да маскоўскага нашэсця. Прыкладам, калі на пачатку XVII ст. у Магілеве было за 2 тысячы рамеснікаў, дык у 1745 г. - толькі 95 [44, с.13].

Цяжка сказаць, калі ж Беларусь канчаткова акрыяла ад тae катастроfy. I цi акрыяла наагул. Вельмі ж доўга давялося пераадольваць рэгрэс - дэмаграфічны, гаспадарчы, культурны, прычынены перш за ўсё трываліцігадовай вайной Аляксея Міхайлавіча - таго самага «добрейшего человека, славной русской души» (В.В.Ключэўскі). Думаю, менавіта да тых падзеяў сягаюць сваімі вытокамі прычыны крызісу, у які на доўгі-доўгі час трапіла беларуская культура ў цэлым. Гэта была перадусім трагедыя нацыянальная. Беларускія гарады, што паступова аднаўляліся, былі ўжо іншыя, пласт прадпрымальнікаў, мяшчанаў і гандляроў - таксама, арыстакратыя канчаткова выраклася свайго грунту - запусцелага краю, адкінутага вайной на стагоддзе назад...

А ў Маскве, сталіцы тады ўжо магутнай дзяржавы, у 1686 г. царскі ўрад, замацаваўшы поспехі мінулай вайны з Рэччу Паспалітай «Вечнымі мірам», спустошыўшы ды зруйнаваўшы багаты край, выбіўшы яго насельнікаў і назаўсёды пакінуўшы сабе палон ды вывезенія каштоўнасці, спяшаўся адкінуць усю гэтую гісторыю ў нябыт: «Впредь тому всему быти забвену и непамятну» [20, с.508].

КРЫНІЦЫ І ДАСЛЕДВАННІ

1. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, фонд 694, воліс 1, №.168, 300, 309; фонд 1733, воліс 1, №.1.
2. Archiwum Główne Akt Dawnego w Warszawie: Archiwum Radziwiłłow. Dz.VII. Nr. 675, 678.
3. Акты, издаваемые Виленскою комиссию для разбора древних актов. Вильна, 1870. Т.3; 1909. Т.34.
4. Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссию СПб., 1842. Т.4.
5. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук / Под ред. Н.А.Попова, Д.Я.Самоквасова. СПб., 1894. Т.2; 1901. Т.3.
 - 5а. Акты, собранные в библиотеках и архивах России. СПб., 1836.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1863. Т.3, 1863. Т.4; 1889. Т.14.
- 6а. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. / Пер. Г.Муркоса. М., 1896.
7. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильна, 1867. Т.2. Приложение; 1870. Т.7; 1904. Т.14.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссию для разбора древних актов: Акты шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 гг.). Киев, 1908. Ч.3, т.6.
9. Беларускі Архіў. Менск, 1930. Т.3.
10. Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. В 3-х т. Мн., 1960. Т.2.
11. Витебская старина / Сост. А.Сапунов. Витебск, 1885. Т.4, ч.2.
12. Дворцовые разряды. СПб., 1852. Т.3.
13. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1891. Вып.21.
14. Источники малороссийской истории / Собр. Ф.Н.Бантыш-Каменский. М., 1858. Ч.1.
15. Майерберг А. Путешествие в Москвию (1661 г.). М., 1874.
16. Отрывки из «Дневника Яна Владислава Почобута-Одляницкого о войне России с Польшею». Витебск, Б.г.
17. Письма русских государей и других особ царского семейства. М., 1896. Вып.5.
18. Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Т.1.
19. Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т.35. Приложение.

20. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. М., 1828. Ч.4.
21. Таннер Б. Описание путешествия польского посольства в Москву в 1678 г. // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. 1891. Кн.3.
22. Akta ugody kiejdanskiej 1655 r. / Wyd. W.Konopczynski, K.Lepszy // Atheneum Wilenskie. 1935. T.10.
- 22a. Michalowski J. Ksiega pamietnicza. Krakow, 1864.
23. Pamietnik Jana Wladyslawa Poczobuta Odlanickiego (1640-1684) / Oprac. A.Rachuba. Warszawa, 1987.
24. Pamietniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza / Wyd. K.Wojcicki. Warszawa, 1846. T.2.
25. Pamietniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku / Wyd. M.Balinski. Wilno, 1857.
26. Pamietniki Losia towarzysza choragi pancernej. Krakow, 1858.
27. Pamietniki Samuela i B.Kazimierza Maskiewiczow. Wiek XVII / Oprac. A.Sajkowski. Wroclaw, 1961.
- 27a. Pasek J. Ch. Pamietniki / Wyd. M.Kaczmarek. Wroclaw etc., 1990.
28. Paul of Aleppo. The Travels of Makarius, Patriarch of Antioch. London, 1828. Vol.1-2.
- 28a. Radziwill A. S. Pamietnik dziejow w Polsce. Warszawa, 1980. T.3.
29. Medeksza St. Ksiega pamietnicza wydarzen zaszlych na Litwie 1654-1668 / Wyd. W.Seredynski. Krakow, 1875.
30. Volumina legum. Petersburg, 1859. T.4.
31. Weslawski S. Viktor et viktus Vincentius Corvinus Gosievski. Vilnensi, 1691.
32. Zywt Boguslawa Radziwilla. Poznan; Trzemeszno, 1840.
33. Абецедарский Л. С. Белоруссия и Россия: очерки русско-белорусских связей второй половины XVI-XVII в. Mn., 1978.
34. Акіншэвіч Л. Казацтва на Беларусі // Палымя. 1927. №.1.
35. Барсуков А. Списки городовых воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия. СПб., 1902.
36. Без-Корнилович М. О. Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии с присовокуплением и других сведений к ней же относящихся. СПб., 1855.
37. Богоявленский С. К. Научное наследие. М., 1980.
38. Буганов В. И. Мир истории: Россия в XVII веке. М., 1989.
39. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII в. Саратов, 1960.
40. Гісторыя Беларускай ССР. У 5-ці т. Mn., 1972. Т.1.
41. Готье Ю. В. Замосковский край в XVII веке. М., 1937.

42. Довгялло Д. И. Смоленск в 1654 году. Вильна, 1905.
43. Епифанов П. П. «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» // Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. 1954. Вып.167.
44. Игнатенко А. П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVII-XVIII вв. Мин., 1963.
45. Игнатенко А. П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (вторая пол. XVII-XVIII в.). Мин., 1974.
46. Иловайский Д. И. История России. М., 1905. Т.5.
47. Калинычев Ф. И. Правовые вопросы военной организации Русского государства второй половины XVII в. М., 1954.
48. Карпачев А. М., Козловский П. Г. Динамика численности населения Белоруссии во второй половине XVII-XVIII в. // Тез. докл. и сообщ. X секции симпоз. по аграрной истории Восточной Европы. М., 1968.
49. Ключевский В. О. Курс русской истории. М., 1912. Т.3.
50. Коган Д. Московский разгром Быхова в 1659 г. // Еврейская старина. СПб., 1911. Т.4.
51. Лешчанка Р. Ф. Ідэнтыфікацыя тэрмінаў, якімі абазначалі выхадцаў з Беларусі ў Рускай дзяржаве XVII ст. // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1982. №.1.
52. Лешчанка Р. Ф. Беларусы-перасяленцы ў Сібіры (канец XVI-XVII ст.) // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1982. №.5.
- 52а. Любавский М. К. Русская история XVII и первой половины XVIII в. М., 1913. Ч.1.
53. Мальцев А. Н. Война за Белоруссию и освобождение Смоленска в 1654 году // Истор. записки. 1951. №.37.
54. Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974.
55. Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654-1667 рр.). Київ, 1941.
56. Маслих С. А. Русское изразцовое искусство XV-XIX вв. М., 1976.
57. Мелешко В. И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII-XVIII в.). Мин., 1975.
- 57а. Мялешка В. Грамадзянская вайна (канец 1655-весень 1658 г.) // Навіны Беларускай Акадэміі. 1992. 19 чэрв.
58. Никитин И. И. Тобольская «Литва» в XVII веке // Город и горожане России в XVII-первой половине XIX в.: Сб. статей. М., 1991.
59. Памятники русской старины в Западных губерниях империи / Изд. П.Н.Батюшков. СПб., 1874. Вып.6.
60. Похилевич Д. Л. Белорусское казачество / Наукові записки Львівського держ. ун-ту ім. І.Франко. Сер. історична. 1957. Т.43, вып.6.

61. П'янкоў А. П. Паўстанне Дзяніса Мурашкі // Весці АН БССР. 1949. №.1.
62. Рубинштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII в. // Борьба классов. 1936. №.4.
63. Сафонов Ф. Г. Ссылка в Восточную Сибирь в XVII веке. Якутск, 1967.
64. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1990. Кн.5; 1991. Кн.6.
65. Сташевский Е. Д. Смета военных сил Московского государства в 1663 году. Киев, 1910.
66. Тезисы об основных вопросах истории БССР: Материалы для преподавателей, лекторов и докладчиков, М., 1948. Ч.1.
67. Тила А. А. Кейданская уния 1655 г. между Великим Княжеством Литовским и Швецией // Скандинавский сб. Таллинн, 1978. Вып.23.
68. Ткачев М. А. Замки Белоруссии. Мин., 1987.
69. Ткачоў М. А. Ляхавіцкі замак // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Ляхавіцкага раёна. М., 1987.
70. Ткачоў М. А. Замкі і людзі. Мин., 1991.
71. Gawlik M. Projekt unii rosyjsko-polskiej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik historyczny. 1909. R.23.
72. Giejsztorowa J. Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655-1660. Warszawa, 1957. T.2.
73. Codello A. Wojna na Zmudzi i w Kurlandyi 1656-1660 // Przeglad historyczny. 1966. T.57, z.1.
74. Codello A. Konfederacja wojskowa na Litwie w r. 1659-1663 // Studia i matrialy do historii wojskowosci. 1970. T.6, cz.1.
75. Codello A. Rywalizacja Pacow i Radziwillow w latach 1666-1669 // Kwartalnik historyczny. 1964. R.41, z.4.
- 75a. Hirsch F. Die ersten Anknuepfungen zwischen Brandenburg und Russland unter dem Grossen Kurfuersten. Berlin, 1885.
76. Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wyd. Ed. Raczyński. Poznan, 1859. T.1-3.
77. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. T.2. Epoka przedrozbiorowa. Lwow; Warszawa; Krakow, 1923.
78. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow, 1898. T.1.
79. Kotlubaj Ed. Zycie Janusza Radziwilla. Wilno; Witebsk, 1859.
80. Krajewski M. Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacji w roku 1668. Warszawa, 1846. T.1-2.
81. Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 / Szkice historyczne. Ser.III. Warszawa, 1910.
82. Kubala L. Wojny dunskie i pokój oliwski 1657-1660. Lwow, 1922.

83. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657. Lwow, S.1.
84. Langer H. *Hortus Bellicus. Der Dreissigjährige Krieg*. Leipzig, 1980.
85. Longworth P. *Alexis Tsar of All the Russias*. London, 1984.
86. Lowmianska M. Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. Wilno, 1929.
87. Lowmianski H. *Rys historyczny wojewodztwa nowogrodzkiego*. Wilno, 1935.
88. Majewski W., Wasilewski T. Muraszka Dionizy // *Polski slownik biograficzny* 1977. T.22/2, z.93.
89. Majewski W. *Potop szwedzki 1655-1660* // *Z dziejow wojskowych ziem polnocno-wschodnich Polski*. Bialystok, 1986. Cz.1.
90. Majewski W. *Dzialania partyzanskie w dobie «potopu» 1655-1660* // *Studia i matali do historii wojskowosci*. 1986. T.29.
91. Mienicki R. *Utrata Smolenska w roku 1654 i sprawa Obuchowicza* // *Kwartalnik Litewski*. 1910. R.1, t.4.
92. Morzy J. *Kryzys demograficzny na Litwie i Bialorusi w drugiej połowie XVII wieku*. Poznan, 1965.
93. Ochmann St. *Sprawa hetmanska w latach 1661-1662* // *Kwartalnik historyczny*. 1977. R.84, Nr.1.
94. Ochmanski J. *Historia Litwy*. Wyd. 3. Wroclaw, 1990.
95. Rachuba A. Paweł Sapieha wobec Szwecji i Jana Kazimierza (IX.1655-II.1656) // *Acta baltico-slawica*. 1977. Nr.11.
96. Rachuba A. *Opozycja litewska wobec wyprawy Jana Kazimierza na Rosje (1663/1664)* // *Kwartalnik historyczny*. 1982. R.89, z.1.
97. Rachuba A. *Konfederacja Kmiecowska i Zwiazek Braterski wojska litewskiego w latach 1660-1663*. Warszawa, 1989.
98. Rudawski W. J. *Historia Polska od smierci Wladyslawa IV az do pokoju Oliwskiego*. Petersburg; Mohylow, 1855. T.1-2.
99. Rusinski WI. *Uwagi o zniszczeniach po wojnach z polowy XVII w. // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655-1660*. Warszawa, 1957. T.2.
- 99a. Schall J. *Historia zydow w Polsce, na Litwie i Rusi*. Lwow, 1934.
100. Skarbek-Kruczeuska S. *Sprawa smierci Wincentego Korwin Gosiewskiego podskarbiego i hetmana litewskiego* // *Ksiega pamiątkowa Kola Historykow sluchaczy Uniwersitetu Stefana Batorego w Wilnie*. 1923-1933. Wilno, 1933.
101. Topolski J. *Wplyw wojen polowy XVII wieku na sytuacja ekonomiczna Podlasia* // *Studia historica. W 35-lecie pracy naukowej H.Lowmianskiego*. Warszawa, 1958.
102. Wasilewski T. Janusz Radziwill // *Polski slownik biograficzny*. 1987. T.30/2, z.125.

103. Welke M. Russland in der deutschen Publicistik des XVII Jahrhunderts (1613-1689) // Forschungen zur Osteuropaeische Geschichte. 1976. Bd.23.
104. Wimmer J. Wojsko // Polska XVII wieku. Panstwo, spoleczenstwo, kultura. Warszawa, 1987.
105. Wimmer J. Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1648-1655 // Studia i materiały do historii wojskowości. 1960. T.5.
106. Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. 1648-1655 // Rocznik Białostocki. 1976. T.13.
107. Wisner H. Wojsko litewskie w 1 połowie XVII wieku. Cz.III // Studia i materiały do historii wojskowości. 1978. T.21.
108. Wisner H. Rok 1655 na Litwie a retraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa // Odrodzenie i reformacja w Polsce. 1981. T.26.
109. Wojcik Z. Polska i Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństw szwedzkiego w okresie wojny polnocnej 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny polnocnej 1655-1660. Warszawa, 1957. T.1.
110. Wojcik Z. Zmiana w układzie sił politycznych w Europie środkowo-wschodniej w drugiej połowie XVII w. // Kwartalnik historyczny. 1960. R.67, Nr.1.
111. Wojcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków, 1989.

ДЭМАГРАФІЧНЫЯ ТАБЛІЦЫ

1. Насельніцтва Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. па паветах Табліца складзена паводле дадзеных Юзафа Можы [92, табл. 16]. Агульны падлік зроблены аўтарам.

Павет	Колькасць дымоў	Колькасць чалавек
Гарадзенскі	24914	199312
Браслаўскі	5613	44904
Віленскі	16501	132008
Ашмянскі	30542	244336
Лідскі	11860	94880
Ваўкаўскі	10118	80944
Слонімскі	11022	88176
Наваградскі	41249	329992
Берасцейскі	40455	323640
Пінскі	23262	186096
Менскі	25892	207136
Рэчыцкі	4342	34736
Мазырскі	5276	42206
Полацкі	23204	185632
Віцебскі	10035	80280
Варшанскі	67600	540800
Амсціслаўскі	13769	110152
Агулам:	365654	2826093

2. Страты гарадскога насельніцтва ў 1648-1667 гг. у Віцебскім, Полацкім і Амсціслаўскім ваяводствах Табліца складзена паводле дадзеных Юзафа Можы [92].

Горад	Колькасць дымоў да вайны	Колькасць дымоў пасля вайны	Страты дымоў у абсалютных лічбах	Страты дымоў у адсотках
Полацкі пав.				
Полацак	1500	102	1398	93,2
Чашнікі	90	23	67	74,4
Себеж	75	31	44	58,7
Копцавічы	96	12	84	87,4
Экімань	136	14	122	89,7
Востраў	17	4	13	76,4

Варшанскі пав.				
Бабёр	213	95	118	55,4
Талачын	293	142	151	54,6
Магілеў	2367	577	1790	75,6
Чавусы	176	109	67	38,0
Копысь	450	267	183	40,7
Барань	38	11	27	71,0
Шклоў	990	505	485	49,0
Стары Шклоў	40	22	18	45,0
Стары Быхаў	2000	704	1296	64,8
Віцебскі пав.				
Віцебск	981	56	925	94,4
Вяжышча	127	2	125	98,4

3. Страты гарадскога насельніцтва ў 1648-1667 гг. у цэнтральных і заходніх землях Беларусі Табліца складзена паводле дадзеных Юзафа Можы [92, табл.42-44].

Горад	Колькасць дымоў да вайны	Колькасць дымоў пасля вайны	Страты дымоў у абсалютных лічбах	Страты дымоў у адсотках
Браслаўскі пав.				
Дрысвяты	50	22	28	56,0
Ашмянскі пав.				
Iёе	175	68	107	61,1
Стэфанава	24	4	20	83,3
Лідскі пав.				
Беліца	234	110	124	53,0
Наваградскі пав.				
Ляхавічы	215	17	198	92,1
Мыш	196	98	98	50,0
Любань	161	75	86	53,4
Клецак	490	238	252	51,4
Быщень	25	10	15	60,0
Слонімскі пав.				
Здзітаў	222	99	123	55,4
Пінскі пав.				

Пінск	994	299	695	70,0
Тураў	401	111	290	72,0
Давыд-Гарадок	365	277	88	24,0
Берасцейскі пав.				
Берасце	1500	869	631	42,0
Дзівін	240	113	127	52,9
Кобрынь	478	148	330	69,0
Пружана	481	92	389	80,8
Камянец	286	103	183	64,0

4. Страты насельніцтва ў некаторых беларускіх паветах у 1648-1667 гг. Табліца складзена паводле дадзеных Васіля Мялешкі [57, с.223].

Павет	Колькасць людзей вайны	да	Колькасць людзей пасля вайны	Страчана людзей абсолютных лічбах	у	Страчана людзей адсотках	у
Гарадзенскі	174398		115323	59075		33,9	
Браслаўскі	39291		16978	22313		56,8	
Ашмянскі	213794		99034	114760		53,7	
Лідскі	83020		62536	20484		24,7	
Ваўкаўскі	70826		49913	20913		29,5	
Слонімскі	77154		62523	14631		18,9	
Наваградскі	288743		166133	122610		42,5	
Берасцейскі	283185		146841	136344		48,1	
Пінскі	162834		92371	70463		43,3	
Менскі	181244		67288	113956		62,9	
Мазырскі	36932		14982	21950		59,4	
Рэчыцкі	30394		11804	18590		61,2	
Полацкі	162478		40930	121498		74,8	
Віцебскі	70245		26624	43621		62,1	
Варшанскі	473200		145015	328185		69,3	
Амсціслаўскі	96383		27540	68843		71,4	

БІЯГРАФІЧНЫЯ ЗВЕСТКІ

Абуховіч Піліп Казімір (?-1656) - смаленскі ваявода, знаўца старажытных моваў і адзін з лепшых прамоўцаў у Рэчы Паспалітай. Паходзіў з роду мазырскай шляхты, якая асела на Наваградчыне. З 1648 г. - маршалак кола рыцарскага, затым - пісар Вялікага Княства Літоўскага. У 1653 г. за вялікія заслугі перад Айчынай кароль і вялікі князь прызначыў яго ваяводам у Смаленск. Пасля капітуляцыі Смаленска ў верасні 1654 г. Абуховіч быў абвінавачаны ў здрадзе, у змове з непрыяцелем. Вясной 1655 г. ён мусіў адказваць за «здраду» перад судом на Варшаўскім сойме. Дзякуючы заступніцству карала і Сапегаў разгляд справы быў адкладзены, і Абуховіч атрымаў магчымасць паслужыць Айчыні. Ён браў удзел у пераможнай бітве са шведамі пад Варшавай, а затым, узнічаліўшы полк з дывізіі Паўла Сапегі, прыйшоў пад Берасце, аднак тут захварэў і 6 верасня 1656 г. памёр. Толькі надзвычайні сойм у 1658 г. разглядзеў справу Абуховіча і цалкам зняў віну за страту Смаленска з яго ды іншых абаронцаў фартэцыі.

Аляксей Міхайлавіч (1629-1676) - цар Маскоўскай дзяржавы (з 1645 г.), сын Міхаіла Раманава. Узмацняў цэнтралізацыю ўлады, для чаго ўтварыў мноства новых прыказаў, у тым ліку Прывказ тайных спраў, сцвярджаў абсалютысцкую сістэму кіравання дзяржавай, неабмежаванасць улады манарака. Пры ім была рэарганізаваная і даведзеная да надзвычай вялізной колькасці армія. Амаль усё цараванне Аляксея Міхайлавіча Маскоўская дзяржава вяла вайны, далучала новыя тэрыторыі, актыўна каланізавала Сібір і Даўлекі Ўсход. Цару давялося душыць шматлікія паўстанні ў сваёй дзяржаве - у 1648 і 1662 гг. у Москве, у 1650 - у Пскове і Ноўгарадзе, у 1670-1671 - сялянскую вайну пад кірауніцтвам Сцяпана Разіна.

Аскірка Самуль (1600-блізу 1675) - мазырскі земскі суддзя, палкоўнік войска Вялікага Княства Літоўскага. Удзельнічаў у інтэрвенцыйнай вайне супраць Маскоўскага царства па пачатку XVII ст., затым - у Хоцімскай выправе 1621 г., у баях са шведамі ў Інфлянтах, у кампаніях Януша Радзівіла супраць казакаў у 1649-1651 гг. Пад час вайны Аляксея Міхайлавіча кіраваў фармаваннямі шляхецкага рушання і ўзброенымі аддзеламі беларускага сялянства. У 1660 г. абараняў поўдзень Беларусі ад казацкіх нападаў, пазней блакаваў маскоўскую залогу ў Старым Быхаве, а ў 1662 г. разам з Сурынам і Мараўскім граміў палкі царскіх ваяводаў пад Чавусамі. У 1671 г. фундаваў кляштар Бенедыктынаў у Слуцку.

Ваза Ян Казімір (1609-1672) - кароль польскі і вялікі князь літоўскі ў 1648-1668 гг., сын карала Жыгімонта III (у Вялікім Княстве - Жыгімонта IV), апошні прадстаўнік шведскай дынастыі Вазаў на пасадзе Рэчы Паспалітай. Выхаваны езуітамі і ў маладосці нейкі час

нават уваходзіў у іхны ордэн. Падарожнічаў з бацькам па Эўропе, потым з братам Уладыславам (будучым каралём і вялікім князем Уладыславам IV) удзельнічаў у вайне з Маскоўскай дзяржавай, разам з аўстрыйцамі ваяваў супраць французаў. Абраны мана�ам, пераняў пасля брата не толькі пасад, але і жонку - каралеву Марыю Людвіку. Памёр у Неверсе. Пахаваны на Вавелі.

Гасейскі Вінцэнт Корвін (1628-1662) - падскарбі і палявы гетман Вялікага Княства Літоўскага, сын смаленскага ваяводы Аляксандра Гасейскага і Евы з роду Пацаў. Адукацыю атрымаў у Віленскай езуіцкай акадэміі, затым вучыўся ў Рыме і Вене, а вярнуўшыся на радзіму, прысвяціў сябе палітычнай кар'еры. Служыў у войску Януша Радзівіла, калі той вёў барацьбу з казакамі, у 1651 г. заняў пасаду генерала артылерыі, а праз год - падскарбія, і ў 1654 г. атрымаў булаву палявога гетмана. З 1655 г. з'яўляўся прыхільнікам прымірэння Рэчы Паспалітай і Маскоўскай дзяржавы для супольнай барацьбы супраць Швецыі. Увесень 1658 г. у бітве з царскім войскам пад Вільняй трапіў у палон і трох гады правёў у няволі ў Маскве. Быў вернуты па абмене палоннымі, а 29 лістапада 1662 г. злачынна забіты жаўнерамі сканфедэратаўскага войска пад Аstryном у Лідскім павеце.

Залатарэнка Іван (?-1655) - нежынскі казацкі палкоўнік, наказны гетман Запарожскага войска ў 1654-1655 гг., якому Багдан Хмельніцкі даручыў кіраваць 20-тысячнай групоўкай казакаў у Беларусі. Дапамагаючы царскім ваяводам, Залатарэнка захапіў Гомель, Чачэрск, Новы Быхаў, Прапойск, Бабруйск, Глуск, Свіслач, Койданаў ды іншыя гарады. Жыхары панічна баяліся ягонага войска дзеля жорсткага гвалту, які чынілі казакі. Восенню 1655 г. Залатарэнка загінуў пад час аблогі Старога Быхава.

Кміціч Саму́ль (?-1692) - стражнік Вялікага Княства Літоўскага, палкоўнік. Паходзіў з варшанскай шляхты. Быў сярод афіцэраў, якія ўзбунтаваліся супраць Януша Радзівіла і стварылі вайсковую канфедэрацыю ў Вербалове (1655 г.). Удзельнічаў у вайне са шведамі, дзе вызначыўся асаблівым герайзмам. Увесень 1658 г. прывёў вайсковае злучэнне (12 харугваў) на Віцебшчыну для падтрымкі сялянска-шляхецкага партызанска груху. Удзельнічаў у бітве пад Палонкай (1660 г.) і пераследзе Хаванска, у бітве пад Кушлікамі (1661 г.). На чале палка ў 1663 г. хадзіў на Смаленшчыну, у наступным - пад Рослаў і Бранск, а ў 1665 г. граміў Хаванска пад Полацкам. Напрыканцы вайны стаяў з палком на поўначы Беларусі, блакуючы маскоўскую залогу ў Полацку. Пасля Андрушава стала жыць на Варшаншчыне. Меў маёнткі Невадніцу ў Гарадзенскім, Краснае Сяло ў Менскім, Сідрычын у Варшанскім паветах. Да канца веку браў самы актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці краіны.

Любамірскі Ежы Себасцян (1616-1667) - маршалак вялікі і палявы гетман каронны, адзін з найбольш упływowых і папулярных

сярод шляхты польскіх магнатаў сярэдзіны XVII ст. Вайсковую кар'еру пачаў у войнах з казакамі Хмельніцкага. У 1651 г. заканфліктаваў з дваром, перайшоў у апазіцыю да Яна Казіміра, якога называў «каралём-тыранам». У 1654-1655 гг. у ваеных кампаніях не ўдзельнічаў, але і на шведскі бок не перакінуўся. З 1656 г. разам са Стэфанам Чарнецкім вёў барацьбу супраць шведаў у Польшчы. З 1662 г. інноў у адкрытай апазіцыі да двара, супраць усялякіх планаў элекцыі карала. У 1665-1666 гг. Любамірскі вёў вайну супраць каралеўскіх сілаў.

Мурашка Дзяніс (?-пасля 1671) - кіраўнік сялянскага вызваленчага руху ў Беларусі, наказны беларускі палкоўнік. Праўдападобна, да вайны казачыў на Украіне, а ў 1654 г. вярнуўся ў Беларусь як казацкі сотнік аднаго з палкоў Івана Залатарэнкі. Інспіраваў сялянскія паўстанні, а затым і кіраваў імі. З восені 1656 г. меў рэзідэнцыю ў Ігумене, а ўлетку 1657 г. перайшоў у Камень. Казацка-сялянскае войска Мурашкі кантралявала Менскі і Ашмянскі паветы, рабіла рэйды на маёнткі прысажнай шляхты Наваградчыны. У верасні 1658 г. Мурашка адкрыта перайшоў на бок Рэчы Паспалітай і вёў барацьбу супраць царскіх ваяводаў супольна з Нячаем ды Аскіркам. За ратныя заслугі перад Айчынай атрымаў шляхецтва і маёнткі ў Віцебскім ваяводстве.

Нячай Іван (?-блізу 1672) - казацкі палкоўнік, брат славутага украінскага палкоўніка, паплечніка Багдана Хмельніцкага Данілы Нячая. Быў зяцем гетмана Хмельніцкага. На тэрыторыі Беларусі з'явіўся ў 1655 г. як сотнік войска наказнога гетмана Залатарэнкі, а пасля смерці апошняга ўзначальваў тут казацкія палкі. Рэзідэнцыю меў пераважна ў Чавусах, зваўся палкоўпікам чавускім і навабыхаўскім, а Хмельніцкі тытулаваў яго «палкоўнікам беларускім». Канфліктуючы з маскоўскай акупацыйнай уладай, імкнуўся пашыраць падкантрольныя сабе абшары Беларусі. Восенню 1658 г. адкрыта выступіў супраць Масквы. У 1659 г. арыштаваны царскімі ваяводамі і сасланы ў Сібір, дзе пробыў да канца вайны. Вызвалены па Андрусаўскай дамове, праз два гады памёр.

Паклонскі Канстанцін (?-блізу 1662) - беларускі палкоўнік, ротмістар войска Вялікага Княства Літоўскага. Паходзіў з праваслаўнай шляхты Пінскага павета. На самым пачатку вайны пакінуў Магілеў і пайшоў да казакаў Хмельніцкага, адкуль быў прыведзены да цара. Атрымаўшы ўзнагароды і тытул палкоўніка, Паклонскі стаў служыць Аляксею Міхайлавічу. Стварыў уласны полк з мясцовага насельніцтва, скіляў да капітуляцыі ўсходнебеларускія гарады. Спрабаваў зрабіць падуладныя яму абшары незалежнымі як ад маскоўскай улады, так і ад украінскіх казакаў. Вясной 1655 г. вярнуўся на бок Вялікага Княства Літоўскага, служыў у фармаваннях Януша Радзівіла. Пасля страты Вільні разам з вялікім гетманам пайшоў

у Кейданы, затым на які час трапіў у войска брандэнбургскага электара Фрыдрыха Вільгельма, але вярнуўся з Пруссіі і браў удзел у барацьбе са шведамі, пакуль не быў захоплены імі ў палон. Сядзеў ў турме ў Мальбарку. Пасля вызвалення ў войска не пайшоў.

Пац Крыштап Жыгімонт (1621-1684) - вялікі харужы з 1646 г. і канцлер Вялікага Княства Літоўскага з 1658 г., адзін з найбольш уплывовых магнатаў. З'яўляўся прыхільнікам прымірэння Рэчы Паспалітай з Маскоўскай дзяржавай, зацітым супернікам Радзівілаў. Карыстаўся вялікім даверам караля і ўвесі свой час праводзіў пераважна ў кампаніі манарха. Узначальваў прааўстрыйскую шляхецкую групоўку ў Вялікім Княстве Літоўскім, стаў адным з творцаў Аліўскай дамовы 1660 г. паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй. Дамагаўся гвалтоўнай ліквідацыі канфедэратаў у войску.

Пац Міхал Казімір (1624-1682) - гетман літоўскі, ваявода віленскі. Вайсковую службу пачаў вельмі рана. Вызначаўся пад час кампаніі Януша Радзівіла супраць казакаў. У гады вайны з Маскоўскай дзяржавай ваяваў у дывізіі Гасеўскага на Жамойці, у Інфлянтах і Курляндыі, а ў 1659 г. узначаліў полк гэтай дывізіі. Тады ж прызначаны абозным. Сканфедэраванае войска абрала яго сваім начальнікам, і кароль пацвердзіў гэты выбар. Улетку 1660 г. Міхал Пац ужо кіраваў жамойцкай дывізіяй на маскоўскім фронце. Удзельнічаў у бітвах з арміяй Даlgарукага каля Басі і Хаванскага пад Кушлікамі. Разам з братам Крыштапам Пацам меў непасрэдныя дачыненні да планаў каралеўскага двара на элекцыі «Vivente rege», браў чынны ўдзел у ліквідацыі вайсковай канфедэрацыі. Пад час Задняпроўскай кампаніі 1663-1664 гг. здабываў Рослав, разбіў ваяводу Баратынскага каля Бранска, затым вадзіў войска ў Польшчу дапамагаць каралю ў вайне з Любамірскім. У студзені 1667 г. атрымаў чын вялікага гетмана.

Трубяцкій Аляксей Міхайлавіч (?-1680) - князь, баярын, ваявода і дыпламат Маскоўскай дзяржавы. У 1647 г. удзельнічаў у перамовах з пасламі Швециі і Рэчы Паспалітай, у 1654 г. - з пасольствам Хмяльніцкага, якое вызначала ўмовы ўключэння Ўкраіны ў склад Маскоўскай дзяржавы. У 1654-1655 гг. узначальваў паўднёва-заходнюю групоўку царскай арміі, якая захапіла шэраг гарадоў і мястэчак на ўсходзе Беларусі і ў Панямонні. У 1656 г. кіраваў групоўкай на шведскім фронце (захапіў Юр'еў), у 1659-1660 гг. узначальваў царскую ўладу на Ўкраіне, дзе быў разгромлены пад Канатопам. Вызначыўся актыўнасцю пры ўдушэнні «меднага бунту» ў Маскве ў 1662 г. і расправе над яго ўдзельнікамі.

Пачабут-Аддяніцкі Ян Уладыслаў (1640-1703) - варшанскі столнік. Паходзіў з гарадзенскай шляхты. З 1658 г. служыў у дзейным войску: спачатку - у казацкай харугве паспалітага рушання, затым - у гусарскай харугве Вінцэнта Гасеўскага пад паручніцтвам смаленскага ваяводы Адама Саковіча. Браў удзел у бітвах пад Вільніем у 1658 г., на

Басі - у 1660 г., у разгроме Хаванскага ў 1661 г. Удзельнічаў таксама ў няўдалай выправе за Дняпро ў 1663-1664 гг. Пасля вайны займаўся ў асноўным прыватнымі справамі. Пакінуў мемуары - «Натацыі мае і дыяруш маёй службы вайсковай, што калі дзе здарылася пры маёй бытнасці».

Радзівіл Багуслаў (1620-1669) - канюшы літоўскі, генеральны губернтар Прускай правінцыі Вялікага Княства Літоўскага, сын віленскага ваяводы Януша Радзівіла і Альжбеты Гогенцолерн. Нарадзіўся ў Гданьску, з сямі гадоў выхоўваўся пад апекай стрыечнага дзядзькі Крыштапа Радзівіла (Пяруна). У 1628 г. вярнуўся на радзіму. Нейкі час жыў у Беларусі. У 1637 г. выехаў вучыцца ў Галандыю, але неўзабаве кінуў навучанне дзеля ўдзелу ў барацьбе з гішпанцамі. Пазней вучыўся ў Парыжы ў Акадэміі рыцарскай. Шмат падарожнічаў па Эўропе, удзельнічаў у войнах, міжбоях. У Рэч Паспаліту вярнуўся ў 1648 г., калі даведаўся пра казацкую вайну. Для барацьбы з казакамі наняў 2 тысячи пяхотнікаў, рэйтараў і драгунаў. У антыказацкіх кампаніях удзельнічаў як генерал каралеўскай гвардыі. Улетку 1654 г. спазніўся пад Шклou да вялікага гетмана і практычна не ваяваў, затое ў наступным годзе браў чынны ўдзел у контрапаступе і кіраваў дывізіяй Януша Радзівіла пад Магілевам, калі той быў хворы. Разам з Янушам з'яўляўся стваральнікам Кейданскай дамовы аб пераходзе Вялікага Княства пад пратэктарат Швецыі. Перайшоўшы да шведаў, узначальваў брандэнбургскую армію на тэрыторыі Пруссіі ў 1657-1658 гг., пасля вярнуўся на бок Рэчы Паспалітай і ваяваў супраць Швецыі ў Курляндый.

Радзівіл Януш (1612-1655) - вялікі гетман літоўскі і ваявода віленскі, сын вялікага гетмана Крыштапа Радзівіла. Вучыўся ў Слуцкай гімназіі, а ў 16 гадоў выехаў дзеля навучання за мяжу. У 1633 г., наняўшы ў Галандыі тысячу пяхотнікаў і 200 драгунаў, вярнуўся на радзіму і ўзяў ўдзел у Смаленскай вайне. Вызначаўся ваенным талентам. Атрымаўшы ў 1646 г. чын палявога гетмана, надзвычай паспяхова правёў свае першыя самастойныя кампаніі супраць казакаў. У ліпені 1649 г. разграміў пад Лоевам 15-тысячнае войска палкоўніка Крычэўскага, праз два гады тамсама - войска палкоўніка Нябабы і без бітвы здабыў Кіеў. Стаяўшы ў 1653 г. віленскім ваяводам, а ў 1654 г. - вялікім гетманам, засяродзіў у сваіх руках практычна ўсю ўладу ў Вялікім Княстве Літоўскім. У палітычных адносінах быў зацятым сепаратыстам - прыхільнікам ідэі адрыву Княства ад Кароны Польскай. Дзеля гэтага яшчэ ў 1649 г. наладжваў контакты са Швецияй. Ненавідзеў караля Яна Казіміра. Першую бітву з маскоўскім войскам у 1654 г. выйграў (12 жніўня пад Шкловам), у другой быў разгромлены (24 жніўня пад Шапялевічамі). Страціўшы надзеі абараніць дзяржаву, падпісаў пагадненне са шведамі аб пераходзе Вялікага Княства пад іхны пратэктарат. Памёр у Тыкоцінскім замку,

абложаны войскам Сапегі, адданым каралю. Магчыма, быву атручаны, бо на целе выступілі плямы.

Сапега Павел Ян (1610-1665) - вялікі гетман літоўскі і ваявода віленскі, сын усвяцкага старасты Яна Пятра Сапегі. Адукацыю атрымаў у Брандэнбургу. Вайсковую кар'еру пачаў у 1633 г. пад Смаленскам у чынне гусарскага ротмістра. З 1638 г. з'яўляўся абозным Вялікага Княства Літоўскага, з 1645 г. - падстолім. Пасля смерці Крыштапа Кішкі атрымаў пасаду віцебскага ваяводы (1646 г.). Меў стараствы Рослаўскае, Берцянскае, Здзітаўскае, а ў 1656 г. атрымаў ад памёршага брата Казіміра Ружаны, Косава, Ляхавічы, Быхаў, Чарэю і Мялешкавічы. Стаяўшы ў лютым 1656 г. вялікім гетманам і віленскім ваяводам, узначальваў адну з буйнейших магнацкіх партыяў Вялікага Княства. Пахаваны ў Бярозе ў касцёле картезіянаў.

Хаванскі Іван Андрэевіч (?-1682) - князь, ваявода і падітычны дзеяч Маскоўскай дзяржавы, род якога паходзіў ад Гедзімінавічаў. Службу пачаў пры цары Міхаіле Раманаве. У 1636 г. быў ужо столнікам, у 1659 г. атрымаў чын баярына. З 1656 да 1658 г. з'яўляўся царскім ваяводам у Магілеве, затым узначальваў буйную групоўку войска, з якой спрабаваў падпарадкаваць яшчэ неакупаваную частку Вялікага Княства - Заходнюю Беларусь. Ягоная армія цярпела паразы ў 1660, 1661 і 1664 гг. Пасля разгрому паўстання ў Маскве (Меднага бунту) узначальваў галоўную пошукаўскую камісію, якая чыніла жорсткае следства. Пакараны смерцю ў 1682 г. за тое, што спрабаваў скарыстаць чарговае стралецкае паўстанне ва ўласнай барацьбе за ўладу.

Хмяльніцкі Багдан (1595-1657) - украінскі гетман, дзяржаўны дзеяч і дыпламат. Служыў у войску рэестравых казакаў, у 1647 г. уцёк у Запарожскую Сеч і праз год узняў паўстанне супраць палякаў, якое перарасло ў вызваленчую вайну ўкраінскага народа. Казацкая армія Хмяльніцкага разбіла польскае войска ў 1648 г. пад Жоўтымі Водамі, Корсунем і Піляўцамі, у 1649 г. пад Зборавам і Збаражам, у 1652 г. пад Баторам. У 1654 г. па просьбe Хмяльніцкага Україна была ўключана ў склад Маскоўскай дзяржавы, што азначала пачатак вайны з Рэччу Паспалітай. Пераканаўшыся, што пад царскай апекай нельга ўтварыць незалежнай дзяржавы, украінскі гетман шукаў пагадненння з Трансільваніяй і Швеціяй. Разам з казацкай старшынай разглядаў паўднёвы ўсход Беларусі як частку сваёй будучай дзяржавы. Памёр у ліпені 1657 г.

Цадроўскі Ян (1617 - пасля 1682) - наваградскі падчашы, веравызнаннем кальвініст. З беларускай шляхты. Нарадзіўся і вырас у Пагосце каля Слуцка. Вучыўся ў Карагляўцы, затым - у Кракаўскай Акадэміі. Служыў пры двары Багушава Радзівіла да самай смерці князя. У 1655 г., ратуючыся ад маскоўскіх ратнікаў, уцёк з сям'ёй на Жамойць пад пратэкцыю шведаў. Вярнуўшыся, вазіў цару пад Другу

петыцью ад менскай шляхты. У 1658 г. браў удзел ва ўзброенай барацьбе менскай шляхты з царскім войскам, у 1660 г. правёў дывізію Чарнецкага ад Свержаня да Бярэзіны. Карыстаўся вялікім аўтарытэтам у шляхты ўсяго Менскага ваяводства.

Чаркаскі Якаў Кудзентавіч (?-1666) - дзяржаўны і ваенны дзеяч Маскоўскай дзяржавы, баярын, з 1645 г. ваявода, які ўзначальваў палкі цэнтральнай групоўкі царскай арміі на тэрыторыі Беларусі. Паходзіў з кабардзінскай арыстакратыі. У Москву прыехаў у 1624 г. і прыняў праваслаўе. Стаяў адным з найбуйнейшых зямельных уласнікаў, меў каля 50 тысячаў прыгонных сялянаў. Забіты з гарматы пад час няўдалай аблогі Магілева.

Чарнецкі Стэфан (1599-1665) - кіеўскі кашталян ад 1655 г., рускі ваявода з 1657 г., а з 1664 г. - кіеўскі ваявода і палявы гетман каронны. Рана пачаўшы ваенную службу, авалодаў высокім ваяенным майстэрствам. Браў удзел у шведскай кампаніі 1626-1629 гг., Смаленскай вайне 1633-1634 гг., у бітвах з казакамі і татарамі. У 1648-1649 гг. быў у казацкім палоне. Вызначыўся ў вайне са шведамі, стварыў адмысловую тактыку барацьбы з імі. З 1656 г. ён быў выведзены з падпарадковання гетманам і дзейнічаў са сваёй дывізіяй самастойна. Пасля вызвалення Польшчы ад шведаў Чарнецкі быў накіраваны ў Беларусь і ў 1660-1661 гг. паспяхова ваяваў тут супраць царскага акупацыйнага пойска. Памёр у лютым 1665 г.

ЗМЕСТ

Прадмова
Напярэдадні
Нашэсце
Пад уладаю «вызваленцаў»
Апошняя кампанія Радзівіла
«Государев поход» 1655
Вакол Віленскага замірэння
Акупанты і партызаны
Пералом
Змарнаваныя шанцы
Андрусава
«Забвенну и непамятну»?
Крыніцы і даследванні
Дадатак
 Дэмографічныя табліцы
 Біяграфічныя звесткі
 Zusammenfassung (на нямецкай мове)